వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

కేనోపనిషత్సటీకశాంకరపదభాష్య-వాక్యభాష్యోపేతా

తథా చ

శంకరానన్దకృతా కేనోపనిషద్దీపికా।

నారాయణవిరచితా కేనోపనిషద్దీపికా।

కేనోపనిషత్

అనన్దగిరికృతటీకాసంవలితశాంకరభాష్యసమేతా।

అథ శ్రీమచ్ఛంకరభగవత్పాదవిరచితం భాష్యమ్।

ఓం తత్సద్బ్రహ్మణే నమః।

కేనేషితమిత్యాద్యోపనిషత్పరబ్రహ్మవిషయా వక్తవ్యేతి నవమస్యాధ్యాయస్యాఽఽరమ్భః। ప్రాగేతస్మాత్కర్మాణ్యశేషతః పరిసమాపితాని సమస్తకర్మాశ్రయభూతస్య చ ప్రాణస్యోపాసనాన్యుక్తాని కర్మాఙ్గసామవిషయాణి చ। అనన్తరం చ గాయత్రసామవిషయం దర్శనం వంశాన్తముక్తం కార్యం సర్వమేతద్యథోక్తం కర్మ చ జ్ఞానం చ సమ్యగనుష్ఠితం నిష్కామస్య ముముక్షోః సత్త్వశుద్ధ్యర్థం భవతి। సకామస్య తు జ్ఞానరహితస్య కేవలాని శ్రౌతాని స్మార్తాని చ

అథాఽఽనన్దగిరికృతా టీకా।

యచ్ఛ్రోత్రాదేరధిష్ఠానం చక్షుర్వాగాద్యగోచరమ్।

స్వతోఽధ్యక్షం పరం బ్రహ్మ నిత్యముక్తం భవామి తత్॥౧॥

కేనేషితమిత్యాదికాం తలవకారశాఖోపనిషదం వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్భాష్యకారోఽహంప్రత్యయగోచరస్యాఽఽత్మనః సంసారిత్వాదసంసారిబ్రహ్మభావస్యోపనిషత్ప్రతిపాద్యస్యాసంభవాన్నిర్విషయత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహంకారసాక్షిణః సంసారిత్వగ్రాహకప్రమాణావిషయత్వాద్బ్రహ్మత్వప్రతిపాదనే విరోధాసంభవాత్సవిషయత్వాద్వ్యాఖ్యేయత్వం ప్రతిజానీతే— కేనేషితమిత్యాద్యేతి। కస్తర్హి నవమస్యాధ్యాయస్యాష్టాధ్యాయ్యా సహ నియతపూర్వోత్తరభావానుపపత్తిలభ్యః సంబన్ధ ఇత్యాశఙ్క్య హేతుహేతుమద్భావలక్షణసంబన్ధం దర్శయితుం వృత్తమనువదతి— ప్రాగేతస్మాదిత్యాదినా। కర్మాఙ్గసామ పాఞ్చభక్తికం సాప్తభక్తికం చ తద్విషయాణ్యుపాసనాని పృథివ్యాదిదృష్ట్యోక్తాని। ప్రాణదృష్ట్యా గాయత్రసామోపాసనం చ। శిష్యాచార్యసంతానావిచ్ఛేదో వంశస్తదవసానేన గ్రన్థేన కార్యరూపమేవ వస్తూక్తం చేత్తర్హి ప్రాణాద్యుపాసనసహితస్య కర్మణః సంసారఫలత్వాద్బ్రహ్మజ్ఞానానుపయోగాత్కథం హేతుహేతుమద్భావః సంబన్ధోఽభిధిత్సిత ఇత్యాశఙ్క్య నిత్యకర్మణాం తావజ్జ్ఞానోపయోగిత్వం కథయతి— సర్వమేతదితి। కామ్యానాం ప్రతిషిద్ధానాం చ ఫలం తద్దోషదర్శనేన వైరాగ్యార్థం కథయతి— సకామస్య త్వితి।

కర్మాణి దక్షిణమార్గప్రతిపత్తయే పునరావృత్తయే చ భవన్తి। స్వాభావిక్యా త్వా। స్త్రీయయా ప్రవృత్త్యా పశ్వాదిస్థావరాన్తాఽధోగతిః స్యాత్। "అథైతయోఃపథోర్న కతరేణ చన తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి। జాయస్వ మ్రియస్వేత్యేతత్తృతీయం స్థానమ్।" ఇతి శ్రుతేః। "ప్రజా హ తిస్రో అత్యాయమీయుః" ఇతి మన్త్రవర్ణాద్విశుద్ధసత్త్వస్య తు నిష్కామస్యైవ బాహ్యాదనిత్యాత్సాధ్యసాధనసంబన్ధాదిహ కృతాత్పూర్వకృతాద్వా

సంస్కారవిశేషోద్భవాద్విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయా జిజ్ఞాసా ప్రవర్తతే। తదేతద్వస్తు ప్రశ్నప్రతివచనలక్షణయా శ్రుత్యా ప్రదర్శ్యతే కేనేషితమిత్యాద్యయా। కాఠకే చోక్తమ్— "పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్। కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్" ఇత్యాది। "పరీక్ష్య లోకాన్కర్మచితాన్బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన"। "తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమ్" ఇత్యాద్యాథర్వణే చ। ఏవం విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయం విజ్ఞానం శ్రోతుం మన్తుం విజ్ఞాతుం చ సామర్థ్యముపపద్యతే నాన్యథా। గతస్మాచ్చ ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానాత్సంసారబీజమజ్ఞానం కామకర్మప్రవృత్తికారణమశేషతో నివర్తతే। తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః" ఇతి మన్త్రవర్ణాత్। "తరతి శోకమాత్మవిత్" ఇతి,

---

ఏతయోః పథోర్జ్ఞానకర్మణోర్మధ్యే కేనాపి మార్గేణ యే న ప్రవృత్తాస్తే ప్రతిషిద్ధానుష్ఠాయిన ఇత్యర్థః। జాయస్వ మ్రియస్వేతి। పునః పునర్జాయన్తే మ్రియన్తే చేత్యర్థః। తిస్రః ప్రజా జరాయుజాణ్డజోద్భిజ్జలక్షణాః। పిత్రుయాణదేవయానలక్షణమార్గద్వయగమనమతీత్య కష్టామేవ గతిమీయుః ప్రాప్తా ఇత్యర్థః। ఏవం కర్మఫలముక్త్వా తతో విరక్తస్య విశుద్ధసత్త్వస్య బ్రహ్మజ్ఞానేఽధికార ఇతి దర్శయన్నేతుహేతుమద్భావమాహ— విశుద్ధసత్త్వస్య త్వితి। సాధ్యసాధనసంబన్ధాద్విరక్తస్యేతి సంబన్ధః। తత్ర నిమిత్తస్యాదృష్టస్యానియతత్వమాహ— ఇహ కృతాదితి। కర్మఫలాద్విరక్తస్య బ్రహ్మజిజ్ఞాసా భవతీత్యత్రాన్యసంవాదమాహ— కాఠకే చేతి। ఆవృత్తచక్షురితి।
సాధ్యసాధనభావాదుపరతకరణగ్రామశ్చక్షుర్గ్రహణస్యోపలక్షణార్థత్వాత్।
అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వం చాఽఽహ— ఏవం హీతి। నాన్యథేతి। అవిరక్తస్య బహిర్విషయాక్షిప్తచేతస ఆత్మజిజ్ఞాసైవానుపపన్నా కథంచిజ్జ్ఞాతాఽపి న ఫలావసానా స్యాచ్ఛాద్రయాగాదివదిత్యర్థః। యద్యప్యేవముపనిషదః కర్మకాణ్డసంబన్ధోఽస్తి తథాఽప్యుపనిషజ్జన్యజ్ఞానస్య నిష్ప్రయోజనత్వాన్నోపనిషదో వ్యాఖ్యారమ్భః సంభవతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ — ఏతస్మాచ్చేతి। సముచ్చయ-

---

"భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః।

క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావరే"

ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ। కర్మసహితాదపి జ్ఞానాదేతత్సిధ్యతీతి చేన్న। వాజసనేయకే తస్యాన్యకారణత్వవచనాత్। "జాయా మే స్యాత్" ఇతి ప్రస్తుత్య "పుత్రేణాయం లోకో జయ్యో నాన్యేన కర్మణా। కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోకః" ఇత్యాత్మనోఽన్యస్య లోకత్రయస్య కారణత్వముక్తం వాజసనేయకే। తత్రైవ చ పారివ్రాజ్యవిధానే హేతురుక్తః। "కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోకః" ఇతి। తత్రాయం హేత్వర్థః। ప్రజాకర్మతత్సంయుక్తవిద్యాభిర్మనుష్యపితృదేవలోకత్రయసాధనైరనాత్మలోకప్రతిపత్తికారణైః కిం కరిష్యామో న చాస్మాకం లోకత్రయమనిత్యం సాధనసాధ్యమిష్టం యేషామస్మాకం స్వాభావికోఽజోఽజరోఽమృతోఽభయో న వర్ధతే కర్మణా నో కనీయాన్నిత్యశ్చ లోక ఇష్టః। స చ నిత్యత్వాన్నావిద్యానివృత్తివ్యతిరేకేణాన్యసాధననిష్పాద్యస్తస్మాత్ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానపూర్వకః సర్వైషణాసంన్యాస ఏవ కర్తవ్య ఇతి। కర్మసహభావిత్వవిరోధాచ్చ ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానస్య। న హ్యుపాత్తకారకఫలభేదవిజ్ఞానేన కర్మణా ప్రత్యస్తమితసర్వభేదదర్శనస్య ప్రత్యగాత్మ-

---

వాదినోఽభిప్రాయం శఙ్కతే—కర్మసహితాదపీతి। ఏకాధ్యయనవిధిపరిగృహీతత్వాత్కర్మజ్ఞానకాణ్డయోరేకం ఫలం వాచ్యం తతః కర్మసముచ్చితాజ్జ్ఞానాత్సనిదానసంసారనివృత్తిలక్షణం ఫలం సిధ్యతీతి న కర్మసు విరక్తస్యోపనిషదారమ్భ ఇత్యర్థః। అధ్యయనవిధిపరిగ్రహమాత్రేణ కర్మకాణ్డస్య న మోక్షఫలత్వం కల్పయితుం శక్యం ఫలాన్తరావగమవిరోధాదిత్యాహ—న వాజసనేయక ఇతి। కించ యది శ్రుతేః కర్మసముచ్చితజ్ఞానం వివిత్సితం స్యాత్తదా పారివ్రాజ్యం నోపదిశ్యేత శ్రుత్యా హేత్వాభిధానేన తతో న సముచ్చయః శ్రుత్యర్థ ఇత్యాహ—తత్రైవ చేతి। ప్రజాశబ్దస్యోపలక్షణార్థత్వమాదాయ హేత్వర్థమాహ—తత్రాయమితి। కిం కరిష్యామో న కిమప్యాత్మకామత్వాదేవేతి శేషః। తత్ఫలం భుక్త్వా క్రమేణ మోక్షసంభవాత్కిమితి ప్రజాదిష్వనాదర ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—న చేతి। ఇష్టోఽప్యయమాత్మలోకః కర్మణా వినా న లభ్యతే ఫలత్వాన్మోక్షస్యాన్యథాస్వభావముక్తత్వే బన్ధమోక్షావస్థయోరవిశేషాపాతాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—స చేతి। కర్మమోక్షే కార్యస్యోత్పాద్యాదేరసంభవాత్సమ్యగ్జ్ఞానాదవిద్యానివృత్త్యా ఫలప్రసిద్ధ్యుపపత్తేర్న కర్మకార్యో మోక్ష ఇత్యర్థః। బ్రహ్మజ్ఞానస్యానుభవావసానతాసిద్ధయే పరోక్షనిశ్చయపూర్వకః సంన్యాసః కర్తవ్యః। సిద్ధే చానుభవావసానే బ్రహ్మాత్మజ్ఞానే స్వభావప్రాప్తః సంన్యాస ఇతి ద్రష్టవ్యమ్।

ఇతశ్చ న కర్మబ్రహ్మాత్మతానిశ్చయసముచ్చయః శాస్త్రార్థ ఇత్యాహ— కర్మసహభావిత్వేతి। నను కర్మవద్బ్రహ్మజ్ఞానస్య విధితోఽనుష్ఠేయత్వాద్విధేశ్చ వినియోజ్యాదిభేదాపక్షితత్వాత్కథం సర్వభేద-

---

సామవేదీయతలవకారోపనిషత్।

సహ నావవతు సహ నౌ భునక్తు సహ వీర్యం కరవా-

వహై। తేజస్వి నావధీతమస్తు మా విద్విషావహై॥

ఓం శాన్తిః। శాన్తిః। శాన్తిః।

ఆప్యాయన్తు మమాఙ్గాని వాక్ప్రాణశ్చక్షుః శ్రోత్ర-

మథో బలమిన్ద్రియాణి చ సర్వాణి సర్వం బ్రహ్మౌప-

నిషదం మాఽహం బ్రహ్మ నిరాకుర్యాం మా మా బ్రహ్మ

నిరాకరోదనిరాకరణమస్త్వనిరాకరణం మేఽస్తు

తదాత్మని నిరతే య ఉపనిషత్సు ధర్మాస్తే మయి

సన్తు తే మయి సన్తు॥

ఓం శాన్తిః। శాన్తిః।శాన్తిః।

ఓం కేనేషితం పతతి

బ్రహ్మవిషయస్య సహభావిత్వముపపద్యతే। వస్తుప్రాధాన్యే సత్యపురుషతన్త్రత్వాద్బ్రహ్మవిజ్ఞానస్య। తస్మాద్దృష్టాదృష్టేభ్యో బాహ్యసాధనసాధ్యేభ్యో విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయా బ్రహ్మజిజ్ఞాసేయం కేనేషితమిత్యాదిశ్రుత్యా ప్రదర్శ్యతే। శిష్యాచార్యః శ్నప్రతివచనరూపేణ కథనం తు సూక్ష్మవస్తువిషయత్వాత్సుఖప్రతిపత్తికారణం

భవతి। కేబలతర్కాగమ్యత్వం చ దర్శితం భవతి। "నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా" ఇతి శ్రుతేశ్చ। "ఆచార్యవాన్పురుషో వేద" ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపత్" ఇతి। "తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన" ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతినియమాచ్చ। కశ్చిద్గురుం బ్రహ్మనిష్ఠం విధివదుపేత్య ప్రత్యగాత్మవిషయాదన్యత్ర శరణమపశ్యన్నభయం నిత్యం శివమచలమిచ్ఛన్పప్రచ్ఛేతి కల్ప్యతే। కేనేషితమిత్యాది। కేనేషితమితి కేన కర్త్రేషితమిష్టమభిప్రేతం సన్మనః పతతి గచ్ఛతి స్వవిషయం ప్రతీతి సంబ-

---

దర్శనం ప్రత్యస్తమయ ఉచ్యతే బ్రహ్మజ్ఞానే సతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—వస్తుప్రాధాన్యే సతీతి। విధిజన్యప్రయత్నభావ్యో హి విధివిషయ ఉచ్యతే జ్ఞానం న తథేతి తద్విధేరసిద్ధిరిత్యర్థః। యస్మాత్ప్రత్యగాత్మనో బ్రహ్మతానిశ్చయస్య పరోక్షస్యాపరోక్షస్య వా కర్మణా సముచ్చయో న ప్రామాణికస్తస్మాదిత్యుపసంహరతి—తస్మాదితి। ప్రశ్నప్రతివచనరూపేణ ప్రతిపాదనస్య తాత్పర్యమాహ —శిష్యాచార్యేతి। ఆపనేయా ప్రాపణీయా హన్తవ్యా వా న భవతీత్యర్థః। సాధిష్ఠం శోభనతమం ఫలం ప్రాపయతీత్యర్థః। ఇష ఆభీక్ష్ణ్యే గతౌ

ప్రేషితం మనః।

ధ్యతే। ఇషేరాభీక్ష్ణ్యార్థస్య గత్యర్థస్య చేహాసంభవాదిచ్ఛార్థస్యైవైతద్రూపమితి గమ్యతే। ఇషితమితీట్ప్రయోగస్తు ఛాన్దసస్తస్యైవ ప్రపూర్వస్య నియోగార్థే ప్రేషితమిత్యేతత్। తత్ర ప్రేషితమిత్యేవోక్తే ప్రేషయితృప్రేషణవిశేషవిషయాకాఙ్క్షా స్యాత్। కేన ప్రేషయితృవిశేషేణ। కీదృశం వా ప్రేషణమితి। ఇషితమితి తు విశేషణే సతి తదుభయం నివర్తతే। కస్యేచ్ఛామాత్రేణ ప్రేషితమిత్యర్థవిశేషనిర్ధారణాద్యద్యేషోఽర్థోఽభిప్రేతః స్యాత్కేనేషితమిత్యేతావతైవ సిద్ధత్వాత్ప్రేషితమితి న వక్తవ్యమ్। అపి చ శబ్దాధిక్యాదర్థాధిక్యం యుక్తమితీచ్ఛయా కర్మణా వాచా వా కేన ప్రేషితమిత్యర్థవిశేషోఽవగన్తుం యుక్తః। న ప్రశ్నసామర్థ్యాద్దేహాదిసంఘాతాదనిత్యాత్కర్మకార్యాద్విరక్తోఽతోన్యత్కూటస్థం నిత్యం వస్తు

బుభుత్సమానః పృచ్ఛతీతి సామర్థ్యాదుపపద్యతే। ఇతరథేచ్ఛావాక్కర్మభిర్దేహాదిసంఘాతస్య ప్రేరయితృత్వం ప్రసిద్ధమితి ప్రశ్నోఽనర్థక ఏవ స్యాత్। ఏవమపి ప్రేషితశబ్దస్యార్థో న ప్రదర్శిత ఏవ న సంశయవతోఽయం ప్రశ్న ఇతి ప్రేషితశబ్దస్యార్థవిశేష ఉపపద్యతే। కిం యథా ప్రసిద్ధమేవ కార్యకారణసంఘాతస్య ప్రేషయితృత్వం కింవా సంఘాతవ్యతిరిక్తస్య స్వతన్త్రస్యేచ్ఛామాత్రేణైవ మనఆదిప్రేషయితృత్వమిత్యస్యార్థస్య ప్రదర్శనార్థం కేనేషితం పతతి

చేతి ధాత్వన్తరసంభవే కథమిచ్ఛార్థస్యైవ వ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— ఇషేరితి। ఆభీక్ష్ణ్యం పౌనఃపున్యం తద్విషయతాయా గతివిషయతాయా వా మనసోఽనభిప్రేతత్వాన్మనఃప్రవర్తకవిశేషస్యైవ బుభుత్సితత్వాదిత్యర్థః। *ఇట్ప్రయోగే సతి గుణేన భవితవ్యమ్। తదైషితమితి స్యాత్తదభావాచ్ఛాన్దసత్వాభిధానం న తు ధాతోరనిట్త్వాదనుబన్ధస్య వికల్పవిధానాదన్వేషితమన్విష్టం వేతి వైకల్పికప్రయోగాదర్శనాదితి। ఇషితం ప్రేషితమితి పదద్వయస్యార్థవత్త్వమాహ—తత్ర ప్రేషితమిత్యాదినా। ఇచ్ఛామాత్రేణేతి। ప్రయత్నమన్తరేణ సంనిధిమాత్రేణేతి వ్యాఖ్యాతం నేదం వ్యాఖ్యానమపి శోభతే। అపర్యాయశబ్దభేదస్యార్థమేదవ్యభిచారాదిత్యాహ—అపి చేతి। త్వదుక్తోఽయమర్థవిశేషో న ఘటతే సంఘాతస్యైవేచ్ఛాదిభిః ప్రవర్తకత్వసిద్ధేః ప్రశ్నానుపపత్తిప్రసఙ్గాదిత్యాహ— న ప్రశ్నేతి। మనసః స్వాతన్త్ర్యాత్స్వవ్యతిరిక్తప్రవర్తకసంభావనాభావా-

---

*సేట్కస్యేషివిషయే కిత్త్వనిషేధాభావాత్క్త్వీతి చేతి నిషేధప్రసక్త్యా గుణేన భవితవ్యమితి చిన్త్యమ్। ధాతోరనిట్త్వాభావేఽపి యథాకథంచిదనుబన్ధశబ్దేనేటో గ్రహణేఽపి తీషసహేతి వికల్పే సత్యపి యస్య విభాషేతి క్త ఇణ్ని షేధాద్వైకల్పికప్రయోగాదితి పుస్తకాన్తరీయపాఠోఽపి చిన్త్యః। ప్రయోగాదర్శనాదితి పాఠేఽపి యస్య విభాషేతి నిషేధపూరణమపేక్ష్యమేవ। ణ్యన్తేషిణా గుణసమర్థనం తు గుణస్యేణ్నిమితత్వాభావేనేటి సతీత్యక్షరాననుగుణమ్। ప్రేషితశబ్దే ప్రేరణాస్వీకారాదిషితశబ్దే ణ్యర్థానుపయోగేన భాష్యానభిప్రేతం చ। అనుబన్ధస్యేత్యాద్యుత్తరగ్రన్థా సంబద్ధం చేతి జ్ఞేయమ్।

కేన ప్రాణః ప్రథమః ప్రైతి యుక్తః। కేనేషితాం వాచమిమాం వదన్తి చక్షుః శ్రోత్రం క ఉ దేవో యునక్తి॥౧॥ శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం

ప్రేషితం మన ఇతి విశేషణద్వయముపపద్యతే। నను స్వతన్త్రం మనః స్వవిషయే స్వయం పతతీతి ప్రసిద్ధమ్। తత్ర కథం ప్రశ్న ఉపపద్యత ఇతి। ఉచ్యతే। యది స్వతన్త్రం మనః ప్రవృత్తినివృత్తివిషయం స్యాత్తర్హి సర్వస్యానిష్టచిన్తనం న స్యాదనర్థం చ జానన్సంకల్పయతి। అత్యుగ్రదుఃఖే చ కార్యే వార్యమాణమపి ప్రవర్తత ఏవ మనస్తస్మాద్యుక్త ఏవ కేనేషితమిత్యాదిప్రశ్నః। కేన ప్రాణో యుక్తో నియుక్తః ప్రేరితః సన్ప్రైతి గచ్ఛతి స్వవ్యాపారం ప్రతి। ప్రథమ ఇతి ప్రాణవిశేషణం స్యాత్తత్పూర్వకత్వాత్సర్వేన్ద్రియవృత్తీనామ్। కేనేషితాం వాచమిమాం శబ్దలక్షణాం వదన్తి లౌకికాః। తథా చక్షుః శ్రోత్రం చ స్వే స్వే విషయే క ఉ దేవో ద్యోతనవాన్యునక్తి నియుఙ్క్తే ప్రేరయతి॥౧॥

ఏవం పృష్టవతే యోగ్యాయాఽఽహ గురుః శృణు త్వం యత్పృచ్ఛసి। మనఆదికరణజాతస్య కో దేవః స్వవిషయం ప్రతి ప్రేరయితా కథం వా ప్రేరయతీతి। శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం శృణోత్యనేనేతి శ్రోత్రం శబ్దస్య శ్రవణం ప్రతి కరణం శబ్దాభివ్యఞ్జకం శ్రోత్రమిన్ద్రియం తస్య శ్రోత్రం స యస్త్వయా పృష్టశ్చక్షుః శ్రోత్రం క ఉ దేవో యునక్తీతి। అసావేవంవిశిష్టః శ్రోత్రాదీని నియుక్త ఇతి వక్తవ్యే నన్వేతదననురూపం ప్రతివచనం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమితి। నైష దోషః। తస్యాన్యథావిశేషానవగమాత్। యది హి శ్రోత్రాదివ్యాపారవ్యతిరిక్తేన స్వవ్యాపారేణ విశిష్టః శ్రోత్రాదినియోక్తాఽవగమ్యేత దాత్రాదిప్రయోక్తృవత్తదేదమననురూపం ప్రతివచనం స్యాత్। న త్విహ శ్రోత్రాదీనాం ప్రయోక్తా స్వవ్యాపారవిశిష్టో లవిత్రాదివదధిగమ్యతే। శ్రోత్రాదీనామేవ తు సంహతానాం వ్యాపారేణాఽఽలోచనసంకల్పాధ్యవసాయలక్షణేన ఫలావసానలిఙ్గేనావగమ్యతే। అస్తి హి శ్రోత్రాదిభిరసంహతో యత్ప్రయోజనప్రయుక్తః శ్రోత్రాదికలాపో గృహాదివదితి సంహతానాం

త్ప్రశ్నో న ఘటత ఇత్యాక్షిప్య సమాధత్తే—నను స్వతన్త్రమిత్యాదినా। అత్యుగ్రదుఃఖే చేతి। అద్యతనీనదుఃఖే ద్యూతాదికార్యే॥౧॥

ప్రతివచనస్య ప్రశ్నాననురూపత్వమాశఙ్క్య సమాధత్తే—అసావేవంవిశిష్ట ఇత్యాదినా। శ్రోత్రాదయః స్వవిలక్షణశేషాః సంహతత్వాద్గృహాదివదిత్యనుమానేన శ్రోత్రాదిశేషీ తావదవగమ్యతే యది సోఽపి సంహతః స్యాత్తర్హి గృహాదివదచేతనః స్యాత్। తతస్తస్యాప్యన్యః శేషీ కల్ప్యస్తస్యాప్యన్య ఇత్యనవస్థాప్రసఙ్గపరిహారాయాసంహతశ్చేతనో గమ్యతే। అతః సర్వసాక్షిణం లక్షయితుం యుక్తమేవ ప్రతివచనమిత్యర్థః। ఫలావసానం ఫలనిష్పత్తిర్లిఙ్గమ్। యస్మిన్నవగత్యా హి కరణస్య వ్యాపారో లిఙ్గ్యతే నిత్యావగతివ్యఞ్జకత్వాద్వా ఫలావసానలిఙ్గం వ్యాపారస్తేన తచ్చేషీ

మనసో మనో యద్వాచో హ వాచం స ఉ ప్రాణస్య ప్రాణ-

పరార్థత్వాదవగమ్యతే శ్రోత్రాదీనాం ప్రయోక్తా। తస్మాదనురూపమేవేదం ప్రతివచనం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాది కః పునరత్ర పదార్థః శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదేః। నహ్యత్ర శ్రోత్రస్య శ్రోత్రాన్తరేణార్థః। యథా ప్రకాశస్య ప్రకాశాన్తరేణ। నైష దోషోఽయమత్ర పదార్థః। శ్రోత్రం తావత్స్వవిషయవ్యఞ్జనసమర్థం దృష్టమ్। తచ్చ స్వవిషయవ్యఞ్జనసామర్థ్యం శ్రోత్రస్య చైతన్యే హ్యాత్మజ్యోతిషి నిత్యే సంహతే సర్వాన్తరే సతి భవతి నాసతీత్యతః శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాద్యుపపద్యతే। తథా చ శ్రుత్యన్తరాణి—"ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాఽఽస్తే" "తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి" "యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధః" ఇత్యాదీని।

"యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలమ్।

క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా కృత్స్నం ప్రకాశయతి భారత" ఇత్యాది గీతాసు। కాఠకే చ—"నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామ్" ఇతి। శ్రోత్రాద్యేవ సర్వస్యాఽఽత్మభూతం చేతనమితి

ప్రసిద్ధం తదిహ నివర్త్యతే। అస్తి కిమపి విద్వద్బుద్ధిగమ్యం సర్వాన్తరతమం కూటస్థమజరమమృతమభయమజం శ్రోత్రాదేరపి శ్రోత్రాది తత్సామర్థ్యనిమిత్తమితి ప్రతివచనం శబ్దార్థయోరుపపద్యత ఏవ। తథా మనసోఽన్తఃకరణస్య మనః। న హ్యన్తఃకరణమన్తరేణ చైతన్యజ్యోతిషా దీపితం స్వవిషయసంకల్పాధ్యవసాయాదిసమర్థం స్యాత్। తస్మాన్మనసోఽపి మన ఇతి। ఇహ బుద్ధిమనసీ ఏకీకృత్య నిర్దేశో మనస ఇతి। యద్వాచో హ వాచం యచ్ఛబ్దో యస్మాదర్థే శ్రోత్రాదిభిః సర్వైః సంబధ్యతే। యస్మాచ్ఛ్రోత్రస్య శ్రోత్రమ్। యస్మాన్మనసో మన ఇత్యేవమ్। వాచో హ వాచమితి ద్వితీయా ప్రథమాత్వేన విపరిణమ్యతే। ప్రాణస్య ప్రాణ ఇతి దర్శనాత్। వాచో హ వాచమిత్యేతదనురోధేన ప్రాణస్య ప్రాణమితి కస్మాద్ద్వితీయైవ న క్రియతే। న। బహూనామనురోధస్య యుక్తత్వాద్వాచమిత్యస్య వాగిత్యేతావద్వక్తవ్యం స ఉ ప్రాణస్య ప్రాణ ఇతి శబ్దద్వయానురోధేన। ఏవం హి బహూనామనురోధో యుక్తః కృతః స్యాత్। పృష్టం చ వస్తు ప్రథమయైవ నిర్దేష్టుం యుక్తమ్। స యస్త్వయా పృష్టః ప్రాణస్య ప్రాణాఖ్యవృత్తివిశేషస్య ప్రాణస్తత్కృతం హి ప్రాణస్య ప్రాణనసామర్థ్యమ్। న హ్యాత్మనాఽనధిష్ఠితస్య ప్రాణనముపపద్యతే। "కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాద్యదేష

లక్ష్యత ఇత్యర్థః। ప్రతివచనస్య సంక్షేపతస్తాత్పర్యమాహ—శ్రోత్రాద్యేవ సర్వస్యేతి। యస్మాదస్తి శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం తస్మాచ్ఛ్రోత్రాదావాత్మబుద్ధిః సంత్యక్తవ్యేతి శేషః। ప్రాణచేష్టా చేతనాధిష్ఠానపూర్వికాఽచేతనప్రవృత్తిత్వాద్రథాదిప్రవృత్తివదిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—న హ్యాత్మనాఽనధిష్ఠితస్యేతి।

శ్చక్షుషశ్చక్షుః। అతిముచ్య ధీరాః ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవన్తి॥౨॥ న తత్ర

ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్" "ఊర్ధ్వం ప్రాణమున్నయత్యపానం ప్రత్యగస్యతి" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః। ఇహాపి చ వక్ష్యతే—"యేన ప్రాణః ప్రణీయతే తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి" ఇతి।

శ్రోత్రాదీన్ద్రియప్రస్తావే ఘ్రాణప్రాణస్య నను యుక్తం గ్రహణమ్। సత్యమేవం ప్రాణగ్రహణేనైవ తు ఘ్రాణప్రాణస్య గ్రహణం కృతమ్। ఏవం మన్యతే శ్రుతిః సర్వస్యైవ కరణకలాపస్య యదర్థప్రయుక్తా ప్రవృత్తిస్తద్బ్రహ్మేతి ప్రకరణార్థో వివక్షితః। తథా చక్షుషశ్చక్షూ రూపప్రకాశకస్య చక్షుషో యద్రూపగ్రహణసామర్థ్యం తదాత్మచైతన్యాధిష్ఠితస్యైవాతశ్చక్షుషశ్చక్షుః। ప్రష్టుః పృష్టస్యార్థస్య జ్ఞాతుమిష్టత్వాచ్ఛ్రోత్రాదేః శ్రోత్రాదిలక్షణం యథోక్తం బ్రహ్మ జ్ఞాత్వేత్యధ్యాహ్రియతే। అమృతా భవన్తీతి ఫలశ్రుతేశ్చ। జ్ఞానాద్ధ్యమృతత్వం ప్రాప్యతే। జ్ఞాత్వా విముచ్యత ఇతి సామర్థ్యాచ్ఛ్రోత్రాదికరణకలాపముజ్ఝిత్వా। శ్రోత్రాదౌ హ్యాత్మభావం కృత్వా తదుపాధిః సంస్తదాత్మనా జాయతే మ్రియతే సంసరతి చ। అతః శ్రోత్రాదేః శ్రోత్రాదిలక్షణం బ్రహ్మాఽఽత్మేతి విదిత్వాఽతిముచ్య శ్రోత్రాద్యాత్మభావం పరిత్యజ్య యే శ్రోత్రాద్యాత్మభావం పరిత్యజన్తి తే ధీరా ధీమన్తః। నహి విశిష్టధీమత్త్వమన్తరేణ శ్రోత్రాద్యాత్మభావః శక్యః పరిత్యక్తుమ్। ప్రేత్య వ్యావృత్యాస్మాల్లోకాత్పుత్రమిత్రకలత్రబన్ధుషు మమాహంభావసంవ్యవహారలక్షణాత్త్యక్తసర్వైషణా భూత్వేత్యర్థః। అమృతా అమరణధర్మాణో భవన్తి। "న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశుః" "పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్" "ఆవృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్" "యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే" "అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః। అథ వాఽతిముచ్యేత్యనేనైవైషణాత్యాగస్య సిద్ధత్వాదస్మాల్లోకాత్ప్రేత్యాస్మాచ్ఛరీరాత్ప్రేత్య మృత్వేత్యర్థః॥ ౨॥

యస్మాచ్ఛ్రోత్రాదేరపి శ్రోత్రాద్యాత్మభూతం బ్రహ్మాతో న తత్ర తస్మిన్బ్రహ్మణి

జ్ఞాత్వేతి పదాధ్యాహారే కారణమాహ—ప్రష్టుః పృష్టస్యార్థస్యేతి। సామర్థ్యాదితి। శ్రోత్రాద్యాత్మభావత్యాగమన్తరేణామృతత్వాసంభవాజ్జ్ఞానబలాచ్ఛ్రోత్రాద్యాత్మభావం త్యక్త్వాఽమృతా భవన్తీతి సంబన్ధః। ఏతత్స్ఫుటయతి—శ్రోత్రాదౌ హీత్యాదినా। మృత్వేతి। విదేహముక్తిర్వివక్షితా ప్రారబ్ధభోగక్షయే శరీరాన్తరోత్పాదే కారణాభావాదవశ్యంభావినీ విదుషో ముక్తిరిత్యర్థః॥ ౨॥

సర్పాద్యధ్యాసాధిష్ఠానరజ్జువచ్ఛ్రోత్రాద్యధ్యాసాధిష్ఠానచైతన్యం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినా లక్షితం తర్హి రజ్జువదధిష్ఠానత్వాద్విషయత్వప్రసఙ్గ ఇతి శఙ్కాం నివతర్యతి—

యస్మాచ్ఛ్రోత్రాదేరపీత్యాదినా। అధ్యస్తస్య హ్యధిష్ఠానమేవ స్వరూపమాద్యన్తమధ్యేషు తదవ్యభిచారాత్స్వరూప-

---

చక్షుర్గచ్ఛతి న వాగ్గచ్ఛతి నో మనో న

విద్మో న విజానీమో యథైతదనుశిష్యా-

దన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి।

చక్షుర్గచ్ఛతి। స్వాత్మని గమనాసంభవాత్। తథా న వాగ్గచ్ఛతి। వాచా హి శబ్ద ఉచ్చార్యమాణోఽభిధేయం ప్రకాశయతి యదా తదాఽభిధేయం ప్రతి వాగ్గచ్ఛతీత్యుచ్యతే। తస్య చ శబ్దస్య తన్నిర్వర్తకస్య చ కరణస్యాఽఽత్మా బ్రహ్మతో న వాగ్గచ్ఛతి। యథాఽగ్నిర్దాహకః ప్రకాశకశ్చాపి సన్న హ్యాత్మానం ప్రకాశయతి దహతి చ తద్వత్। నో మనో మనశ్చాన్యస్య సంకల్పయితృధ్యవసాయితృ చ సదాత్మానం సంకల్పయత్యధ్యవస్యతి చ తస్యాపి బ్రహ్మాఽఽత్మేతీన్ద్రియమనోభ్యాం హి వస్తునో విజ్ఞానం తదగోచరత్వాన్న విద్మస్తద్బ్రహ్మేదృశమిత్యతో న విజానీమో యథా యేన ప్రకారేణైతద్బ్రహ్మానుశిష్యాదుపదిశేచ్ఛిష్యాయేత్యభిప్రాయః। యద్ధి కరణగోచరం తదన్యస్మా ఉపదేష్టుం శక్యం జాతిగుణక్రియావిశేషణైః। న తజ్జాత్యాదివిశేషణవద్బ్రహ్మ। తస్మాద్విషమం శిష్యానుపదేశేన ప్రత్యాయయితుమితి। ఉపదేశే తదర్థగ్రహణే చ యత్నాతిశయకర్తవ్యతాం దర్శయతి—న విద్మ ఇత్యాది। అత్యన్తమేవోపదేశప్రకారప్రత్యాఖ్యానే ప్రాప్తే తదపవాదోఽయముచ్యతే। సత్యమేవం ప్రత్యక్షాదిభిః ప్రమాణైర్న పరః ప్రత్యాయయితుం శక్యః। ఆగమేన తు శక్యత ఏవ ప్రత్యాయయితుమ్। తదుపదేశార్థమాగమమాహ—అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధీతి। అన్యదేవ పృథగేవ తద్యత్ప్రకృతం శ్రోత్రాదీనాం శ్రోత్రాదీత్యుక్తమవిషయం చ తేషామ్। తద్విదితాదన్యదేవ హి విదితం నామ యద్విదిక్రియయాఽతిశయేనాఽఽప్తం తద్విదిక్రియాకర్మభూతం క్వచిత్కించిత్కస్యచిద్విదితం స్యాదితి సర్వమేవ వ్యాకృతం తద్విదితమేవ తత్తస్మాదన్యదిత్యర్థః। అవిదితమజ్ఞాతం తర్హీతి ప్రాప్త ఆహ—అథో అవిదితాద్విదితవిపరీతాద్వ్యాకృ-

---

విషయతా చ న పదార్థధర్మస్తతోఽప్రయోజకోఽయం హేతురిత్యర్థః। అవిషయత్వాత్తర్హి శాస్త్రాచార్యోపదేశ్యత్వమపి న స్యాదిత్యాశఙ్క్య నాస్త్యేవ వాస్తవమిత్యాహ— ఇన్ద్రియమనోభ్యాం హీతి। బ్రాహ్మణోఽయమిత్యాది జాతితః కృష్ణోఽయమిత్యాది గుణతః పాచకోఽయమిత్యాది క్రియాతో రాజపురుష ఇత్యాది సంబన్ధవిశేషణత ఉపదిశ్యతే। బ్రహ్మ తు న జాత్యాదిమత్। "కేవలో నిర్గుణశ్చ" ఇత్యాదిశ్రుతేః। అజ్ఞేనాఽఽగమస్య భేదేన ప్రతిపన్నత్వాత్తద్దృష్ట్యాఽఽచార్యస్యాప్యవిద్యాలేశోత్థదృష్ట్యా వ్యావహారిక ఉపదేశ ఉపపద్యత ఆగమతస్తస్యైవాఽఽత్మా[నం] బ్రహ్మరూపేణ లక్షయితుం యోగ్యతాతిశయవత్త్వాదిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ— అత్యన్తమేవేతి। వాక్యస్య పదార్థానాఖ్యాయ

ఇతి శుశ్రుమ పూర్వేషాం యే నస్తద్వ్యాచచక్షిరే॥3॥

తాదవిద్యాలక్షణాద్వ్యాకృతబీజాత్। అధీత్యుపర్యర్థే లక్షణయాఽన్యదిత్యర్థః। యద్ధి యస్మాదధ్యుపరి భవతి తత్తస్మాదన్యదితి ప్రసిద్ధం యద్విదితం తదల్పం మర్త్యం దుఃఖాత్మకం చేతి హేయమ్। తస్మాద్విదితాదన్యద్బ్రహ్మేత్యుక్తే త్వహేయత్వముక్తం స్యాత్। తథాఽవిదితాదధీత్యుక్తేఽనుపాదేయత్వముక్తం స్యాత్। కార్యార్థం హి కారణమన్యదన్యేనోపాదీయతేఽతశ్చ న వేదితురన్యస్మై ప్రయోజనాయాన్యదుపాదేయం భవతీత్యేవం విదితావిదితాభ్యామన్యదితి హేయోపాదేయప్రతిషేధేన స్వాత్మనోఽన్యబ్రహ్మవిషయా జిజ్ఞాసా శిష్యస్య నివర్తితా స్యాత్। న హ్యన్యస్య స్వాత్మనో విదితావిదితాభ్యామన్యత్వం వస్తునః సంభవతీత్యాత్మా బ్రహ్మేత్యేష వాక్యార్థః। "అయమాత్మా బ్రహ్మ" "య ఆత్మాఽపహతపాప్మా"। "యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ"। "య ఆత్మా సర్వాన్తరః" ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరేభ్యశ్చేత్యేవం సర్వాత్మనః సర్వవిశేషరహితస్య చిన్మాత్రజ్యోతిషో బ్రహ్మత్వప్రతిపాదకస్య వాక్యార్థస్యాఽఽచార్యోపదేశపరమ్పరయా ప్రాప్తత్వమాహ—ఇతి శుశ్రుమేత్యాది। బ్రహ్మ చైవమాచార్యోపదేశపరమ్పరయైవాధిగన్తవ్యం న తర్కతః

ప్రవచనమేధాబహుశ్రుతతపోయజ్ఞాదిభ్యశ్చేత్యేవం శుశ్రుమ శ్రుతవన్తో వయం పూర్వేషామాచార్యాణాం వచనమ్। య ఆచార్యా నోఽస్మభ్యం తద్బ్రహ్మ వ్యాచచక్షిరే వ్యాఖ్యాతవన్తో విస్పష్టం కథితవన్తస్తేషామిత్యర్థః॥3॥

అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధీత్యనేన వాక్యేనాఽఽత్మా బ్రహ్మేతి ప్రతిపాదితే శ్రోతురాశఙ్కా జాతా తత్కథం త్వాత్మా బ్రహ్మ। ఆత్మా హి నామాధికృతః కర్మణ్యుపాసనే చ సంసారీ కర్మోపాసనం వా సాధనమనుష్ఠాయ బ్రహ్మాదిదేవాన్స్వర్గం వా ప్రాప్తుమిచ్ఛతి తత్తస్మాదన్య ఉపాస్యో విష్ణురీశ్వర ఇన్ద్రశ్చ ప్రాణో వా బ్రహ్మ భవితుమర్హతి న త్వాత్మా। లోకప్రత్యయవిరోధాత్। యథాఽన్యే తార్కికా ఈశ్వరాదన్య ఆత్మేత్యాచక్షతే తథా కర్మిణః "అముం యజాముం యజ" ఇత్యన్యా ఏవ దేవతా ఉపాసతే। తస్మాద్యుక్తం యద్విదితముపాస్యం తద్బ్రహ్మ భవేత్। తతోఽన్య ఉపాసక ఇతి తామేతామాశఙ్కాం శిష్యలిఙ్గేనోపలక్ష్య తద్వా-

---

తాత్పర్యం దర్శయితుముపక్రమతే—యద్విదితం తదల్పమిత్యాదినా। యద్వేదితురన్యత్తద్విదితమవిదితం చేతి ద్వయీ గతిః। తతో విదితత్వావిదితత్వనిషేధేన వేదితుః స్వరూపం బ్రహ్మేత్యత్ర తాత్పర్యమాగమస్యేత్యాహ—న హ్యన్యస్యేతి॥3॥

ఉక్తవాక్యార్థే లౌకికతార్కికమీమాంసకప్రతిపత్తివిరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి విదితాదన్యత్వప్రపఞ్చనాయ—అన్యదేవ తద్విదితాదిత్యాదినా। అష్టసు స్థానేష్వితి।

యద్వాచాఽనభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యతే।

క్యాద్వాఽఽహ మైవం శఙ్కిష్ఠాః। యచ్చైతన్యమాత్రసత్తాకం వాచా వాగితి జిహ్వామూలాదిష్వష్టసు స్థానేషు విషక్తమాగ్నేయం వర్ణానామభివ్యఞ్జకం కరణం వర్ణాశ్చార్థసఙ్కేతపరిచ్ఛిన్నా ఏతావన్త ఏవం క్రమప్రయుక్తా ఇత్యేవం తదభివ్యఙ్గ్యశబ్దః పదం వాగిత్యుచ్యతే। "అకారో వై సర్వా వాక్సైషా స్పర్శాన్తస్థోష్మభిర్వ్యజ్యమానా బహ్వీ నానారూపా భవతి" ఇతి శ్రుతేః। మితమమితం స్వరః సత్యానృతే ఏవ వికారో యస్యాస్తయా వాచా పదత్వేన పరిచ్ఛిన్నయా కరణగుణవత్యాఽనభ్యుదితమప్రకాశితమనభ్యుక్తం యేన బ్రహ్మణా వివక్షితేఽర్థే సకరణా వాగభ్యుద్యతే చైతన్యజ్యోతిషా ప్రకాశ్యతే ప్రయుజ్యత ఇత్యేతత్। యద్వాచో హ వాగిత్యుక్తం వదన్వాక్। యో వాచమన్తరో యమయతీత్యాది చ వాజసనేయకే। "యా వాక్పురుషేషు సా ఘోషేషు ప్రతిష్ఠితా కశ్చిత్తాం వేద బ్రాహ్మణః" ఇతి ప్రశ్నముత్పాద్య ప్రతివచనముక్తమ్, "సా వాగ్యయా స్వప్నే భాషతే" ఇతి। సా హి వక్తుర్వక్తిర్నిత్యా వాక్చైతన్యజ్యోతిఃస్వరూపా। "న హి వక్తుర్వక్తేర్విపరిలోపో విద్యతే" ఇతి శ్రుతేః। తదేవాఽఽత్మస్వరూపం బ్రహ్మ నిరతిశయం భూమాఖ్యం బృహత్త్వాద్బ్రహ్మేతి విద్ధి

"అష్టౌ స్థానాని వర్ణానామురః కణ్ఠః శిరస్తథా।

జిహ్వామూలం చ దన్తాశ్చ నాసికోష్ఠౌ చ తాలు చ"

ఇత్యేతేష్వాకాశప్రదేశేష్వాశ్రితమిత్యనేనాఽఽకాశోపాదానత్వం సూచితమ్। ఆగ్నేయమితి। అగ్నిదేవతాకమిత్యర్థః। న కేవలం కరణం వాగుచ్యతే వర్ణాశ్చోచ్యన్త ఇత్యాహ—వర్ణాశ్చేతి। తదుక్తమ్ —

"యావన్తో యాదృశా యే చ యదర్థప్రతిపాదకాః।

వర్ణాః ప్రజ్ఞాతసామర్థ్యాస్తే తథైవావబోధకాః" ఇతి।

గౌరితి పదం గకారౌకారవిసర్జనీయా ఏవం క్రమవిశేషావచ్ఛిన్నా ఇతి మీమాంసకాద్యనుసారేణోక్తం స్ఫోటవాదినోఽనుసారేణాఽఽహ —తదభివ్యఙ్గ్య ఇతి। స్ఫుట్యతే వ్యజ్యతే వర్ణైరితి స్ఫోటః పదాదిబుద్ధిప్రమాణకః। ఏకరూపాయా బుద్ధేరనేకవర్ణాబలమ్బనత్వాసంభవాదితి భావః। ఉక్తే వాక్యార్థే శ్రుతిసంమతిమాహ—అకార

ఇతి। అకారప్రధారోఙ్కారోపలక్షితా స్ఫోటాఖ్యా చిచ్ఛక్తిః సర్వా వాక్సైషా స్పర్శాన్తిస్థోష్మభిర్వ్యజ్యమానా కాదయో మావసానాః స్పర్శా యరలవా అన్తస్థాః శషసహా ఉష్మాణస్తైః క్రమవిశేషావచ్ఛిన్నైర్వ్యజ్యమానా నానారూపా వివర్తతే। మితమృగాది పాదావసాననియతాక్షరత్వాత్। అమితం యజురాద్యనియతాక్షరపాదావసానత్వాత్। స్వరః సామ। గీతిప్రాధాన్యాత్। సత్యం యథాదృష్టార్థవచనమ్। అనృతం తద్విపరీతమ్। కరణం వాగిన్ద్రియం గుణ ఉపసర్జనం యస్యాః సా కరణగుణవతీ పురు-

---

తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే॥౪॥

యన్మనసా న మనుతే యేనాఽఽహుర్మనో మతమ్।
తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే॥౫॥

యచ్చక్షుషా న పశ్యతి యేన చక్షూషఀషి పశ్యతి।
తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే॥౬॥

విజానీహి త్వం యైర్వాగాద్యుపాధిభిః। వాచో హ వాక్చక్షుషశ్చక్షుః శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మనసో మనః కర్తా భోక్తా విజ్ఞాతా నియన్తా ప్రశాసితా విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యేవమాదయః సంవ్యవహారా అసంవ్యవహార్యే నిర్విశేషే పరే సామ్యే బ్రహ్మణి ప్రవర్తన్తే తాన్వ్యుదస్యాఽఽత్మానమేవ నిర్విశేషం బ్రహ్మ విద్ధీత్యేవశబ్దార్థః। నేదం బ్రహ్మ యదిదమిత్యుపాధిభేదవిశిష్టమనాత్మేశ్వరాద్యుపాసతే ధ్యాయన్తి। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధీత్యుక్తేఽపి నేదం బ్రహ్మేత్యనాత్మనోఽబ్రహ్మత్వం పునరుచ్యతే। నియమార్థమన్యబ్రహ్మబుద్ధిపరిసంఖ్యానార్థం వా॥౪॥

యన్మనసా న మనుతే। మన ఇత్యన్తఃకరణం బుద్ధిమనసోరేకత్వేన గృహ్యతే। మనుతేఽనేనేతి మనః సర్వకరణసాధారణమ్। సర్వవిషయవ్యాపకత్వాత్। “కామః సంకల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాఽశ్రద్ధా ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మన ఏవ" ఇతి శ్రుతేః। కామాదివృత్తిమన్మనస్తేన మనసా యచ్చైతన్యజ్యోతిర్మనసోఽవభాసకం న మనుతే న సంకల్పయతి నాపి నిశ్చినోతి। మనసోఽవభాసకత్వేన నియన్తృత్వాత్। సర్వవిషయం ప్రతి ప్రత్యగేవేతి స్వాత్మని న ప్రవర్తతేఽన్తఃకరణమ్। అన్తస్థేన హి చైతన్యజ్యోతిషాఽవభాసితస్య మనసో మననసామర్థ్యం తేన సవృత్తికం మనో యేన బ్రహ్మణా మతం విషయీకృతం వ్యాప్తమాహుః కథయన్తి బ్రహ్మవిదః। తస్మాత్తదేవ మనస ఆత్మానం ప్రత్యక్చేతయితారం బ్రహ్మవిద్ధి। నేదమిత్యాది పూర్వవత్॥౫॥

యచ్చక్షుషా న పశ్యతి న విషయీ కరోత్యన్తఃకరణవృత్తిసంయుక్తేన యేన చక్షూంష్యన్తఃకరణవృత్తిభేదభిన్నాశ్చక్షుర్వృత్తీః పశ్యతి లోకశ్చైతన్యాత్మజ్యోతిషా విషయీ కరోతి వ్యాప్నోతి॥౬॥

షేషు చేతనేషు యా వాక్శక్తిః సా ఘోషేషు వర్ణేషు ప్రతిష్ఠితా తద్వ్యఙ్గ్యత్వాదిత్యర్థః। తదేవేత్యేవకారస్య కృత్యమాహ—యైర్వాగాద్యుపాధిభిరితి। నియమార్థమితి। పక్షేఽనాత్మన్యపి బ్రహ్మబుద్ధౌ ప్రాప్తాయామాత్మైవ బ్రహ్మేతి బుద్ధిం నియన్తుమిత్యర్థః। అన్యస్మిన్నుపాస్యే యా బ్రహ్మబుద్ధిస్తన్నివృత్త్యర్థం వా పునరబ్రహ్మత్వముచ్యత ఇత్యర్థః।

సర్వం స్పష్టమితి న వ్యాఖ్యాతమ్॥౫॥౬॥

యచ్ఛ్రోత్రేణ న శృణోతి యేన శ్రోత్రమిదꣳ శ్రుతమ్।
తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే॥౭॥

యత్ప్రాణేన న ప్రాణితి యేన ప్రాణః ప్రణీయతే।

తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే॥౮॥

ఇతి ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

యది మన్యసే సువేదేతి

యచ్ఛ్రోత్రేణ న శృణోతి దిగ్దేవతాధిష్ఠితేనాఽఽకాశకార్యేణ మనోవృత్తిసంయుక్తేన న విషయీ కరోతి లోకో యేన శ్రోత్రమిదం శ్రుతం యత్ప్రసిద్ధం చైతన్యాత్మజ్యోతిషా విషయీకృతం తదేవేత్యాది పూర్వవత్॥౭॥

యత్ప్రాణేన ఘ్రాణేన పార్థివేన నాసికాపుటాన్తరవస్థితేనాన్తఃకరణప్రాణవృత్తిభ్యాం సహితేన యన్న ప్రాణితి గన్ధవన్న విషయీ కరోతి యేన చైతన్యాత్మజ్యోతిషాఽవభాస్యత్వేన స్వవిషయం ప్రతి ప్రాణః ప్రణీయతే। తదేవేత్యాది సర్వం సమానమ్॥౮॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవత్పాదకృతౌ కేనోపనిషత్పదభాష్యే ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఏవం హేయోపాదేయవిపరీతస్త్వమాత్మా బ్రహ్మేతి ప్రత్యాయితః శిష్యోఽహమేవ బ్రహ్మేతి సుష్ఠు వేదాహం మామితి గృహ్ణీయాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽచార్యః శిష్యబుద్ధివిచాలనార్థం యదీత్యాహ। నన్విష్టైవ సు వేదాహమితి నిశ్చితా ప్రతిపత్తిః సత్యమిష్టా నిశ్చితా ప్రతిపత్తిర్న హి సువేదాహమితి। యద్ధి వేద్యం వస్తు విషయీ భవతి తత్సుష్ఠు వేదితుం శక్యం దాహ్యమివ దగ్ధుమగ్నేర్దగ్ధుర్న త్వగ్నేః స్వరూపమేవ। సర్వస్య హి వేదితుః స్వాత్మా బ్రహ్మేతి సర్వవేదాన్తానాం సునిశ్చితోఽర్థః। ఇహ చ తదేవ ప్రతిపాదితం ప్రశ్నప్రతివచనోక్త్యా శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాద్యయా। యద్వాచాఽనభ్యుదితమితి విశేషతోఽవధారితమ్। బ్రహ్మవిత్సంప్రదాయనిశ్చయశ్చోక్తోఽన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధీత్యుపన్యస్తముపసంహరిష్యతి చావిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామితి।

తస్మాద్యుక్తమేవ శిష్యస్య సువేదేతి బుద్ధిం నిరాకర్తుమ్। న హి వేదితా వేదితుర్వేదితుం శక్యోఽగ్నిరివ

॥౭॥౮॥ ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

వేదితుః స్వరూపత్వే బ్రహ్మణో మా భూద్విషయత్వమ్। స్వరూపత్వే మానాభావాత్। అతిరిక్తస్య విషయస్వే కిమనుపపన్నమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—సర్వస్య హీతి। యతిశబ్దప్రయోగే కిం కారణమిత్యత

దహరమేవాపి నూనమ్। త్వం వేత్థ బ్రహ్మణో రూపం

దగ్ధుమగ్నేః। న చాన్యో వేదితా బ్రహ్మణోఽస్తి యస్య వేద్యమన్యత్స్యాద్బ్రహ్మ। "నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాతృ" ఇత్యన్యో విజ్ఞాతా ప్రతిషిధ్యతే। తస్మాత్సుష్ఠు వేదాహం బ్రహ్మేతి ప్రతిపత్తిర్మిథ్యైవ। తస్మాద్యుక్తమేవాఽఽహాఽఽచార్యో యదీత్యాది। యది కదాచిన్మన్యసే సు వేదేతి సుష్ఠు వేదాహం బ్రహ్మేతి। కదాచిద్యథాశ్రుతం దుర్విజ్ఞేయమపి క్షీణదోషః సుమేధాః కశ్చిత్ప్రతిపద్యతే కశ్చిన్నేతి శఙ్కరాహ యదీత్యాది। దృష్టం చ “య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మ" ఇత్యుక్తే ప్రాజాపత్యః పణ్డితోఽప్యసురరాడ్విరోచనః స్వభావదోషవశాదనుపపద్యమానమపి విపరీతమర్థం శరీరమాత్మేతి ప్రతిపన్నః। తథేన్ద్రో దేవరాట్సకృద్ద్విస్త్రిరుక్తం చాప్రతిపద్యమానః స్వభావదోషక్షయమపేక్ష్య చతుర్థే పర్యాయే ప్రథమోక్తమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపన్నవాన్। లోకేఽప్యేకస్మాద్గురోః శృణ్వతాం కశ్చిద్యథావత్ప్రతిపద్యతే కశ్చిదయథావత్కశ్చిద్విపరీతం కశ్చిన్న ప్రతిపద్యతే కిము వక్తవ్యమతీన్ద్రియమాత్మతత్త్వమ్। అత్ర హి విప్రతిపన్నాః సదసద్వాదినస్తార్కికాః సర్వే। తస్మాదవిదితం బ్రహ్మేతి సునిశ్చితోక్తమపి

విషమప్రతిపత్తిత్వాద్యది మన్యస ఇత్యాది సాశఙ్కం వచనం యుక్తమేవాఽఽచార్యస్య। దహరమల్పమేవాపి నూనం త్వం వేత్థ జానీషే బ్రహ్మణో రూపమ్। కిమనేకాని బ్రహ్మణో రూపాణి మహాన్త్యర్భకాణి చ యేనాఽఽహ దహరమేవేత్యాది। బాఢమ్ | అనేకాని హి నామరూపోపాధికృతాని బ్రహ్మణో రూపాణి న స్వతః। స్వతస్తు "అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథాఽరసం నిత్యమగన్ధవచ్చ యత్" ఇతి శబ్దాదిభిః సహ రూపాణి ప్రతిషిధ్యన్తే। నను యేనైవ ధర్మేణ యద్రూప్యతే తదేవ తస్య స్వరూపమితి బ్రహ్మణోఽపి యేన విశేషేణ నిరూపణం తదేవ తస్య రూపం స్యాదత ఉచ్యతే। చైతన్యం

ఆహ—కదాచిదితి। అక్షిణి శరీరస్య ప్రతిచ్ఛాయా దృశ్యత ఇతి ప్రసిద్ధవదుపదేశాచ్ఛరీరమాత్మేతి ప్రతిపన్నః। ఛాయాయా వ్యభిచారిత్వం బుద్ధ్వేత్యర్థః। సకృదితి। "య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యతే" ఇత్యేకవారముక్తమ్, "య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరతి" ఇతి ద్వితీయేనోక్తమ్, "తద్యత్రైతత్సుప్తః సమస్తః సంపన్నః" ఇతి త్రిరుక్తమప్యాత్మానమప్రతిపద్యమాన ఇన్ద్రో బ్రహ్మచర్యేణాధర్మాదిదోషక్షయమపేక్ష్య చతుర్థే పర్యాయే "ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య" ఇత్యత్ర ప్రథమపర్యాయోక్తమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపన్నవానిత్యర్థః। అర్భకాణి చేతి। అల్పాని। న స్వతో రూపమస్తి బ్రహ్మణ ఇత్యుక్తం తదాక్షిపతి—నను యేనైవేతి। కేన తర్హి విశేషేణ బ్రహ్మణో నిరూపణమిత్యాకాఙ్క్షాయాం చైతన్యరూపేణేత్యాహ— చైతన్యమితి। భూతానాం సమస్తానాం వ్యస్తానాం

యదస్య త్వం యదస్య దేవేష్వథ ను మీమాꣳస్యమేవ తే

పృథివ్యాదీనామన్యతమస్య సర్వేషాం విపరిణతానాం వా ధర్మో న భవతి। తథా శ్రోత్రాదీనామన్తఃకరణస్య చ ధర్మో న భవతీతి। బ్రహ్మణో రూపమితి। బ్రహ్మ రూప్యతే చైతన్యేన। తథా చోక్తమ్—"విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ" "విజ్ఞానఘన ఏవ" "సత్యం జ్ఞానమనన్తమ్"

"ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ" ఇతి చ బ్రహ్మణో రూపం నిర్దిష్టం శ్రుతిషు। సత్యమేవం తథాఽపి తదన్తఃకరణదేహేన్ద్రియోపాధిద్వారేణైవ విజ్ఞానాదిశబ్దైర్నిర్దిశ్యతే తదనుకారిత్వాద్దేహాదివృద్ధిసంకోచచ్ఛేదాదిషు నాశేషు చ న స్వతః। స్వతస్త్వవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామితి స్థితం భవిష్యతి। యదస్య బ్రహ్మణో రూపమితి పూర్వేణ సంబన్ధః। న కేవలమధ్యాత్మోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యాస్య బ్రహ్మణో రూపం త్వమల్పం వేత్థ యదప్యధిదైవతోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యాస్య బ్రహ్మణో రూపం దేవేషు వేత్థ త్వం తదపి నూనం దహరమేవ వేత్థేతి మన్యేఽహమ్। యద్ధ్యాత్మం యదధిదైవం తదపి చ దేవేషూపాధిపరిచ్ఛిన్నత్వాద్దహరత్వాన్న నివర్తతే యత్తు విధ్వస్తసర్వోపాధివిశేషం శాన్తమనన్తమేకమద్వైతం భూమాఖ్యం నిత్యం బ్రహ్మ న తత్సువేద్యమిత్యభిప్రాయః। యత ఏవమథ ను తస్మాన్మన్యేఽద్యాపి మీమాంస్యం విచార్యమేవ తే తవ బ్రహ్మ। ఏవమాచార్యోక్తః శిష్య ఏకాన్త ఉపవిష్టః సమాహితః సన్యథోక్తమాచార్యేణాఽఽగమమర్థతో విచార్య తర్కతశ్చ నిర్ధార్య

వా దేహాకారపరిణతానాం చైతన్యం ధర్మో న భవతీతి బహిరనుపలమ్భాత్తద్ధర్మత్వే రూపాదివత్తత్సాధకత్వాభావప్రసఙ్గాచ్చ। తథా శ్రోత్రాదీనామపి భౌతికత్వావిశేషాచ్చైతన్యం ధర్మో న భవతీతి పారిశేష్యాత్స్వతన్త్రచైతన్యం బ్రహ్మణో రూపమ్। తత్ర శ్రుతిసంమతిమాహ— తథాచోక్తమితి। సత్యమేవం చైతన్యం పారమార్థికం బ్రహ్మరూపం శ్రుతితాత్పర్యగమ్యం తథాఽపి యదుక్తం బ్రహ్మణో రూపం కథం నాస్తీతి తదుపాధిద్వారేణైవ బ్రహ్మణః శబ్దేన నిరూపణం నిర్దేశనం న స్వత ఇత్యభిప్రేత్యాన్తఃకరణాద్యభివ్యక్తిముపలభ్య హి యదుపాధ్యభివ్యక్తినిమిత్తం చైతన్యం తద్బ్రహ్మేతి నిర్దిశ్యత ఇత్యర్థః। ననూపాధిరుపహితసంబద్ధో భవతి చైతన్యస్య త్వసఙ్గస్య కథం దేహాదిరుపాధిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— తదనుకారిత్వాదిత్యాదినా। యథా జలే కమ్పమానే సవితా కమ్పత ఇవ భిద్యమానే భిద్యత ఇవేతి మిథ్యాతద్ధర్మభాగిత్వాత్సవితుర్జలముపాధిరిత్యుచ్యతే నతు సంబన్ధాద్దూరస్థయోః సంయోగాద్యయోగాత్। తద్వద్దేహాదేర్వృద్ధిసంకోచచ్ఛేదాదిషు దాహాదిషు నాశేషు చైతన్యస్య మిథ్యాదేహధర్మభాగిత్వాద్దేహాదేరుపాధిత్వమభిధీయత ఇత్యర్థః। నను న స్వతశ్చైతన్యతయా నిరూప్యతే బ్రహ్మ కథం తర్హి తదనుభవ ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—స్వతస్త్వితి। అవిషయతయైవ విషయానుపరక్తచిత్స్ఫురణం బ్రహ్మానుభవ ఇత్యర్థః। తర్కతశ్చేతి। వేద్యత్వే ఘటాదివదనాత్మత్వాదిప్రసఙ్గాదిత్యాదితర్కత ఆత్మనో వేద్యం బ్రహ్మ న భవ-

---

మన్యే విదితమ్॥౯॥౧॥నాహం మన్యే సువేదేతి
నో న వేదేతి వేద చ। యో నస్తద్వేద తద్వేద నో న
వేదేతి వేద చ॥౧౦॥౨॥ యస్యామతం తస్య మతం

స్వానుభవం కృత్వాఽఽచార్యసకాశముపగమ్యోవాచ— మన్యేఽహమథేదానీం విదితం బ్రహ్మేతి॥౯॥౧ ॥

కథమితి। శృణుత। నాహం మన్యే సు వేదేతి నైవాహం మన్యే సువేద బ్రహ్మేతి। నైవ తర్హి విదితం త్వయా బ్రహ్మేత్యుక్త ఆహ—నో న వేదేతి వేద చ। వేద చేతి చశబ్దాన్న వేద చ। నను విప్రతిషిద్ధం నాహం మన్యే సు వేదేతి నో న వేదేతి వేద చేతి। యది న మన్యసే సు వేదేతి కథం మన్యసే వేద చేతి। అథ మన్యసే వేదైవేతి। కథం న మన్యసే సువేదేతి। ఏకం వస్తు యేన జ్ఞాయతే తేనైవ తదేవ వస్తు న సువిజ్ఞాయత ఇతి విప్రతిషిద్ధం సంశయవిపర్యయౌ వర్జయిత్వా। న చ బ్రహ్మ సంశయితత్వేన జ్ఞేయం విపరీతత్వేన వేతి నియన్తుం శక్యమ్। సంశయవిపర్యయౌ హి సర్వత్రానర్థకరత్వేనైవ ప్రసిద్ధౌ। ఏవమాచార్యేణ విచాల్యమానోఽపి శిష్యో న విచచాల। “అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి" ఇత్యాచార్యోక్తాగమసంప్రదాయబలాదుపపత్త్యనుభవబలాచ్చ జగర్జ చ బ్రహ్మవిద్యాయాం దృఢనిశ్చయతాం దర్శయన్నాత్మనః। కథమిత్యుచ్యతే। యో యః కశ్చిన్నోఽస్మాకం సబ్రహ్మచారిణాం మధ్యే తదుక్తం వచనం తత్త్వతో వేద స తద్బ్రహ్మ వేద। కిం పునస్తద్వచనమిత్యత ఆహ—నో న వేదేతి వేద చేతి। యదేవాన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధీత్యుక్తం వస్త్వనుమానానుభవాభ్యాం సంయోజ్య నిశ్చితం వాక్యాన్తరేణ నో న వేదేతి వేద చేత్యవోచదాచార్యబుద్ధిసంవాదార్థం మన్దబుద్ధిగ్రహణవ్యపోహార్థం చ। తథా చ గర్జితముపపన్నం భవతి యో నస్తద్వేదేతి॥౧౦॥౨॥

శిష్యాచార్యసంవాదాత్ప్రతినివృత్య స్వేన రూపేణ శ్రుతిః సమస్తసంవాదనిర్వృత్తమర్థమేవ బోధయతి—యస్యామతమిత్యాదినా। యస్య బ్రహ్మవిదోఽమతమవిజ్ఞాతమవిదితం బ్రహ్మేతి మతమభిప్రాయో నిశ్చయస్తస్య మతం జ్ఞాతం సమ్య-

---

త్యేవేతి నిర్ధార్యాజ్ఞానసంశయాద్యభావేన స్వానుభవం కృత్వేత్యర్థః॥౯॥౧॥

ఆచార్యవచనాదన్యదేవ వచనం శిష్య ఉవాచేతి నాఽఽశఙ్కనీయమిత్యాహ— యదేవాన్యదేవేతి। తథా చేత్యాచార్యబుద్ధిసంవాదే సత్యర్థాన్తరానభిధానే సతీత్యర్థః॥౧౦॥౨॥

మతం యస్య న వేద సః। అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞా-

తమవిజానతామ్॥౧౧॥3॥ ప్రతిబోధవిదితం మత-

గ్రబ్రహ్మేత్యభిప్రాయః। యస్య పునర్మతం జ్ఞాతం విదితం మయా బ్రహ్మేతి నిశ్చయో న వేదైవ స న బ్రహ్మ విజానాతి సః। విద్వదవిదుషోర్యథోక్తౌ పక్షావవధారయతి— అవిజ్ఞాతమమతమవిదితమేవ బ్రహ్మ విజానతాం సమ్యగ్విదితవతామిత్యేతత్। విజ్ఞాతం విదితం బ్రహ్మవిజానతామసమ్యగ్దర్శినామిన్ద్రియమనోబుద్ధిష్వేవాఽఽత్మదర్శినామిత్యర్థః। న త్వత్యన్తమేవావ్యుత్పన్నబుద్ధీనామ్। న హి తేషాం విజ్ఞాతమస్మాభిర్బ్రహ్మేతి మతిర్భవతి। ఇన్ద్రియమనోబుద్ధ్యుపాధిష్వాత్మదర్శినాం తు బ్రహ్మోపాధివివేకానుపలమ్భాద్బుద్ధ్యాద్యుపాధేశ్చ విజ్ఞాతత్వాద్విదితం బ్రహ్మేత్యుపపద్యతే భ్రాన్తిరిత్యతోఽసమ్యగ్దర్శనపూర్వపక్షత్వేనోపన్యస్యతే విజ్ఞాతమవిజానతామితి। అథవా హేత్వర్థ ఉత్తరార్ధోఽవిజ్ఞాతమిత్యాదిః॥౧౧॥3॥

అవిజ్ఞాతం విజానతామిత్యవ ధృతమ్। యది బ్రహ్మత్యన్తమేవావిజ్ఞాతం లౌకికానాం బ్రహ్మవిదాం చావిశేషః ప్రాప్తః। అవిజ్ఞాతం విజానతామితి చ పరస్పరవిరుద్ధమ్। కథం తు

తద్బ్రహ్మ సమ్యగ్విదితం భవతీత్యేవమర్థమాహ— ప్రతిబోధవిదితం బోధం బోధం ప్రతి విదితమ్। బోధశబ్దేన బౌద్ధాః ప్రత్యయా ఉచ్యన్తే। సర్వే ప్రత్యయా విషయీ భవన్తి యస్య స ఆత్మా సర్వబోధాన్ప్రతిబుధ్యతే

అథవా హేత్వర్థ ఇతి। లోకే శుక్త్యాదితత్త్వం విజానతాం యతోఽధ్యస్తం రూప్యాద్యవిజ్ఞాతం భవతి। అజానతామేవ త్వధ్యస్తం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రసిద్ధమ్। తథా బ్రహ్మణి జ్ఞేయత్వస్యాధ్యస్తత్వాదేవ తత్త్వవిదో న జ్ఞాతం బ్రహ్మ పశ్యన్తీత్యర్థః॥౧౧॥3॥

జ్ఞాతబ్రహ్మత్వాదర్శనే బ్రహ్మాస్మీతి కథం వ్యవహరతీతి చేత్కిమనయేష్టకావాహకానాం రత్నపేటకచిన్తయా జ్ఞాతస్య వ్యవహారాఙ్గత్వం వదతోఽపి వస్తుప్రకాశస్య వ్యవహారాఙ్గత్వస్యేష్టత్వాద్వాస్తవజ్ఞాతతానపేక్షకత్వాదిత్యవ్యుత్పన్నవ్యుత్పాదనాయ చోద్యముద్భావయతి— అవిజ్ఞాతమిత్యాదినా। నీలపీతాద్యాకారాణాం బుద్ధివికారాణాం జడానాం యచ్చైతన్యవ్యాప్తత్వేనాజడవదవభాసస్తం సాక్షిణముపలక్ష్య సోఽహమాత్మా బ్రహ్మేతి మహావాక్యాదవిషయతయైవ యో వేత్తి స బ్రహ్మవిదుచ్యతే। తేన నావిశేషప్రసఙ్గాదిచోద్యావకాశ ఇత్యాహ—ప్రతిబోధవిదితమితి। ప్రత్యయేష్వవిశిష్టతయాఽనుగతరూపేణేత్యర్థః। యేన చిత్స్వరూపేణాహమత్ర సాక్షీ తస్య సర్వత్రావిశేషాన్నైకస్మిన్నేవ దేహేఽహం సాక్షీ-

---

సర్వప్రత్యయదర్శీ చిచ్ఛక్తిస్వరూపమాత్రః ప్రత్యయైరేవ ప్రత్యయేష్వవిశిష్టతయా లక్ష్యతే నాన్యద్ద్వారమాత్మనో విజ్ఞానాయాతః ప్రత్యయప్రత్యగాత్మతయా విదితం బ్రహ్మ యదా తదా తన్మతం తదా తత్సమ్యగ్దర్శనమిత్యర్థః। సర్వప్రత్యయదర్శిత్వే చోపజననాపాయవర్జితదృక్స్వరూపతానిత్యత్వం విశుద్ధస్వరూపత్వమాత్మత్వం నిర్విశేషతైకత్వం చ సర్వభూతేషు సిద్ధం భవేత్। లక్షణభేదాభావాద్వ్యోమ్న ఇవ ఘటగిరిగుహాదిషు। విదితావిదితాభ్యామన్యద్బ్రహ్మేత్యాగమవాక్యార్థః। ఏవం పరిశుద్ధ ఏవోపసంహృతో భవతి। "దృష్టేర్ద్రష్టా శ్రుతేః శ్రోతా మతేర్మన్తా విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతా" ఇతి హి శ్రుత్యన్తరమ్। యదా పునర్బోధక్రియాకర్తేతి బోధక్రియాలక్షణేన తత్కర్తారం విజానాతీతి బోధలక్షణేన విదితం ప్రతిబోధవిదితమితి వ్యాఖ్యాయతే। యథా యో వృక్షశాఖాశ్చాలయతి

స వాయురితి తద్వత్। తదా బోధక్రియాశక్తిమానాత్మా ద్రవ్యం న బోధస్వరూప ఏవ। బోధస్తు జాయతే వినశ్యతి చ। యదా బోధో జాయతే తదా బోధక్రియయా సహ విశేషః। యదా బోధో నశ్యతి తదా నష్టబోధో ద్రవ్యమాత్రం నిర్విశేషః। తత్రైవం సతి విక్రియాత్మకః సావయవోऽనిత్యోऽశుద్ధ ఇత్యాదయో దోషా న పరిహర్తుం శక్యన్తే। యదపి కాణాదానామాత్మమనఃసంయోగజో బోధ ఆత్మని సమవైతి। అత ఆత్మని బోద్ధృత్వం నతు విక్రియాత్మక ఆత్మా। ద్రవ్యమాత్రస్తు భవతి ఘట ఇవ రాగసమవాయీ। అస్మిన్పక్షేऽప్యచేతనం ద్రవ్యమాత్రం బ్రహ్మేతి "విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ" ఇత్యాద్యాః శ్రుతయో బాధితాః స్యుః। ఆత్మనో నిరవయవత్వేన ప్రదేశాభావాన్నిత్యసంయుక్తత్వాచ్చ మనసః స్మృత్యుత్పత్తినియమాను-

---

భేదోత్పత్త్యాదీనాం చ సాక్ష్యగతత్వేన సాక్షిణ ఏకత్వనిత్యత్వాదికమపి సిధ్యతీత్యాహ— సర్వప్రత్యయదర్శిత్వే చేతి। విదితత్వావిదితత్వయోః సాక్ష్యగతత్వేన తదన్యత్వమప్యస్మిన్పక్షే సంభవతీత్యాహ—విదితావిదితాభ్యామన్యదితి। ఏకదేశివ్యాఖ్యానముద్భావ్య దూషయతి—యదా పునరిత్యాదినా। అగ్నిసంయోగాద్ఘటలౌహిత్యవన్మనఃసంయోగాదసమవాయికారణాదాత్మన్యచేతనే చైతన్యముత్పద్యత ఇత్యేతన్న కేవలం శ్రుతివిరుద్ధమసంభావితం చేత్యాహ—ఆత్మనో నిరవయవత్వేనేతి। ప్రదేశవతా ప్రదేశవతో లోకే సంయోగో దృష్టః। ఆత్మనో నిష్ప్రదేశత్వాన్మనసా సంయోగో న సంభవతీత్యుక్తం తదయుక్తమ్। యుగపత్సర్వమూర్తసంయోగిత్వం సర్వగతత్వమాత్మనస్తతో మనసః సంయోగోऽపీతి చేత్తత్రాऽऽహ— నిత్యేతి। గ్రహణకాలాదన్యకాల ఏవ స్మృతీనాం క్రమేణైవోత్పత్తిరితి నియమో వైశేషికస్య నోపపద్యతే గ్రహణకాలేऽపి స్మృత్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాచ్చ సంస్కారవదాత్మమన:సంయోగస్యావిశేషాదిత్యర్థః। సర్వగతత్వం చ సర్వావ్యవధానమాత్రం న తు సంయోగిత్వం కల్పనీయామిత్యా * హ—

పపత్తిరపరిహార్యా స్యాత్। సంసర్గధర్మిత్వం చాऽऽత్మనః శ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరుద్ధం కల్పితం స్యాత్। “అసఙ్గో న హి సజ్జతే” “అసక్తం సర్వభృత్” ఇతి శ్రుతిస్మృతీ ద్వే। న్యాయశ్చ గుణవద్గుణవతా సంసృజ్యతే నాతుల్యజాతయమ్। అతో నిర్గుణం నిర్విశేషం సర్వవిలక్షణం

కేనచిదప్యతుల్యజాతీయేన సంసృజ్యత ఇత్యేతన్న్యాయవిరుద్ధం భవేత్। తస్మాన్నిత్యాలుప్తవిజ్ఞానస్వరూపజ్యోతిరాత్మా బ్రహ్మేత్యయమర్థః సర్వబోధబోద్ధృత్వ ఆత్మనః సిధ్యతి నాన్యథా। తస్మాత్ప్రతిబోధవిదితం మతమితి యథా వ్యాఖ్యాత ఏవార్థోఽస్మాభిః। యత్పునః స్వసంవేద్యతా ప్రతిబోధవిదితమిత్యస్య వాక్యస్యార్థో వర్ణ్యతే। తత్ర భవతి సోపాధికత్వ ఆత్మనో బుద్ధ్యుపాధిస్వరూపత్వేన భేదం పరికల్ప్యాఽఽత్మనాఽఽత్మానం వేత్తీతి సంవ్యవహారః। "ఆత్మన్యేవాఽఽత్మానం పశ్యతి" స్వయమేవాఽఽత్మనాఽఽత్మానం వేత్థ త్వం పురుషోత్తమ" ఇతి। నను నిరుపాధికస్యాఽఽత్మన ఏకత్వే స్వసంవేద్యతా పరసంవేద్యతా వా సంభవతి। సంవేదనస్వరూపత్వాత్సంవేదనాన్తరాపేక్షా చ న సంభవతి యథా ప్రకాశస్య ప్రకాశాన్తరాపేక్షాయా న సంభవస్తద్వత్। బౌద్ధపక్షే స్వసంవేద్యతాయాం తు క్షణభఙ్గురత్వం నిరాత్మకత్వం చ విజ్ఞానస్య స్యాత్। న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాత్। "నిత్యం విభుం సర్వగతమ్" "స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయః" ఇత్యాద్యాః శ్రుతయో బాధ్యేరన్। యత్పునః ప్రతిబోధశబ్దేన నిర్నిమిత్తో బోధః

సంసర్గధర్మిత్వం చేతి। న్యాయవిరుద్ధమిత్యుక్తం తత్స్ఫుటయతి—న్యాయశ్చేతి। ఏకదేశివ్యాఖ్యానాన్తరమనూద్య దూషయతి— యత్పునరిత్యాదినా। యద్వేద్యం తద్వేదితుర్వేదనాచ్చ భిన్నం యథా ఘటాదీతి వ్యాప్తివిరోధాత్స్వసంవేద్యత్వం వాస్తవం నోపపద్యతే తతో బుద్ధ్యాదావాత్మభావమారోప్యాఽఽత్మనా తస్య వేద్యత్వం వాచ్యమితి నిరుపాధికస్వరూపస్థితిర్న స్యాదిత్యాహ—తత్ర భవతి సోపాధికత్వ ఇతి। కాణాదస్య స్వసంవేద్యత్వానఙ్గీకారబలాత్పరవేద్యత్వం ప్రసజ్జత ఇత్యపి న వాచ్యమిత్యాహ— సంవేదనస్వరూపత్వాదితి। బౌద్ధేన స్వసంవేద్యం విజ్ఞానమిష్టం తవ కిం న స్యాదిత్యత ఆహ—బౌద్ధపక్ష ఇతి। ప్రత్యక్షస్య వర్తమానావభాసకత్వాత్క్షణాన్తరవిశిష్టే స్వాత్మని క్షణాన్తరవిశిష్టం తదేవ విజ్ఞానం ప్రత్యేక్షం న సంభవతి। అతః స్వాత్మని స్వయమేవ విజ్ఞానం ప్రత్యక్షం చేద్వర్తమానక్షణమాత్రం సత్త్వం స్యాత్। స్వసంవేద్యత్వేన సాక్షిణోఽనఙ్గీకారాన్నిరాత్మత్వం చ స్యాదేవ తత్ప్రచ్యుతివిరుద్ధమిత్యర్థః। ప్రతిబోధవాక్యస్యార్థాన్తరం శఙ్కతే—యత్పునరితి। బ్రహ్మాహమస్మీతి చిన్తయతో యావచ్చేతోవ్యాపృతిస్తావత్సంప్రజ్ఞాతసమా-

---

మమృతత్వం హి విన్దతే।

ప్రతిబోధో యథా సుప్తస్యేత్యర్థం పరికల్పయన్తి। సకృద్విజ్ఞానం ప్రతిబోధ ఇత్యపరే। నిర్నిమిత్తః సనిమిత్తః సకృద్వాఽసకృద్వా ప్రతిబోధ ఏవ హి సః। అమృతత్వమమరణభావం స్వాత్మన్యవస్థానం మోక్షం హి యస్మాద్విన్దతే లభతే యథోక్తాత్ప్రతిబోధాత్ప్రతిబోధవిదితాత్మకాత్తస్మాత్ప్రతిబోధవిదితమేవ మతమిత్యభిప్రాయః। బోధస్య హి ప్రత్యగాత్మాఽఽత్మవిషయం చ మతమమృతత్వే హేతుః। న హ్యాత్మనోఽనాత్మత్వమమృతత్వం భవత్యాత్మత్వాదాత్మనోఽమృతత్వం నిర్నిమిత్తమేవ।

ధిర్నివృత్తే చేతోవ్యాపారే యః పరమానన్దసాక్షాత్కారః సౌషుప్తానన్దసాక్షాత్కారవతోఽసంప్రజ్ఞాతసమాధిః ప్రతిబోధ ఉచ్యతే। తదుక్తం వార్తికకృతా— "అపరాయత్తబోధో హి నిదిధ్యాసనముచ్యతే" ఇతి। అథవాఽక్రియబ్రహ్మాత్మత్వానుభవే సతి ప్రమాతృత్వానుపపత్తౌ పునర్జ్ఞానాసంభవాత్సద్యోముక్తికారణం సకృద్విజ్ఞానం ప్రతిబోధ ఉచ్యతే।

" సకృత్ప్రవృత్త్యా మృద్గాతి క్రియాకారకరూపభృత్।

అజ్ఞానమాగమజ్ఞానం సాంగత్యం నాస్త్యతోఽనయోః "

ఇతి। పక్షద్వయేఽప్యరుచిమాహ— నిర్నిమిత్త ఇతి। అయమాశయః। న తావదవిద్యానివర్తకస్యాఽఽగన్తుకస్య బోధస్య నిర్నిమిత్తత్వం సంభవతి। కార్యస్య సనిమిత్తత్వవ్యాప్తేః। సౌషుప్తస్యాపి న నిర్నిమిత్తత్వమవిద్యాయాః పూర్వపూర్వనిరోధావస్థాసంస్కారోద్భూతతాదృశవృత్త్యభివ్యక్తచైతన్యస్య తత్ర సుఖసాక్షాత్కారోపగమాత్। అత ఏవ వృత్తివిశిష్టస్య వినాశే స్మరణముపపద్యతే। అత్రాపి తథ్యావృత్తిసంస్కారప్రచయాన్నివృత్తేఽపి చిత్తే బ్రహ్మాభివ్యక్తం స్యాదితి చేన్న। తథా సత్యప్రమాత్వేన వినష్టపుత్రాపరోక్షాదివావిద్యానివృత్తిర్న స్యాత్। శాబ్దజ్ఞానసంవాదాత్ప్రమాత్వే

పరతన్త్రత్వప్రసఙ్గః శబ్దమూలత్వాత్త్వమాత్రేణ నిర్నిమిత్తతేతి ప్రవృత్తఫలకర్మప్రతిబన్ధాద్వర్తమానప్రమాతృత్వాభాసానివృత్తేరసకృద్బోధోఽపి సంభవతీతి పక్షద్వయేఽపి నాఽఽదరః। సర్వథాఽపి పరమాత్మా ప్రతిబోధ ఏవ బోధం ప్రతి బోధం ప్రతి సాక్షితయా భాతీతి। లక్ష్యపదార్థవివేచనపూర్వకం మహావాక్యోత్థం పరమాత్మాఽస్మీతి జ్ఞానమేవ సమ్యగ్జ్ఞానం యస్మాత్తత ఏవామృతత్వం లభత ఇత్యాహ—అమృతత్వమితి। ఉక్తమర్థం సంక్షిప్యాఽఽహ— బోధస్య హీతి। బుద్ధిపరిణామస్య సర్వస్య భాసకం ప్రత్యక్చైతన్యం పరమాత్మా న భవతి కింతు బ్రహ్మణ్డాద్బహిః స్థితస్తత్ప్రాప్తిశ్చ మోక్ష ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— న హీతి। అనాత్మప్రాప్తేః కర్మఫలవదనిత్యత్వేనామృతత్వప్రసిద్ధిర్న స్యాదిత్యర్థః। యద్యుక్తదోషపరిహారాయౌపాధికభేదేన భిన్నత్వం బ్రహ్మణః స్వతస్త్వాత్మత్వమేవేతి మన్యసే తత్రాఽఽహ— ఆత్మత్వాదితి। బ్రహ్మణ ఆత్మత్వాదేవాఽఽత్మనోఽమృతత్వం స్వభావత ఏవ సిద్ధమ్। తర్హి

ఆత్మనా విన్దతే వీర్యం విద్యయా విన్దతేఽమృతమ్

॥౧౨॥౪॥ ఇహ చేదవేదీదథ సత్యమస్తి

న చేదిహావేదీన్మహతీ వినష్టిః। భూతేషు భూతేషు

ఏవం మర్త్యత్వమాత్మనో యదవిద్యయాఽనాత్మత్వప్రతిపత్తిః। కథం పునర్యథోక్తయాఽఽత్మవిద్యయాఽమృతత్వం విన్దత ఇత్యత ఆహ—ఆత్మనా స్వేన స్వరూపేణ విన్దతే లభతే వీర్యం బలం సామర్థ్యం ధనసహాయమన్త్రౌషధితపోయోగకృతం వీర్యం మృత్యుం న శక్నోత్యభిభవితుమనిత్యవస్తుకృతత్వాత్। ఆత్మవిద్యాకృతం తు వీర్యమాత్మనైవ విన్దతే నాన్యేనేత్యతోఽనన్యసాధనత్వాదాత్మవిద్యావీర్యస్య తదేవ వీర్యం మృత్యుం శక్నోత్యభిభవితుమ్। యత ఏవమాత్మవిద్యాకృతం వీర్యమాత్మనైవ విన్దతేఽతో విద్యయాఽఽత్మవిషయయా విన్దతేఽమృతమ్, “నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్యః" ఇత్యాథర్వణే। అతః సమర్థో హేతుః, అమృతత్వం హి విన్దత ఇతి॥౧౨॥౪ ॥

కష్టా ఖలు సురనరతిర్యక్ప్రేతాదిషు సంసారదుఃఖబహులేషు ప్రాణినికాయేషు జన్మజరామరణరోగాదిసంప్రాప్తిరజ్ఞానాదత ఇహైవ చేన్మనుష్యోఽధికృతః సమర్థః సన్యద్యవేదీదాత్మానం యథోక్తలక్షణం విదితవాన్యథోక్తేన ప్రకారేణ। అథ తదస్తి సత్యం మనుష్యజన్మన్యస్మిన్నవినాశోఽర్థవత్తా వా సద్భావో వా పరమార్థతా వా సత్యం విద్యతే। న *చేదిహావేదీదితి। న చేదిహ జీవంశ్చేదధికృతోఽవేదీన్న విదితవాంస్తదా మహతీ దీర్ఘాఽనన్తా వినష్టిర్వినాశనం జన్మజరామరణాదిప్రబన్ధావిచ్ఛేదలక్షణా సంసారగతిస్తస్మాదేవం గుణదోషౌ విజానన్తో బ్రాహ్మణా భూతేషు భూతేషు సర్వభూతేషు స్థావరేషు చరేషు

విద్యాయా ఆనర్థక్యం ప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— ఏవం మర్త్యత్వమితి। అవిద్యయా దేహాద్యాత్మత్వప్రతిపత్తిరితి యత్తదాత్మనో మర్త్యత్వం తన్నివృత్తిర్విద్యాఫలమిత్యర్థః। వీర్యం విద్యాకృతముక్తం ముక్తత్వే దార్ఢ్యం తచ్చ స్వాభావికమేవ ముక్తత్వం వాస్తవమ్। సర్వశరీరాద్యసంసర్గిత్వాన్నభోవన్నిరవయవత్వాదేవ। తతశ్చ నిత్యముక్త ఏవాహమిత్యవష్టమ్భో విద్యాకృతం బలమిత్యర్థః॥౧౨॥౪॥

ఉత్తరవాక్యస్యాపేక్షితమర్థమాహ— కష్టా ఖల్వితి। లౌకికమపి సత్యమ్। చిరం జీవనం ధనవత్త్వమ్। సద్భావః సాధుభావః ఖ్యాతిః। ఏతదపి సర్వం బ్రహ్మవిదో భవతీతి స్తుత్య-

---

విచిత్య ధీరాః ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా

భవన్తి॥౧౩॥౫॥ ఇతి ద్వితీయః

ఖణ్డః॥౨॥ బ్రహ్మ హ దేవేభ్యో విజిగ్యే

చైకమాత్మతత్త్వం బ్రహ్మ విచిత్య విజ్ఞాయ సాక్షాత్కృత్య ధీరా ధీమన్తః ప్రేత్య వ్యావృత్య మమాహంభావలక్షణాదవిద్యారూపాదస్మాల్లోకాదుపరమ్య సర్వాత్మైకత్వభావమద్వైతమాపన్నాః సన్తోఽమృతా భవన్తి బ్రహ్మైవ భవన్తీత్యర్థః। "స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి" ఇతి శ్రుతేః॥౧౩॥౫॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవత్పాదకృతౌ కేనోపనిషత్పద్భాష్యే ద్వితీయః ఖణ్డః॥౨ ॥

బ్రహ్మహ దేవేభ్యో విజిగ్యే "అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామ్" ఇత్యాదిశ్రవణాద్యదస్తి తద్విజ్ఞాతం ప్రమాణైర్యన్నాస్తి తదవిజ్ఞాతం శశవిషాణకల్పమత్యన్తమేవాసద్దృష్టమ్। తథేదం బ్రహ్మవిజ్ఞాతత్వాదసదేవేతి మన్దబుద్ధీనాం వ్యామోహో మా భూదితి తదర్థేయమాఖ్యాయికాఽఽరభ్యతే। తదేవ హి బ్రహ్మ సర్వప్రకారేణ ప్రశాస్తృ దేవానామపి పరో దేవ ఈశ్వరాణామపీశ్వరో దుర్విజ్ఞేయో దేవానాం జయహేతురసురాణాం పరాజయహేతుస్తత్కథం నాస్తీత్యేతస్యార్థస్యానుకూలాని హ్యుత్తరాణి వచాంసి దృశ్యన్తే। అథవా బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతయే। కథం బ్రహ్మవిజ్ఞానాద్ధ్యగ్న్యాదయో దేవా దేవానాం శ్రేష్ఠత్వం జగ్మస్తతోఽప్యతితరామిన్ద్ర ఇతి। అథవా దుర్విజ్ఞేయం బ్రహ్మేత్యేతత్ప్రదర్శ్యతే। యేనాగ్న్యాదయోఽతితేజసోఽపి క్లేశేనైవ బ్రహ్మ విదితవన్తస్తథేన్ద్రో దేవానామీశ్వరోఽపి సన్నితి వక్ష్యమాణోపనిషద్విధిపరం వా సర్వం బ్రహ్మవిద్యావ్యతిరేకేణ ప్రాణినాం కర్తృత్వాద్యభిమానో మిథ్యేత్యేతద్దర్శనార్థం వాఽఽఖ్యాయికా। యథా దేవానాం జయాద్యభిమానస్తద్వదితి। బ్రహ్మ యథోక్తలక్షణం పరం హ కిల దేవేభ్యోఽర్థాయ విజిగ్యే జయం లబ్ధవద్దేవానామసురాణాం చ సఙ్గ్రామేఽసురాఞ్జిత్వా జగదరాతీ-

---

ర్థముచ్యతే। పరమార్థతో బ్రహ్మరూపస్థితిస్తు ఫలమవశ్యం భవతీత్యర్థః॥౧౩॥౫॥

ఇతి ద్వితీయః ఖణ్డః॥౨॥

ఉత్తరగ్రన్థస్య ప్రతీకమాదాయ తాత్పర్యమాహ—బ్రహ్మేత్యాదినా। అభిప్రేతం తాత్పర్యమాహ—వక్ష్యమాణేతి। ఉత్తమాధికారిగోచరమవిషయం బ్రహ్మాత్మతాజ్ఞానం

పూర్వత్రోక్తముత్తరత్ర తు మన్దాధికారిగోచరం సగుణబ్రహ్మోపాసనం వక్ష్యతే। తత్పరం వక్ష్యమాణం సర్వవాక్యజాతం స్పష్టవిధి-

---

తస్య హ బ్రహ్మణో విజయే దేవా అమహీయన్త। త

ఐక్షన్తాస్మాకమేవాయం విజయోఽస్మాకమేవాయం మహి-

మేతి ॥౧౪॥౧॥ తద్ధైషాం విజజ్ఞౌ తేభ్యో హ

ప్రాదుర్బభూవ తన్న వ్యజానత కిమిదం యక్షమితి।

॥ ౧౫ ॥ ౨ ॥ తేఽగ్నిమబ్రువఞ్జాతవేద ఏతద్వి-

జానీహి కిమేతద్యక్షమితి తథేతి ॥౧౬ ॥3 ॥

నీశ్వరసేతుభేత్తృన్దేవేభ్యో జయం తత్ఫలం చ ప్రాయచ్ఛజ్జగతః స్థేమ్నే। తస్య హ కిల బ్రహ్మణో విజయే దేవా అగ్న్యాదయోఽమహీయన్త మహిమానం ప్రాప్నువన్తస్తదాఽఽత్మసంస్థస్య ప్రత్యగాత్మన ఈశ్వరస్య సర్వజ్ఞస్య సర్వక్రియాఫలసంయోజయితుః ప్రాణినాం సర్వశక్తేర్జగతః స్థితిం చికీర్షోరయం జయో మహిమా చేత్యజానన్తస్తే దేవా ఐక్షన్తేక్షితవన్తోఽగ్న్యాదిస్వరూపపరిచ్ఛిన్నాత్మకృతోఽస్మాకమేవాయం విజయోఽస్మాకమేవాయం మహిమాఽగ్నివాయ్విన్ద్రత్వాదిలక్షణో జయఫలభూతోఽస్మాభిరనుభూయతే నాస్మత్ప్రత్యగాత్మభూతేశ్వరకృత ఇత్యేవం మిథ్యాభిమానేక్షణవతామ్ ॥౧౪॥౧

తద్ధ కిలైషాం మిథ్యేక్షణం విజజ్ఞౌ విజ్ఞాతవద్బ్రహ్మ। సర్వేక్షితృ హి తత్సర్వభూతకరణప్రయోక్తృత్వాద్దేవానాం చ మిథ్యాజ్ఞానముపలభ్య మైవాసురవద్దేవా మిథ్యాభిమానాత్పరాభవేయురితి తదనుకమ్పయా దేవాన్మిథ్యాభిమానాపనోదనేనానుగృహ్ణీయామితి తేభ్యో దేవేభ్యో హ కిలార్థాయ ప్రాదుర్బభూవ స్వయోగమాహాత్మ్యనిర్మితేనాత్యద్భుతేన విస్మాపనీయేన రూపేణ దేవానామిన్ద్రియగోచరే

ప్రాదుర్బభూవ। తత్రాప్రాదుర్భూతం బ్రహ్మ న వ్యజానత నైవ విజ్ఞాతవన్తో దేవాః। కిమిదం యక్షం పూజ్యం మహద్భూతమితి॥౧౪॥౨॥

తే తదజానన్తో దేవాః సాన్తర్భయాస్తద్విజిజ్ఞాసవోఽగ్నిమగ్రగామినం జాతవేదసం సర్వజ్ఞకల్పమబ్రువన్నుక్తవన్తో హే జాతవేద ఏతదస్మద్గోచరస్థం యక్షం విజానీహి విశేషతో బుధ్యస్వ త్వం నస్తేజస్వీ కిమేతద్యక్షమితి। తథాఽ-

---

దర్శనాత్। అతోఽత్రైవ తాత్పర్యమర్థాన్తరతాత్పర్యప్రదర్శనం తు సంభావనామాత్రేణేతి ద్రష్టవ్యమ్। ఈశ్వరస్య సేతవో మర్యాదా వర్ణాశ్రమాదిధర్మాస్తద్భేదకాన్। జగతః స్థేమ్నే స్థైర్యాయ। స్వయోగమాహాత్మ్యనిర్మితేన సత్త్వరజస్తమసాం త్రయాణాం గుణానాం యోగో యుక్తిర్ఘటనం మాయా తన్మాహాత్మ్యే [న నిర్మితం తే] నేత్యర్థః॥౧౪॥౧॥౧౪॥౨॥

తదభ్యద్రవత్తమభ్యవదత్కోఽసీత్యగ్నిర్వా అహమస్మీ-

త్యబ్రవీజ్జాతవేదా వా అహమస్మీతి॥౧౬॥

॥౪॥ తస్మింఀస్త్వయి కిం వీర్యమిత్యపీదఀ సర్వం

దహేయం యదిదం పృథివ్యామితి॥౧౮॥౫॥ తస్మై

తృణం నిదధావేతద్దహేతి తదుపప్రేయాయ సర్వజవేన

తన్న శశాక దగ్ధుం స తత ఏవ నివవృతే నైత-

దశకం విజ్ఞాతుం యదేతద్యక్షమితి॥౧౯॥౬॥

అథ వాయుమబ్రువన్వాయవేతద్విజానీహి కిమేతద్యక్ష-

మితి తథేతి॥౨౦॥౭॥ తదభ్యద్రవత్తమ-

భ్యవదత్కోఽసీతి వాయుర్వా అహమస్మీత్యబ్రవీ-

స్త్వితి తద్యక్షమభ్యద్రవత్తత్ప్రతిగతవానగ్నిః। తం చ గతవన్తం పిపృచ్ఛిషు తత్సమీపేఽప్రగల్భత్వాత్తూష్ణీంభూతం తద్యక్షమభ్యద్రవ(వద)దగ్నిం ప్రత్యభాషత కోఽసీతి। ఏవం బ్రహ్మణా పృష్టోఽగ్నిరబ్రవీదగ్నిర్వా అగ్నినామాఽహం ప్రసిద్ధో జాతవేదా ఇతి చ నామద్వయేన ప్రసిద్ధతయాఽఽత్మానం శ్లాఘయన్। ఇత్యేవముక్తవన్తం బ్రహ్మోవాచత్తస్మిన్నేవం ప్రసిద్ధగుణనామవతి త్వయి కిం వీర్యం సామర్థ్యమితి। సోఽబ్రవీదిదం జగత్సర్వం దహేయం భస్మీ కుర్యామ్। యదిదం స్థావరాది పృథివ్యామితి। పృథివ్యామిత్యుపలక్షణార్థం యతోఽన్తరిక్షస్థమపి దహ్యత ఏవాగ్నినా। తస్మా ఏవమభిమానవతే బ్రహ్మ తృణం నిదధౌ పురోఽగ్నేః స్థాపితవద్బ్రహ్మైతత్తృణమాత్రం మమాగ్రతో దహ న చేదస్య దగ్ధుం సమర్థో ముఞ్చ దగ్ధృత్వాభిమానం సర్వత్రేత్యుక్తస్తత్తృణముపప్రేయాయ తృణసమీపం గతవాన్సర్వజవేన సర్వోత్సాహకృతేన వేగేన గత్వా న శశాక నాశకద్దగ్ధుం స జాతవేదాస్తృణం దగ్ధుమశక్తో వ్రీడితో హతప్రతిజ్ఞస్తత ఏవ యక్షాదేవ తూష్ణీం దేవాన్ప్రతి నివవృతే నివృత్తః ప్రతిగతవాన్। నైతద్యక్షమశకం శక్తవానహం విజ్ఞాతుం విశేషతో యదేతద్యక్షమితి। ॥౧౬॥౩॥౧౭॥౪॥౧౮॥౫॥౧౯॥౬॥

అథ వాయుమిత్యథానన్తరం వాయుమబ్రువన్హే వాయవేతద్విజానీహీత్యాది సమానార్థం పూర్వేణ। వానాద్గమనాద్గన్ధనాద్వాయుః। మాతర్యన్తరిక్షే శ్వయతీతి

తృతీయఖణ్డశేషభాష్యం స్పష్టమతో న వివృతమితి॥౧౬॥౩॥౧౭॥ ౪॥౧౮॥౫॥౧౯॥౬॥

న్మాతరిశ్వా వా అహమస్మీతి ॥౨౧॥౮॥ తస్మింస్త్వయి కిం

వీర్యమిత్యపీదం సర్వమా *దదీయ యదిదం పృథివ్యామితి ॥౨౨॥

॥౯॥తస్మై తృణం నిదధావేతదాదత్స్వేతి తదుపప్రేయాయ సర్వజవేన

తన్న శశాకాఽఽదాతుం స తత ఏవ నివవృతే నైతదశకం విజ్ఞాతుం

యదేతద్యక్షమితి ॥౨౩॥౧౦॥ అథేన్ద్రమబ్రువన్మఘవన్నేతద్విజా-
నీహి కిమేతద్యక్షమితి తథేతి తదభ్యద్రవత్తస్మాత్తిరోదధే
॥౨౪॥౧౧॥ స తస్మిన్నేవాఽఽకాశే స్త్రియమాజగామ బహుశో -
భమానాముమాం హైమవతీం తాం హోవాచ కిమేతద్యక్షమితి
॥౨౫॥ ౧౨॥ ఇతి తృతీయః ఖణ్డః ॥3॥

మాతరిశ్వా। ఇదం సర్వమప్యాదదీయ గృహ్ణీయామ్। యదిదం పృథివ్యామిత్యాది సమానమేవ
॥౨౦॥౭॥౨౧॥౮॥౨౨॥౯॥౨౩॥౧౦॥

అథేన్ద్రమితి। అథేన్ద్రమబ్రువన్మఘవన్నేతద్విజానీహీత్యాది పూర్వవత్। ఇన్ద్రః పరమేశ్వరో మఘవాన్బలవత్త్వాత్తథేతి తదభ్యద్రవత్తస్మాదిన్ద్రాదాత్మసమీపం గతాత్తద్బ్రహ్మ తిరోదధే తిరోభూతమిన్ద్రస్యేన్ద్రత్వాభిమానోఽతితరాం నిరాకర్తవ్య ఇత్యతః సంవాదమాత్రమపి నాదాద్బ్రహ్మేన్ద్రాయ తద్యక్షం యస్మిన్నాకాశ ఆకాశప్రదేశ ఆత్మానం దర్శయిత్వా తిరోభూతమిన్ద్రశ్చ బ్రహ్మణస్తిరోధానకాలే యస్మిన్నాకాశ ఆసీత్స ఇన్ద్రస్తస్మిన్నేవాఽఽకాశే తస్థౌ। కిం తద్యక్షమితి ధ్యాయన్న నివవృతేఽగ్న్యాదివత్తస్యేన్ద్రస్య యక్షే భక్తిం బుద్ధ్వా విద్యోమారూపిణీ ప్రాదురభూత్స్త్రీరూపా। స ఇన్ద్రస్తాముమాం బహుశోభమానాం సర్వేషాం హి శోభమానానాం శోభనతమాం విద్యాం తదా బహుశోభమానేతి విశేషణముపపన్నం భవతి। హైమవతీం హేమకృతాభరణవతీమివ బహుశోభమానామిత్యర్థః। అథవోమైవ హిమవతో దుహితా హైమవతీ నిత్యమేవ సర్వజ్ఞేనేశ్వరేణ సహ వర్తత ఇతి జ్ఞాతుం సమర్థేతి కృత్వా తాముపజగామ। ఇన్ద్రస్తాం హోమాం కిలోవాచ పప్రచ్ఛ బ్రూహి కిమేతద్దర్శయిత్వా తిరోభూతం యక్షమితి ॥౨౪॥౧౧॥౨౫॥౧౨॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవత్పాదకృతౌ కేనోపనిషత్పదుభాష్యే తృతీయః
ఖణ్డః॥3॥

॥౨౦॥౭॥౨౧॥౮॥౨౨॥౯॥౨౩॥౧౦॥౨౪॥ ౧౧॥౨౫॥౧౨॥ఇతి తృతీయః ఖణ్డః ॥3॥

---

*సా బ్రహ్మేతి హోవాచ బ్రహ్మణో వా ఏతద్విజయే మహీ-
యధ్వమితి తతో హైవ విదాంచకార బ్రహ్మేతి ॥౨౬॥
॥౧॥ తస్మాద్వా ఏతే దేవా అతితరామివాన్యా-
న్దేవాన్యదగ్నిర్వాయురిన్ద్రస్తే హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పృశుస్తే
హ్యేనత్ప్రథమో విదాంచకార బ్రహ్మేతి ॥౨౭॥౨॥
తస్మాద్వా ఇన్ద్రోఽతితరామివాన్యాన్దేవాన్స హ్యేనన్నేదిష్ఠం
పస్పర్శ స హ్యేనత్ప్రథమో విదాంచకార బ్రహ్మేతి ।॥౨౮॥3॥

సా బ్రహ్మేతి హోవాచ హ కిల బ్రహ్మణ ఈశ్వరస్యైవ విజయ ఈశ్వరేణైవ జితా అసురా యూయం తత్ర నిమిత్తమాత్రం తస్యైవ విజయే యూయం మహీయధ్వం మహిమానం ప్రాప్నుథ। ఏతదితి క్రియావిశేషణార్థమ్। మిథ్యాభిమానస్తు యుష్మాకమయమస్మాకమేవాయం విజయోఽస్మాకమేవాయం మహిమేతి। తతస్తస్మాదుమావాక్యాద్ధైవ విదాంచకార బ్రహ్మేతీన్ద్రోఽవధారణాత్తతో హైవేతి న స్వాతన్త్ర్యేణ।॥౨౬॥౧॥

యస్మాదగ్నివాయ్విన్ద్రా ఏతే దేవా బ్రహ్మణః సంవాదదర్శనాదినా సామీప్యముపగతాస్తస్మాదైశ్వర్యగుణైరతితరామివ శక్తిగుణాదిమహాభాగ్యైరన్యాన్దేవానతితరామతిశయేన శేరత ఇవైతే దేవాః। ఇవశబ్దోఽనర్థకోఽవధారణార్థో వా। యదగ్నిర్వాయురిన్ద్రస్తే హి దేవా యస్మాదేనద్బ్రహ్మ నేదిష్ఠమన్తికతమం ప్రియతమం పస్పృశుః స్పృష్టవన్తో యథోక్తైర్బ్రహ్మణః సంవాదాదిప్రకారైస్తే హి యస్మాచ్చ హేతోరేనద్బ్రహ్మ ప్రథమః ప్రథమాః ప్రధానాః సన్త ఇత్యేతద్విదాంచకార విదాంచక్రురిత్యేతద్బ్రహ్మేతి ॥౨౭॥౨॥

యస్మాదగ్నివాయూ అపీన్ద్రవాక్యాదేవ విదాంచక్రతురిన్ద్రేణ హ్యుమావాక్యాత్ప్రథమం శ్రుతం బ్రహ్మేత్యతస్తస్మాద్వా ఇన్ద్రోఽతితరామతిశయేన శేత ఇవాన్యాన్దేవాన్స హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పర్శ యస్మాత్స హ్యేనత్ప్రథమో విదాంచకార బ్రహ్మేత్యుక్తార్థం వాక్యమ్॥౨౮॥3॥

॥౨౬॥౧॥౨౭॥౨॥౨౮॥3॥

తస్యైష ఆదేశో యదేతద్విద్యుతో వ్యద్యుతదా3ఇతీ-

న్యమీమిషదా 3 ఇత్యధిదైవతమ్॥౨౯॥౪॥

అథాధ్యాత్మం యదేతద్గచ్ఛతీవ చ మనోఽనేన

చైతదుపస్మరత్యభీక్ష్ణం సంకల్పః॥3౦॥౫॥

తస్య ప్రకృతస్య బ్రహ్మణ ఏష ఆదేశ ఉపమోపదేశో నిరుపమస్య బ్రహ్మణో యేనోపమానేనోపదేశః సోఽయమాదేశ ఇత్యుచ్యతే। కిం తద్యదేతత్ప్రసిద్ధం లోకే విద్యుతో వ్యద్యుతద్విద్యోతనం కృతవదిత్యేతదనుపపన్నమితి। విద్యుతో విద్యోతనమితి కల్ప్యతే। ఆ ఇత్యుపమార్థే। విద్యుతో విద్యోతనమివేత్యర్థః। "యథా సకృద్విద్యుతమ్" ఇతి శ్రుత్యన్తరే చ దర్శనాద్విద్యుదివ హి సకృదాత్మానం దర్శయిత్వా తిరోభూతం బ్రహ్మ దేవేభ్యః। అథవా విద్యుత స్తేజ ఇత్యధ్యాహార్యమ్। వ్యద్యుతద్విద్యోతితవత్, ఆ ఇవ। విద్యుత స్తేజః సకృద్విద్యోతితవదివేత్యభిప్రాయః। ఇతిశబ్ద ఆదేశప్రతినిర్దేశార్థ ఇత్యయమాదేశ ఇతి। ఇచ్ఛబ్దః సముచ్చయార్థః। అయం చాపరస్తస్యాఽఽదేశః। కోఽసౌ। న్యమీమిషత్। యథా చక్షుర్న్యమీమిషనిమేషం కృతవత్। స్వార్థే ణిచ్। ఉపమార్థ ఏవాఽఽకారః। చక్షుషో విషయం ప్రతి ప్రకాశతిరోభావ ఇవ చేత్యర్థః। ఇత్యధిదైవతం దేవతావిషయం బ్రహ్మణ ఉపమానదర్శనమ్॥౨౯॥౪॥

అథానన్తరమధ్యాత్మం ప్రత్యగాత్మవిషయ ఆదేశ ఉచ్యతే। యదేతద్గచ్ఛతీవ చ మన ఏతద్బ్రహ్మ ఢౌకత ఇవ విషయీ కరోతీవ యథాఽనేన మనసైతద్బ్రహ్మోపస్మరతి సమీపతః స్మరతి సాధకోఽభీక్ష్ణం భృశం సంకల్పశ్చ మనసో బ్రహ్మవిషయో

విద్యుతః సకాశాద్విద్యోతనం కృతవదిత్యనుపపన్నం బ్రహ్మణః స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్పరాధీనప్రకాశానుపపత్తేర్విద్యుత్సంబన్ధి ద్యోతనం కృతవదిత్యనుపపన్నమన్యాశ్రయస్య విద్యోతనస్యాన్యకర్తృ[క]త్వానుపపత్తేరతో యథాశ్రుతాసంభవాదన్యత్ర తాత్పర్యం వక్తవ్యమిత్యర్థః। ప్రతినిర్దేశార్థ ఇతి పరామర్శార్థః। చక్షుషో నిమేషణం ద్రుతం భవతీతి ప్రసిద్ధం తద్వద్బ్రహ్మణి క్షిప్రకారిత్వం సృష్ట్యాదౌ ప్రతిబన్ధాభావేనాఽఽయాసాభావేన చ ద్రుతకారిత్వం ధర్మోఽధిదైవతమ్। యద్ధ్యేయం బ్రహ్మ తద్యథా విద్యుతః ప్రకాశో యుగపద్విశ్వవ్యాపకస్తథా నిరతిశయజ్యోతీరూపం ద్రుతం సకలసృష్ట్యాదికారి పారమైశ్వర్యసంపన్నమిత్యుపమానోపదేశేనోక్తమ్॥౨౯॥॥౪॥

అధునా ప్రత్యగాత్మతయా బ్రహ్మణో యథాఽభివ్యక్తిః స్యాత్తథోపదిశ్యత ఇత్యాహ— అథానన్తరమితి। ఏతత్ప్రకృతం జ్యోతీరూపం బ్రహ్మ ప్రతి మదీయం మనో గచ్ఛద్వర్తత ఇతి చిన్తయేదితి య ఉపదేశః: స ఆధ్యాత్మికోఽభీక్ష్ణం పౌనఃపున్యేన మమ మనసః సంకల్పో బ్రహ్మవిషయ

తద్ధ తద్వనం నామ తద్వనమిత్యుపాసితవ్యం స య ఏతదేవం

వేదాభి హైనం సర్వాణి భూతాని సంవాఞ్ఛన్తి॥౩౦॥

॥౬॥ ఉపనిషదం భో బ్రూహీత్యుక్తా త ఉపనిష-

ద్బ్రాహ్మీం వావ త ఉపనిషదమబ్రుమేతి॥౩౨॥॥౭॥

మనఉపాధికత్వాద్ధి మనసః సంకల్పస్మృత్యాదిప్రత్యయైరభివ్యజ్యతే బ్రహ్మవిషయీక్రియమాణ ఇవ చాతః స ఏష బ్రహ్మణోఽధ్యాత్మమాదేశో విద్యున్నిమేషణవదధిదైవతం ద్రుతం ప్రకాశనధర్మ్యధ్యాత్మం చ మనః ప్రత్యయసమకాలాభివ్యక్తధర్మీత్యేష ఆదేశః। ఏవమాదిశ్యమానం హి బ్రహ్మ మన్దబుద్ధిగమ్యం భవతీతి బ్రహ్మణ ఆదేశోపదేశః। నహి నిరుపాధికమేవ బ్రహ్మ మన్దబుద్ధిభిరాకలయితుం శక్యమ్॥౩౦॥౫॥

కించ తద్బ్రహ్మ హ కిల తద్వనం నామ తస్య వనం తద్వనం తస్య ప్రాణిజాతస్య ప్రత్యగాత్మభూతత్వాద్వననీయం సంభజనీయమతస్తద్వనం నామ ప్రఖ్యాతం బ్రహ్మ తద్వనమితి యతస్తస్మాత్తద్వనమిత్యనేనైవ గుణాభిధానేనోపాసితవ్యం చిన్తనీయమితి। అనేన నామ్నోపాసకస్య ఫలమాహ—స యః కశ్చిదేతద్యథోక్తం బ్రహ్మైవం యథోక్తగుణం వేదోపాస్తేఽభి హైనముపాసకం సర్వాణి భూతాన్యభిసంవాఞ్ఛన్తి హ ప్రార్థయన్త ఏవ యథా బ్రహ్మ। ఏవమనుశిష్టః శిష్య ఆచార్యమువాచ॥౩౧॥౬॥

ఉపనిషదం రహస్యం యచ్చిన్త్యం భో భగవన్బ్రూహీత్యేవముక్తవతి శిష్య ఆహాఽఽచార్యః। ఉక్తాఽభిహితా తే తవోపనిషత్। కా పునః సేత్యాహ— బ్రాహ్మీం బ్రహ్మణః పరమాత్మన ఇయం తాం పరమాత్మవిషయత్వాదతీతవిజ్ఞానస్య వావైవ త ఉపనిషదమబ్రూమేత్యుక్తామేవ పరమాత్మవిద్యాముపనిషదమబ్రూమేత్యవధారయత్యుత్తరార్థమ్। పరమాత్మవిషయాముపనిషదం శ్రుతవత ఉపనిషదం భో బ్రూహీతి పృచ్ఛతః శిష్యస్య కోఽభిప్రాయః। యది తావచ్ఛ్రుతస్యార్థస్య ప్రశ్నః కృతస్తతః పిష్టపే -

---

ఏవేతి ధ్యాయతః ప్రత్యగ్భూతబ్రహ్మాభివ్యక్తిః స్యాదిత్యాహ—మనఉపాధికత్వాద్ధీతి। ఉక్తమర్థం సంక్షిప్యాఽఽహ—విద్యున్నిమేషణవదితి। సగుణబ్రహ్మోపాసనమైశ్వర్యఫలకముక్తమ్। తత్ర విరక్త ఉత్తమాధికారీ పరమరహస్యం పృచ్ఛతీత్యాహ— ఏవమనుశిష్ట ఇతి।।౩౦॥౫||౩౧॥౬॥

పరమరహస్యం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినోక్తమేవోత్తరార్థమిత్యుత్తరగ్రన్థేన విద్యాప్రాప్త్యుపాయవిధానార్థముక్త్వా విద్యా నిరపేక్షైవేత్యవధారయతి। అవధారణార్థత్వం ప్రతివచనస్య చోద్యముఖేన స్ఫుటయతి—పరమాత్మవిషయామిత్యాదినా। కిం పూర్వోక్తోపనిషచ్ఛేషతయాఽన్యదపే-

---

షణవత్పునరుక్తోఽనర్థకః ప్రశ్నః స్యాదథ సావశేషోక్తోపనిషత్స్యాత్తతస్తస్యాః ఫలవచనేనోపసంహారో న యుక్తః ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవన్తీతి। తస్మాదుక్తోపనిషచ్ఛేషవిషయోఽపి ప్రశ్నోఽనుపపన్న ఏవానవశేషితత్వాత్। కస్తర్హ్యభిప్రాయః ప్రష్టురిత్యుచ్యతే। కిం పూర్వోక్తోపనిషచ్ఛేషతయా తత్సహకారిసాధనాన్తరాపేక్షా। అథ నిరపేక్షైవ। సాపేక్షా చేదపేక్షితవిషయాముపనిషదం బ్రూహి। అథ నిరపేక్షా చేదవధారయ పిప్పలాదవన్నాతః పరమస్తీత్యేవమభిప్రాయః। ఏతదుపపన్నమాచార్యస్యావధారణవచనముక్తా త ఉపనిషదితి। నను నావధారణమిదం యతోఽన్యద్వక్తవ్యమిత్యాహ। తస్యై తపో దమ ఇత్యాది సత్యం వక్తవ్యముచ్యత ఆచార్యేణ నతూక్తోపనిషచ్ఛేషతయా తత్సహకారిసాధనాన్తరాభిప్రాయేణ వా। కిన్తు బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్త్యుపాయాభిప్రాయేణ వేదైస్తదఙ్గైశ్చ సహ పాఠేన సమీకరణాత్తపఃప్రభృతీనామ్। న హి వేదానాం శిక్షాద్యఙ్గానాం చ సాక్షాద్బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వం తత్సహకారిసాధనత్వం వా సహపఠితానామపి యథాయోగ్యం విభజ్య వినియోగః స్యాదితి చేద్యథా సూక్తవాకానుమన్త్రణమన్త్రాణాం యథాదైవతం విభాగస్తథా తపోదమకర్మసత్యాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వం తత్సహకారిసాధనత్వం వేతి కల్ప్యతే। వేదానాం తదఙ్గానాం చార్థప్రకాశకత్వేన కర్మాత్మజ్ఞానోపాయత్వమిత్యేవం హ్యయం విభాగో యుజ్యతేఽర్థసంబన్ధోపపత్తిసామర్థ్యాదితి చేత్। నాయుక్తేః। న హ్యయం విభాగో ఘటనాం ప్రాఞ్చతి। న హి సర్వక్రియాకారకఫలభేదబుద్ధితిరస్కారిణ్యా బ్రహ్మవి-

---

క్షతే। శేషశబ్దేన ఫలోపకార్యఙ్గం వివక్షితమ్। సహకారిశబ్దేనానుపసర్జనమపి సముచ్చయార్థం వివక్షితమ్। ఏవం శిష్యాభిప్రాయముపవర్ణ్య సమాధానమాహ—ఏతదుపపన్నమితి। విద్యాఙ్గత్వహీనైః సహ పాఠాత్తపఃప్రభృతీనాం విద్యాఙ్గత్వం నాస్తీత్యుక్తమ్। తత్ర యోగ్యతావశేన శేషశేషిభావః సహపాఠస్త్వకించిత్కర ఇతి శఙ్కతే—సహపఠితానామపీతి।

"అగ్నిరిదం హవిరజుషతావీవృధత మహో జ్యాయోఽకృత। అగ్నీషోమావిదం హవిరజుషేతామవీవృధేతాం మహో జ్యాయోఽక్రాతామ్" ఇత్యాదినైవ సూక్తవాకేన సర్వయాగసమాప్తౌ దేవతానుమన్త్రణం క్రియతే। తత్ర యద్యప్యస్మిన్సూక్తవాకే బహ్వ్యో దేవతాః పఠ్యన్తే తథాఽపి యస్మిన్యాగే యా దేవతాఽఽహూతా తరయా ఏవ విసర్జనే యోగ్యతావశాదస్య సూక్తవాకస్య యథా వినియోగస్తథా తపఃప్రభృతీనామేవ విద్యాశేషత్వేన వినియోగో భవిష్యతీత్యర్థః। భవేత్సూక్తవాకస్య వినియోగో యోగ్యతాసంభవాత్। న కర్మణాం విద్యావిరుద్ధత్వేన యోగ్యతాయా అయోగ్యత్వాదిత్యాహ— నాయుక్తేరితి।

తస్యై తపో దమః కర్మేతి ప్రతిష్ఠా

ద్యాయాః శేషాపేక్షా సహకారిసాధనసంబన్ధో వా యుజ్యతే।
సర్వవిషయవ్యావృత్తప్రత్యగాత్మవిషయనిష్ఠత్వాచ్చ బ్రహ్మవిద్యాయాస్తత్ఫలస్య చ నిఃశ్రేయసస్య,

"మోక్షమిచ్ఛన్సదా కర్మ త్యజేదేవ ససాధనమ్।

త్యజతైవ హి తజ్జ్ఞేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్పరం పదమ్।

తస్మాత్కర్మణాం సహకారిత్వం కర్మశేషాపేక్షా వా న జ్ఞానస్యోపపద్యతే। తతోఽసదేవ సూక్తవాకానుమన్త్రణవద్యథాయోగం విభాగ ఇతి। తస్మాదవధారణార్థతైవ ప్రశ్నప్రతివచనస్యోపపద్యతే।
ఏతావత్యేవేయముపనిషదుక్తాఽన్యనిరపేక్షామృతత్వాయ ॥౩౨॥౭॥

యామిమాం బ్రాహ్మీముపనిషదం తవాగ్రేఽబ్రూమేతి తస్యై తస్యా ఉక్తాయా ఉపనిషదః ప్రాప్త్యుపాయభూతాని తపఆదీని। తపః కాయేన్ద్రియమనసాం సమాధానమ్। దమ ఉపశమః। కర్మాగ్నిహోత్రాది। ఏతైర్హి సంస్కృతస్య సత్త్వశుద్ధిద్వారా తత్త్వజ్ఞానోత్పత్తిర్దృష్టా

హ్యమృదితకల్మషస్యోక్తేఽపి బ్రహ్మణ్యప్రతిపత్తిర్విపరీతప్రతిపత్తిశ్చ యథేన్ద్రవిరోచనప్రభృతీనామ్। తస్మాదిహ వాఽతీతేషు వా బహుషు జన్మాన్తరేషు తపఆదిభిః కృతసత్త్వశుద్ధేర్జ్ఞానం సముత్పద్యతే యథాశ్రుతమ్।

“యస్య దేవే పరా భక్తిర్యథా దేవే తథా గురౌ।

తస్యైతే కథితా హ్యర్థాః ప్రకాశన్తే మహాత్మనః”

ఇతిమన్త్రవర్ణాత్। "జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాం క్షయాత్పాపస్య కర్మణః" ఇతి స్మృతేః। ఇతిశబ్ద ఉపలక్షణప్రదర్శనార్థః। ఇత్యేవమాద్యన్యదపి జ్ఞానోత్పత్తేరుపకారకమమానిత్వమదమ్భిత్వమిత్యాద్యుపదర్శితం భవతి। ప్రతిష్ఠా పాదౌ పాదావివాస్యా స్తేషు హి సత్సు ప్రతితిష్ఠతి బ్రహ్మవిద్యా ప్రవర్తతే పద్భ్యామివ

విద్యాయా విషయపర్యాలోచనయా ఫలపర్యాలోచనయా చ నాస్తి తత్త్వతః సంబన్ధయోగ్యతా ప్రత్యుత కర్మణామనుపయోగాత్కర్మణాం త్యాగ ఏవ ముముక్షుణా కర్తవ్య ఇత్యాహ— సర్వవిషయేతి। సర్వేభ్య . ఉత్పాద్యాదిభ్యః కర్మగోచరేభ్యో వ్యావృత్తో యః ప్రత్యగాత్మా స ఏవ బ్రహ్మరూపేణ విద్యాయా వ్యావర్తకో విషయస్తన్నిష్ఠత్వాద్విద్యాయాస్తత్ఫలస్య చ కర్మవైలక్షణ్యాదిత్యర్థః॥३२॥८॥

తచ్ఛబ్దాపేక్షితం యచ్ఛబ్దం పూరయతి—యామిమామితి। ప్రాప్తిః సగుణవిషయా నిర్గు-

---

వేదాః సర్వాఙ్గాని (ణి?) సత్యమాయతనమ్॥33॥

॥८॥ యో వా ఏతామేవం వేదాపహత్య పాప్మానమనన్తే

స్వర్గే లోకే జ్యేయే ప్రతితిష్ఠతి ప్రతితిష్ఠతి

॥౩౪॥౯॥ ఇతి చతుర్థః ఖణ్డః॥౪॥

పురుషః। వేదాశ్చత్వారః సర్వాణి చాఙ్గాని శిక్షాదీని షట్కర్మజ్ఞానప్రకాశత్వాద్వేదానాం తద్రక్షణార్థత్వాదఙ్గానాం ప్రతిష్ఠాత్వమ్। అథవా ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య పాదరూపకల్పనార్థత్వాద్వేదాస్త్వితరాణి సర్వాఙ్గాని (ణి?) శిరఆదీని। అస్మిన్పక్షే శిక్షాదీనాం వేదగ్రహణేనైవ గ్రహణం కృతం ప్రత్యేతవ్యమ్। అఙ్గిని గృహీతేఽఙ్గాని గృహీతాన్యేవ భవన్తి। తదాయతనత్వాదఙ్గానామ్। సత్యమాయతనం యత్ర తిష్ఠత్యుపనిషత్తదాయతనం సత్యమితి। అమాయితాఽకౌటిల్యం వాఙ్మనఃకాయానాం తేషు హ్యాశ్రయతి విద్యా యేఽమాయావినః సాధవః। నాసురప్రకృతిషు మాయావిషు। "న యేషు జిహ్మమనృతం న మాయా చ" ఇతి శ్రుతేః। తస్మాత్సత్యమాయతనమితి కల్ప్యతే। తపఆదిష్వేవ ప్రతిష్ఠాత్వేన ప్రాప్తస్య సత్యస్య పునరాయతనత్వేన గ్రహణం సాధనాతిశయత్వజ్ఞాపనార్థమ్।

"అశ్వమేధసహస్రం చ సత్యం చ తులయా ధృతమ్।

అశ్వమేధసహస్రాచ్చ సత్యమేకం విశిష్యతే" ఇతి స్మృతేః॥౩౩॥౮॥

యో వా ఏతాం బ్రహ్మవిద్యాం కేనేషితమిత్యాదినా యథోక్తామేవం మహాభాగాం బ్రహ్మ దేవేభ్య ఇత్యాదిస్తుతాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠాం వేదామృతత్వం హి విన్దత ఇత్యుక్తమపి బ్రహ్మవిద్యాఫలమన్తే నిగమయతే—అపహత్య పాప్మానమవిద్యాకామకర్మలక్షణం సంసారబీజం విధూయానన్తేఽపర్యన్తే। స్వర్గే లోకే సుఖాత్మకే బ్రహ్మణీత్యేతత్। అనన్త ఇతి విశేషణాన్న త్రివిష్టపే। అనన్తశబ్ద ఔపచారికోఽపి స్యాదిత్యత ఆహ— జ్యేయ ఇతి। జ్యేయే జ్యాయసి సర్వమహత్తరే

ణబ్రహ్మాత్మవిషయా చేత్యర్థః। పాదరూపకల్పనేతి। ప్రసిద్ధపాదసామాన్యస్య కల్పితత్వాదితరైరప్యఙ్గైః కల్పనారూపైర్భవితవ్యమిత్యర్థః। తస్యై తపో దమః

కర్మేత్యత్రతత్రేతిశబ్దస్యోపలక్షణార్థత్వాత్సత్యమపి సంగ్రహీతవ్యం కథం పృథగుచ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— తపఆదిష్వేవేతి ॥౩౩॥౮॥

సగుణవిద్యాయాః క్రమముక్త్యర్థత్వాత్క్రమేణ ప్రాప్యం యత్కైవల్యం నిర్గుణవిద్యాఫలం తత్పూర్వోక్తమిహోపసంహ్రియత ఇత్యాహ—యో వా ఏతామిత్యాదినా ॥౩౪॥౯॥

సహ నాం ఆప్యాయన్తుం సన్తు। ఇతి సామవేదీయతలవకారోపనిషత్సమాప్తా।

స్వాత్మని ముఖ్య ఏవ ప్రతితిష్ఠతి। న పునః సంసారమాపద్యత ఇత్యభిప్రాయః ॥౩౪॥౯॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవత్పాదకృతౌ కేనోపనిషత్పదభాష్యే చతుర్థః ఖణ్డః ॥౪॥

సమాప్తమిదం శ్రీమచ్ఛంకరాచార్యవిరచితం తలవకారోపనిషదపరపర్యాయకేనోపనిషత్పద్భాష్యమ్।

యోఽసౌ సర్వేశ్వరో విష్ణుః సర్వాత్మా సర్వదర్శనః।

శుద్ధో బోధామ్బుధిః సాక్షాత్సోఽహం నిత్యోఽభయః ప్రభుః ॥౧॥

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్యశ్రీమదానన్దజ్ఞానకృతౌ

శ్రీమచ్ఛాంకరతలవకారోపనిషదపరపర్యాయకేనోపనిషత్పదభాష్యటిప్పణం

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

సంపూర్ణమ్॥

కేనోపనిషత్

ఆనన్దగిరికృతటీకాసంవలితశాంకరవాక్యభాష్యోపేతా।

ఓం తత్సద్బ్రహ్మణే నమః।

అథ శాంకరభాష్యమ్।

సమాప్తం కర్మాత్మభూతప్రాణవిషయం విజ్ఞానం కర్మ చానేకప్రకారమ్। యయోర్వికల్పసముచ్చయానుష్ఠానాద్దక్షిణోత్తరాభ్యాం సృతిభ్యామావృత్త్యనావృత్తీ భవతః। అత ఊర్ధ్వం ఫలనిరపేక్షజ్ఞానకర్మసముచ్చయానుష్ఠానాత్కృతాత్మసంస్కారస్యోచ్ఛిన్నాత్మజ్ఞానప్రతిబన్ధకస్య ద్వైతవిషయదోషదర్శినో నిర్జ్ఞాతాశేషబాహ్యవిషయ-

---

అథాఽఽనన్దగిరికృతా టీకా।

ప్రయత్నాద్యన్తరేణైవ మనఆదేః ప్రవర్తకమ్।

విదితావిదితాన్యత్వసిద్ధం బ్రహ్మాహమద్వయమ్॥౧॥

కేనేషితమిత్యాదికాం సామవేదశాఖాభేదబ్రాహ్మణోపనిషదం పదశో వ్యాఖ్యాయాపి న తుతోష భగవాన్భాష్యకారః। శారీరకైర్న్యాయైరనిర్ణీతార్థత్వాదితి న్యాయప్రధానః శ్రుత్యర్థసంగ్రాహకైర్వాక్యైర్వ్యాచిఖ్యాసుః పూర్వకాణ్డేన సంబన్ధమభిధిత్సుః పూర్వకాణ్డార్థం సంక్షేపతో దర్శయతి—సమాప్తమితి। కర్మణామాత్మభూత ఆశ్రయభూతః ప్రాణస్తస్య శుద్ధత్వాదిగుణవిశిష్టస్యోపాసనం పూర్వత్రాతివృత్తం కర్మ చ నిత్యనైమిత్తికాద్యనేకప్రకారమవిదుషామతిక్రాన్తమిత్యర్థః। తాభ్యాం జ్ఞానకర్మభ్యామేవ మోక్షసిద్ధేర్న ముముక్షోః పృథగుపనిషదారభ్యేతిశఙ్కానిరాసాయ జ్ఞానకర్మణీ విశినష్టి—యయోరితి। జ్ఞానమనాదృత్య కర్మణ ఏవ నిరపేక్షసాధనతయాఽనుష్ఠానం వికల్పస్తతశ్చన్ద్రమణ్డలం ప్రాప్యాఽఽవర్తతే కేవలస్య జ్ఞానస్య కర్మసముచ్చితస్య వాఽనుష్ఠానాద్బ్రహ్మలోకం ప్రాప్య స్థిత ఏవ। తస్మాన్నాఽఽవర్తత ఇత్యాపేక్షిక్యనావృత్తిర్భవతి న పునరాత్యన్తికీ। కృతకత్వపరిచ్ఛేదాభ్యామనిత్యత్వానుమానాత్। అతః సంసారఫలకమేవ కర్మకాణ్డమిత్యర్థః। అస్త్వయం కర్మకాణ్డార్థస్తథాఽపి నియతపూర్వోత్తరభావానుపపత్తిలభ్యః కథం హేతుహేతుమద్భావః సంబన్ధః కర్మకాణ్డేన జ్ఞానకాణ్డస్యేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—అత ఊర్ధ్వమితి। కామినాఽనుష్ఠితం కర్మ యద్యపి సంసారాయ భవతి తదేవ తు నిష్కామేనా(ణా)నుష్ఠితం సత్త్వశుద్ధయే స్యాత్। శుద్ధసత్త్వస్య చానాత్మజ్ఞానాభిముఖ్యం న జాయతే। అనాత్మాభినివేశస్యానర్థసాధనతయాఽవధారితత్వాదాత్మవిషయైవ జిజ్ఞాసా జాయతే।

త్వాత్సంసారబీజమజ్ఞానముచ్చిచ్ఛిత్సతః ప్రత్యగాత్మవిషయజిజ్ఞాసోః కేనేషితమిత్యాత్మస్వరూపతత్త్వవిజ్ఞానాయాయమధ్యాయ ఆరభ్యతే। తేన చ మృత్యుపదమజ్ఞానముచ్ఛేత్తవ్యం తత్తన్త్రో హి సంసారో యతః। అనధిగతత్వాదాత్మనో యుక్తా తదధిగమాయ తద్విషయా జిజ్ఞాసా। కర్మవిషయే చానుక్తిః। తద్విరోధిత్వాత్। అస్య విజిజ్ఞాసితవ్యస్యాఽఽత్మతత్త్వస్య కర్మవిషయేఽవచనమ్। కస్మాదితి చేదాత్మనో హి యథావద్విజ్ఞానం కర్మణా విరుధ్యతే। నిరతిశయబ్రహ్మస్వరూపో హ్యాత్మా విజిజ్ఞాపయిషితః। "తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదమ్" ఇత్యాదిశ్రుతేః। నహి స్వారాజ్యేఽభిషిక్తో

బ్రహ్మత్వం గమితః కంచన *నమితుమిచ్ఛత్యతో బ్రహ్మాస్మీతి సంబుద్ధో న కర్మ కారయితుం శక్యతే। నహ్యాత్మానమవాప్తార్థం బ్రహ్మ మన్యమానః ప్రవృత్తిం ప్రయోజనవతీం పశ్యతి। న చ నిష్ప్రయోజనా ప్రవృత్తిరతో విరుధ్యత ఏవ కర్మణా జ్ఞానమ్। అతః కర్మవిషయేఽనుక్తిర్వ్యజ్ఞానవిశేషవిషయైవ జిజ్ఞాసా। కర్మానారమ్భ ఇతి చేన్న।

జిజ్ఞాసోశ్చాఽఽత్మనిరూపణాయోపనిషదారమ్యత ఇతి హేతుహేతుమద్భావ ఇత్యర్థః। ఆత్మస్వరూపబ్రహ్మతత్త్వవిజ్ఞానాయాయమధ్యాయ ఆరభ్యతే చేత్కిం తేన విజ్ఞానేన ఫలం స్యాదిత్యత ఆహ—తేన చేతి। యతోఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యామజ్ఞానతన్త్రా సంసారప్రసిద్ధిస్తదుచ్ఛేదేనాఽఽత్యన్తికసంసారోచ్ఛేదః ఫలమిత్యర్థః। మృత్యుకారణమాత్మాజ్ఞానముచ్ఛేత్తుమిచ్ఛత ఆత్మజిజ్ఞాసా జాయత ఇత్యుక్తం తదసత్। అహంప్రత్యయేనైవాఽఽత్మనోఽధిగతత్వాదధిగతే జిజ్ఞాసానుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అనధిగతత్వాదితి। అహంప్రత్యయస్య మనుష్యత్వాదిసమానాధికృతస్య వ్యతిరిక్తాత్మప్రమాపకత్వాసిద్ధేర్వాదినాం విప్రతిపత్తిదర్శనాచ్చ యుక్తా జిజ్ఞాసేత్యర్థః। తథాఽపి కర్మకాణ్డే దేహవ్యతిరిక్తస్యాఽఽత్మనో విధ్యపేక్షితత్వేన నిరూపితత్వాత్పునర్జిజ్ఞాసానుపపత్తౌ కథం జిజ్ఞాసోరుపనిషదారమ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—కర్మవిషయ ఇతి। అస్తి దేహాదివ్యతిరిక్తః పరలోకసంబన్ధ్యాత్మేత్యేతావదేవ స్వర్గకామాదిచోదనాభిరపేక్షితం నతు బ్రహ్మాత్మతత్త్వం తస్య కర్మవిరుద్ధత్వాత్తతస్తజ్జిజ్ఞాసా యుక్తేత్యర్థః। సంగ్రహవాక్యం వివృణోతి—అస్యేత్యాదినా। నిరతిశయబ్రహ్మస్వరూప ఆత్మోపనిషది విజిజ్ఞాపయిషితోఽస్తు। కథమేతావతా కర్మణా విరోధ ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—న హీతి। దేవతారాధనరూపో హి యాగో బ్రహ్మవిచ్చ సర్వదేవతాత్మభూతః పశుభావాచ్చ వ్యావృత్తః కథం దేవతాం ప్రణమేదిత్యర్థః। బ్రహ్మాత్మతత్త్వజ్ఞానం కర్మవిరుద్ధం చేత్తర్హి శ్రుత్యా బ్రహ్మాత్మత్వోపదేశేనార్థాత్కర్మ తిత్యాజయిషితమిత్యననుష్ఠానమేవ ప్రసజ్యేతాతో జిజ్ఞాసాహేతుత్వేనాభిమతః కర్మకాణ్డేన సంబన్ధోఽసంగత ఇత్యాశఙ్క్యాముద్భావ్యాభిహితం సంబన్ధం సమర్థయతి— కర్మానారమ్భ ఇత్యాదిసూత్రేణ।

నిష్కామస్య సంస్కారార్థత్వాత్। యది హ్యాత్మవిజ్ఞానేనాఽఽత్మావిద్యావిషయత్వాత్పరితిత్యాజయిషితం కర్మ తతః "ప్రక్షాలనాద్ధి

పఙ్కస్య దూరాదస్పర్శనం వరమ్" ఇత్యనారమ్భ ఏవ కర్మణః శ్రేయానల్పఫలత్వాదాయాసబహులత్వాత్తత్త్వజ్ఞానాదేవ చ శ్రేయఃప్రాప్తేరితి చేత్సత్యమ్। ఏతదవిద్యావిషయం కర్మాల్పఫలత్వాదిదోషవద్బన్ధరూపం చ సకామస్య। "కామాన్యః కామయతే" "ఇతి ను కామయమానః" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః। న నిష్కామస్య। తస్య తు సంస్కారార్థాన్యేవ కర్మాణి భవన్తి తన్నిర్వర్తకాశ్రయప్రాణవిజ్ఞానసహితాని। “దేవయాజీ శ్రేయానాత్మయాజీ వా" ఇత్యుపక్రమ్యాఽఽత్మయాజీ తు కరోతి" ఇదం మేఽనేనాఙ్గం సంస్క్రియతే" ఇతి సంస్కారార్థమేవ కర్మాణీతి వాజసనేయకే।

"మహాయజ్ఞైశ్వ యజ్ఞైశ్వ బాహ్మీయం క్రియతే తనుః।

యజ్ఞో దానం తపశ్చైవ పావనాని మనీషిణామ్"

ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ। ప్రాణాదివిజ్ఞానం చ కేవలం కర్మసముచ్చితం వా య ప్రాణాత్మప్రాప్త్యర్థమేవ భవతి। నిష్కామస్య త్వాత్మజ్ఞానప్రతిబన్ధనిర్మార్ష్ట్యై భవతి। ఆదర్శనిర్మార్జనవత్। ఉత్పన్నాత్మవిద్యస్య త్వనారమ్భో నిరర్థకత్వాత్।

ఉత్పత్తివిధివిహితానాం కర్మణాం సంస్కారార్థత్వే ప్రమాణమాహ—దేవయాజీ శ్రేయానిత్యాదినా। ఫలకామనయా దేవాన్యో యజతే స కిం శ్రేయానుతాఽఽత్మశుద్ధ్యర్థమేవ స్వర్గాద్యాసఙ్గం హిత్వా యో యజతే స ఆత్మయాజీ శ్రేయానితి ప్రశ్నం కృత్వాఽఽత్మయాజీ శ్రేయానితి నిరూపితం శతపథే కామానుపఘాతసహితం మే మమాఙ్గమనేన కర్మణా సంస్క్రియత ఇతి సంస్కారార్థత్వేనైవ కరోతి న కామవశగ ఇత్యర్థః। బ్రాహ్మీ బ్రహ్మజ్ఞానార్హా। క్రియతే తనురితి। తనుస్య ఆత్మా లక్ష్యతే। నను ప్రాణాద్యుపాసనం ప్రాణాదిభావప్రాప్త్యర్థమేవ, "తేనో ఏతస్యై దైవతాయై సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి" ఇతి శ్రుతేః। కథముక్తం కర్మనిర్వర్తకాశ్రయప్రాణోపాసనసహితాని కర్మాణి సంస్కారార్థానీతి తత్రాఽఽహ—ప్రాణాదివిజ్ఞానం చేతి। వివిదిషావాక్యేన(ణ) యజ్ఞాద్యుపలక్షితస్య సర్వస్య కర్మణ ఆత్మజ్ఞానార్థత్వేన వినియుక్తత్వాదుపాసనస్య చ మానసకర్మత్వాదాత్మజ్ఞానప్రతిబన్ధకస్య కల్మషస్య నిబర్హణద్వారేణ స్యాదాత్మజ్ఞానార్థత్వమిత్యర్థః। అజ్ఞాభిప్రాయేణ సప్రయోజనత్వాత్తం ప్రత్యనారమ్భప్రసఙ్గ ఆశ్రయహీన ఇత్యుక్తమ్। జ్ఞాన్యభిప్రాయేణ త్వనిష్టాపాదనస్యేష్టాపాదనరూపత్వాత్ప్రసఙ్గస్యాఽఽభాసత్వమాహ—

ఉత్పన్నాత్మవిద్యస్యేతి। న కేవలం శ్రుతిప్రామాణ్యాదేవ వివేకినః కర్మానారమ్భః సాధ్యసిద్ధౌ సాధనం నాఽఽద్రియత ఇతిలౌకికన్యాయాచ్చ కర్మానారమ్భః సిద్ధ ఇత్యర్థః। జ్ఞానఫలే కైవల్యేఽనుప-

---

హరిః ఓం కేనేషితం పతతి ప్రేషితం మనః।

"కమణా బధ్యతే జన్తుర్విద్యయా చ విముచ్యతే।

తస్మాత్కర్మ న కుర్వన్తి యతయః పారదర్శినః" ఇతి।

"క్రియాపథశ్చైవ పురస్తాత్సంన్యాసశ్చ తయోః సంన్యాస ఏవాత్యరేచయత్" ఇతి, "త్యాగేనైకే" "నాన్యః పన్థా విద్యతే" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ న్యాయాచ్చ। ఉపాయభూతాని హి కర్మాణి సంస్కారద్వారేణ జ్ఞానస్య జ్ఞానేన త్వమృతత్వప్రాప్తిః, "అమృతత్వం హి విన్దతే" "విద్యయా విన్దతేఽమృతమ్" ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిభ్యశ్చ। నహి నద్యాః పారగో నావం న ముఞ్చతి యథేష్టదేశగమనం ప్రతి స్వాతన్త్ర్యే సతి। నహి స్వభావసిద్ధం వస్తు సిషాధయిషతి సాధనైః స్వభావసిద్ధశ్చాఽఽత్మా తథా నాఽఽపిపయిషితః। ఆత్మత్వే సతి నిత్యాప్తత్వాత్। నాపి విచికారయిషితః, ఆత్మత్వే సతి నిత్యత్వాదవికారిత్వాద్విషయత్వాదమూర్తత్వాచ్చ। శ్రుతేశ్చ "న వర్ధతే కర్మణా" ఇత్యాది। స్మృతేశ్చ "అవికార్యోఽయముచ్యతే" ఇతి। నచ సంచికీర్షితః। "శుద్ధమపాపవిద్ధమ్" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః। అనన్యత్వాచ్చ। అన్యేనాన్యత్సంస్క్రియతే। నచాఽఽత్మనోఽన్యభూతా క్రియాఽస్తి, న చ స్వేనైవాఽఽత్మనాం స్వమాత్మానం సంచికీర్షేత్। న చ వస్త్వన్తరాధానం నిత్యప్రాప్తిర్వా వస్త్వన్తరస్య నిత్యా। నిత్యత్వం చేష్టం మోక్షస్య। అత ఉత్పన్నవిద్యస్య కర్మారమ్భోఽనుపపన్నః। అతో వ్యావృత్తబాహ్యబుద్ధేరాత్మవిజ్ఞానాయ కేనేషితమిత్యాద్యారమ్భః। ప్రవృత్తిలిఙ్గాద్విశేషార్థః ప్రశ్న ఉపపన్నః। రథాదీనాం హి చేతనావదధిష్ఠితానాం ప్రవృత్తిర్దృష్టా నానాధిష్ఠితానామ్। మనఆదీనాం చాచేతనానాం ప్రవృత్తిర్దృశ్యతే। తద్ధి లిఙ్గం చేతనావ-

---

యోగాచ్చ జ్ఞానినః కర్మానారమ్భ ఇష్ట ఇత్యాహ—నహి స్వభావసిద్ధమిత్యాదినా। ఉత్పత్తిరాప్తిర్వికృతిః సంస్కృతిశ్చేతి చతుర్విధం క్రియాఫలం స్వరూపావస్థానే కైవల్యే న సంభవతీత్యుక్తమ్। యది చ పరమానన్దగుణస్యాऽऽత్మన్యాధానం బ్రహ్మాణ్డాద్బహిఃస్థితబ్రహ్మప్రాప్తిర్వా జీవస్య కైవల్యం కల్ప్యతే తర్హ్యనిత్యత్వం దుర్వారమిత్యాహ—నచ వస్త్వన్తరాధానమితి। ఏవముపనిషదారమ్భం సంభావ్యః వాక్యస్యార్థం సంగృహ్ణాతి—ప్రవృత్తిలిఙ్గాదితి। శిష్యాచార్యయోః ప్రశ్నప్రతివచనరూపా శ్రుతిః సుఖప్రతిపత్త్యర్థా ప్రవృత్తా తత్ర ప్రశ్నః కిం జ్ఞాతేఽజ్ఞాతే వేతిచోద్యనిరాసాయ సామాన్యతో జ్ఞాతేఽపి విశేషతశ్చాజ్ఞాతే సంభవతి వికల్పకరణవదితి సూత్రితమేతద్వివృణోతి—రథాదీనాం హీతి। మనఆదీనామేవ చేతనత్వాదచేతనప్రవృత్తిత్వాదిత్యసిద్ధో హేతు -

---

కేన ప్రాణః ప్రథమః ప్రైతి యుక్తః। కేనేషితాం వాచమిమాం

వదన్తి చక్షుః శ్రోత్రం క ఉ దేవో యునక్తి॥౧॥ శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం

తోఽధిష్ఠాతురస్తిత్వే। కరణాని హి మనఆదీని నియమేన ప్రవర్తన్తే। తన్నాసతి చేతనావత్యధిష్ఠాతర్యుపపద్యతే। తద్విశేషస్య చానధిగమాచ్చేతనావత్సామాన్యే చాధిగతే విశేషార్థః ప్రశ్న ఉపపద్యతే। కేనేషితం కేనేష్టం కస్యేచ్ఛామాత్రేణ మనః పతతి గచ్ఛతి స్వవిషయే నియమేన వ్యాప్రియత ఇత్యర్థః। మనుతేఽనేనేతి విజ్ఞాననిమిత్తమన్తఃకరణం మనః ప్రేషితమివేత్యుపమార్థః। న త్విషితప్రేషితశబ్దయోరర్థావిహ సంభవతః। న హి శిష్యానివ మనఆదీని విషయేభ్యః ప్రేషయత్యాత్మా వివిక్తనిత్యచిత్స్వరూపతయా తు నిమిత్తమాత్రం ప్రవృత్తౌ నిత్యచికిత్సాధిష్ఠాతృవత్। ప్రాణ ఇతి నాసికాభవః। ప్రకరణాత్। ప్రథమత్వం చలనక్రియాయాః ప్రాణనిమిత్తత్వాత్స్వతో విషయావభాసమాత్రం కరణానాం ప్రవృత్తిః। చలిక్రియా తు ప్రాణస్యైవ మనఆదిషు తస్మాత్ప్రాథమ్యం ప్రాణస్య ప్రైతి గచ్ఛతి యుక్తః ప్రయుక్త ఇత్యేతత్। వాచో వదనం కింనిమిత్తం ప్రాణినాం చక్షుఃశ్రోత్రయోశ్చ కో దేవః ప్రయోక్తా। కరణానామధిష్ఠాతా చేతనావాన్యః స కింవిశేషణ ఇత్యర్థః॥౧ ॥

శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదిప్రతివచనం నిర్విశేషస్య నిమిత్తత్వార్థమ్। విక్రియాదివిశేషరహితస్యాఽఽత్మనో మనఆదిప్రవృత్తౌ నిమిత్తత్వమిత్యేతచ్ఛ్రోత్రస్య

రితి నాఽఽశఙ్కనీయమిత్యాహ—కరణాని హీతి। అన్యత్రమనా అభూవం నాదర్శమిత్యాదిలోకానుభవాన్మనఆదీనాం కరణత్వం సిద్ధం తతః ప్రదీపవదచేతనత్వం సిద్ధమిత్యర్థః। ఇచ్ఛామాత్రేణేతి ప్రయత్నాద్యభావో లక్ష్యతే నత్విచ్ఛాస్తిత్వం నిర్వికారతాయా వివక్షితత్వాత్। ప్రేషితమివేతీవశబ్దాధ్యాహారేణ కిమితి వ్యాఖ్యాతమ్। యథా రాజ్ఞ ఇచ్ఛామాత్రేణ కాచిద్భృత్యప్రవృత్తిః కాచిచ్చ వాగాదివ్యాపారేణ తద్వదిహ కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—న త్వితి। సక్రియస్య సర్వస్యానిత్యతయాఽవధారితత్వాన్నిష్క్రియం వస్తు పిపృచ్ఛిషితం తతో నార్థభేదః సంభవతీత్యర్థః। విషయేభ్య ఇతి। విషయగ్రహణార్థం నిత్యచికిత్సాయామధిష్ఠాతుశ్చకోరస్య సంనిధిమాత్రేణ యథా రాజభోజనాదిప్రవృత్తినిమిత్తత్వం తద్వదిత్యర్థః। ప్రకరణాదితి। కరణసంనిధానాదిత్యర్థః॥౧॥

ప్రతివచనవాక్యార్థసంగ్రహం వివృణోతి—విక్రియాదీత్యాదినా। మనఆదీనాం యః ప్రవర్తకః స కింవిశేష ఇతిప్రశ్నస్య నిర్విశేషతైవ విశేష ఇత్యుత్తరమ్। క్రియాయా గుణస్య సంబన్ధస్య వా విశేషస్య వ్యావర్తకధర్మస్య దర్శయితుమశక్యత్వాత్క్రియాదిమత్త్వే ఘటాదివదనాత్మత్వప్రసఙ్గాదతో నిర్విశేషచైతన్యాత్మకోఽహమిత్యేవం జ్ఞానం సమ్యగ్జ్ఞానమ్। న చాభావేన సద్వయత్వప్రసఙ్గః। తస్య పృథక్సత్త్వాభావాత్స్వరూపేణ వ్యవహారాఙ్గత్వాదిత్యుక్తమ్। అన్యత్ర యది శౌక్ల్యాదివత్కోఽపి విశేషోఽభవిష్యత్తదా తమవక్ష్యత్। శ్రుతిస్తూపలక్షణవృత్త్యైవ ప్రతివచనం బ్రువాణా నిర్విశేషత్వం మన్యత

శ్రోత్రమిత్యాదిప్రతివచనస్యార్థః। అనుగమాత్తదనుగతాని హ్యత్రాస్మిన్నర్థేఽక్షరాణి। కథం శృణోత్యనేనేతి శ్రోత్రం తస్య శబ్దావభాసకత్వం శ్రోత్రత్వమ్। శబ్దోపలబ్ధ్యురూపతయాఽవభాసకత్వం న స్వతః శ్రోత్రస్యాచిద్రూపత్వాత్। ఆత్మనశ్చ

చిద్రూపత్వాత్। యచ్ఛ్రోత్రస్యోపలబ్ధృత్వేనావభాసకత్వం తదాత్మనిమిత్తత్వాచ్ఛ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యుచ్యతే। యథా క్షత్రస్య క్షత్రం యథా వోదకస్యౌష్ణ్యమగ్నినిమిత్తమితి దగ్ధురప్యుదకస్య దగ్ధాఽగ్నిరుచ్యతే। ఉదకమపి హ్యగ్నిసంయోగాదగ్నిరుచ్యతే। తద్వదనిత్యం యత్సంయోగాదుపలబ్ధృత్వం తత్కరణం శ్రోత్రాది। ఉదాశేవ దగ్ధృత్వమనిత్యం హి తత్ర తత్। యత్ర తు నిత్యముపలబ్ధృత్వమగ్నావివౌష్ణ్యం స నిత్యోపలబ్ధిస్వరూపత్వాద్ధగ్దేవోపలబ్ధోచ్యతే। శ్రోత్రా -

---

ఇతి శ్రుత్యక్షరానుసారాద్గమ్యత ఇత్యాహ—అనుగమాదితి।

నిర్విశేషత్వవాచకపదాభావాత్కథం నిర్విశేషేఽక్షరానుగమ ఇత్యాహ—కథమితి। నిర్విశేషస్య వాచకశక్త్యా వాక్యార్థత్వాభావేఽప్యుపలక్షణవృత్త్యా భవిష్యతీత్యభిప్రేత్య శ్రోత్రశబ్దస్య తావన్ముఖ్యార్థమాహ—శృణోతీతి। శబ్దావభాసకత్వం స్వశక్త్యైవ భవిష్యతి శ్రోత్రస్య కథం తస్య శబ్దావభాసకత్వేనాఽఽత్మోపలక్షయితవ్య ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—శబ్దోపలబ్ధృరూపతయేతి। శక్తిః సతః ప్రకాశమానస్యైవ వాచ్యా నాసతోఽప్రకాశమానస్య నరవిషాణాయమానత్వేన శక్తిమత్త్వానుపపత్తేః। సత్తాప్రకాశశ్చాఽఽత్మరూపం తద్భేదే మానాభావాదత ఉపలబ్ధృతాదాత్మ్యేనైవ శ్రోత్రస్యావభాసకస్వం న స్వాతన్త్ర్యేణ జడత్వాత్। జడస్య చ సత్తాహీనత్వాచ్ఛక్తిరూప్యస్యైవేత్యర్థః। శ్రోత్రస్యావభాసకత్వముపలబ్ధృతాదాత్మ్యేనేతి యద్యుపలబ్ధోపలక్ష్యతే తర్హ్యుపలబ్ధురప్యవభాసకత్వమన్యాధీనమిత్యనవస్థా ప్రాప్నోతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఆత్మనశ్చేతి। స్వప్రకాశత్వాదుపలబ్ధుః సత్తాప్రతీత్యోరనన్యాయత్తత్వాన్నానవస్థేత్యర్థః। భవత్వేవమనవస్థాభావః। తథాఽపి కథం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాత్మోచ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యచ్ఛ్రోత్రస్యేతి। తదాత్మనిమిత్తత్వాదితి। తస్యాఽఽత్మనిమిత్తత్వాచ్ఛ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యుపలక్ష్యతే నిర్విశేషం చైతన్యమాత్రమిత్యర్థః। యథా క్షత్రస్యేతి। క్షత్రజాతినియామకం కర్మ క్షత్రమిత్యుచ్యతే యథేత్యర్థః। యది శ్రోత్రాదిసాక్ష్యాత్మాఽస్తి కథం లోకాయతికాదేః శ్రోత్రాదిష్వేవోపలబ్ధృత్వవ్యవహార ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఉదకమపీతి। తద్వదుపలబ్ధృసంబన్ధాచ్ఛ్రోత్రాదిషూపలబ్ధృత్వవ్యవహార ఇత్యర్థః। భవన్మతే తర్హి నిత్యోపలబ్ధిస్వభావ ఆత్మేతి శ్రోత్రాదేః కరణత్వం న స్యాత్। క్రియాయాం హి కరణాపేక్షేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—అనిత్యం యదితి। ప్రమాతుర్యత్సంబన్ధాదనిత్యముపలబ్ధృత్వం భవతి బుద్ధిపరిణామైస్తచ్ఛ్రోత్రాదికరణం బుద్ధివృత్త్యపేక్షయా భవతీత్యర్థః। శ్రోత్రాదిసంగతే ప్రమాతర్యనిత్యోపలబ్ధృత్వసంభవేఽపి

తవాసఙ్గస్య సాక్షిణః కథముపలబ్ధృత్వవ్యపదేశ ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యత్ర త్వితి। ఉక్తమర్థ సంక్షిప్యాఽఽహ— శ్రోత్రా-

---

మనసో మనో యద్వాచో హ వాచం స ఉ ప్రాణస్య

ప్రాణశ్చక్షుషశ్చక్షుః। అతిముచ్య ధీరాః

ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవన్తి॥ ౨॥

దిషు శ్రోతృత్వాద్యుపలబ్ధిరనిత్యా నిత్యా చాఽఽత్మన్యతః శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాద్యక్షరాణామర్థానుగమాదుపపద్యతే నిర్విశేషస్యోపలబ్ధిస్వరూపస్యాఽఽత్మనో మనఆదిప్రవృత్తినిమిత్తత్వమితి। మనఆదిష్వేవం యథోక్తమ్। వాచో హ వాచం ప్రాణస్య ప్రాణ ఇతి విభక్తిద్వయం సర్వత్రైవ ద్రష్టవ్యమ్। కథం పృష్టత్వాత్స్వరూపనిర్దేశః ప్రథమయైవ చ నిర్దేశః। తస్య చ జ్ఞేయత్వాత్కర్మత్వమితి ద్వితీయా। అతో వాచో హ వాచం ప్రాణస్య ప్రాణ ఇత్యస్మాత్సర్వత్రైవ విభక్తిద్వయమ్। యదేతచ్ఛ్రోత్రాద్యుపలబ్ధినిమిత్తం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదిలక్షణం నిత్యోపలబ్ధిస్వరూపం నిర్విశేషమాత్మతత్వం బు(తదు్బ) ద్ధ్వాఽతిముచ్యానవబోధనిమిత్తాధ్యారోపితాద్బుద్ధ్యాదిలక్షణాత్సంసారాన్మోక్షణం కృత్వా ధీరా ధీమన్తః ప్రేత్యాస్మాల్లోకాచ్ఛరీరాత్ప్రేత్య వియుజ్యాన్యస్మిన్నప్రతిసంధీయమానే నిర్నిమిత్తత్వాదమృతా భవన్తి। సతి హ్యజ్ఞానే కర్మాణి శరీరాన్తరం ప్రతిసందధత ఆత్మావబోధే తు సర్వకర్మారమ్భనిమిత్తాజ్ఞానవిపరీతవిద్యాగ్నివిప్లుష్టత్వాత్కర్మణామిత్యనారమ్భేఽమృతా ఏవ భవన్తి। శరీరాదిసంతానావిచ్ఛేదప్రతిసంధానాద్యపేక్షయాఽధ్యా-

---

దిష్వితి। శ్రోత్రాదిషు నిమిత్తేషు సత్సు శ్రోత్రాదిసంహతే ప్రమాతరి శ్రోతృత్వాదిరూపోపలబ్ధిరిత్యుపలబ్ధృత్వమిత్యర్థః। మనసో మన ఇత్యాదిష్వేవమతిదిశతి— మనఆదిష్వేవమితి। న్యాయసామాన్యాద్యథోక్తం వ్యాఖ్యానం ద్రష్టవ్యమ్। నహి మనసో

మనస్త్వం వాచో వాక్త్వం వా స్వాతన్త్ర్యేణ సంభవతి
అధ్యస్తత్వాదతోఽధిష్ఠానసత్తాప్రకాశాభ్యామేవ సత్తాప్రకాశత్వం మనఆదేః। తచ్చాధిష్ఠానం నిర్విశేషమేవోపలక్షయితవ్యమ్। విశేషత్వేఽధ్యస్తత్వప్రసఙ్గాదితి భావః। విభక్తిద్వయనిర్దేశతాత్పర్యమాహ—వాచో హేత్యాదినా। మనఆదేః ప్రవర్తకః కింస్వభావ ఇతి పృష్టత్వాత్స్వరూపనిర్దేశః కర్తవ్యః। స చ ప్రథమయా। "నిర్దేశే ప్రథమా ప్రోక్తా" ఇతి స్మరణాదిత్యర్థః। అతిముచ్య ధీరా ఇత్యుత్తరం వాక్యం సాధ్యాహారం యోజయతి—యదేతదిత్యాదినా। ఏతద్బుద్ధ్వాఽమృతా భవన్తీతి సంబన్ధః। తాదాత్మ్యేనాధ్యారోపితో యో బుద్ధ్యాదిరనవబోధనిమిత్తః సంసారస్తతో మోక్షణం తాదాత్మ్యాధ్యాసనివృత్తిర్దృష్టం ఫలమ్। అమృతా భవన్తీతి విదేహముక్తిరదృష్టం ఫలమిత్యర్థః। కర్మణాం సంబన్ధానుపపత్తిరితి శేషః। నిమిత్తాభావాచ్ఛరీరాన్తరాద్యనారమ్భేఽమృతా భవన్తీతి ప్రయోగాదాగన్తుకత్వమమృతత్వస్యేతిశఙ్కానివృత్త్యర్థమాహ—శరీరాదీతి। అనాదిభవపరమ్పరయా శరీర్యాసం పరస్తాచ్చ భవిష్యామీతి శరీరాదిసంతానావిచ్ఛేదస్య ప్రతిసంధానం ధర్మాద్యధికా-

---

న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతి న వాగ్గచ్ఛతి నో

మనో న విద్మో న విజానీమో యథైతదనుశి-

ష్యాదన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి।

రోపితమృత్యువియోగాత్పూర్వమప్యమృతాః సన్తో నిత్యాత్మస్వరూపత్వాదమృతా భవన్తీత్యుపచర్యతే॥౨॥

న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతీత్యుక్తేఽపి పర్యనుయోగే హేతురప్రతిపత్తేః। శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యేవమాదినోక్తేఽప్యాత్మతత్త్వేఽప్రతిపన్నత్వాత్సూక్ష్మత్వహేతోర్వస్తునః పునః పునః పర్యనుయుయుక్షాకారణమాహ— న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతీతి। తత్ర శ్రోత్రాద్యాత్మభూతే చక్షురాదీని వాక్చక్షుషోః సర్వేన్ద్రియోపలక్షణార్థత్వాన్న విజ్ఞానముత్పాదయన్తి। సుఖాదివత్తర్హి గృహ్యేతాన్తఃకరణేనాత ఆహ—నో మనః। న సుఖాదివన్మనసో విషయస్తత్।

ఇన్ద్రియావిషయత్వాత్। న విద్మో న విజానీమోఽన్తఃకరణేన యథైతద్బ్రహ్మ మనఆదికరణజాతమనుశిష్యాదనుశాసనం కుర్యాత్ప్రవృత్తినిమిత్తం భవేత్తథాఽవిషయత్వాన్న విద్మో న విజానీమః। అథవా శ్రోత్రాదీనాం శ్రోత్రాదిలక్షణం బ్రహ్మ విశేషేణ దర్శయేత్యుక్త ఆచార్య ఆహ న శక్యతే దర్శయితుం కస్మాన్న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతీత్యాది పూర్వవత్సర్వమత్ర తు విశేషో యథైతదనుశిష్యాదితి। యథైతదనుశిష్యాత్ప్రతిపాదయేత్। అన్యోఽపి శిష్యానితోఽన్యేన విధినేత్యభిప్రాయః। సర్వథాఽపి బ్రహ్మ బోధయేత్యుక్త ఆచార్య ఆహ, అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధీత్యాగమమ్। విదితావిదితాభ్యామన్యత్వమ్।

రిత్యాధ్యాసః కామాదిదోషకల్పనం చైతస్మాదధ్యారోపితో యో మృత్యుస్తద్వియోగాపేక్షయాఽమృతత్వస్య భవనమౌపచారికమిత్యర్థః॥౨॥

న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతీతివాక్యార్థం సంగృహ్ణాతి ఆచార్యేణోక్తేఽపి తత్త్వే శిష్యస్యాప్రతిపత్తేర్వేతోః పర్యనుయోగే హేతుర్న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతీతి। ఏతద్వివృణోతి—శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినా। ఆత్మా నేన్ద్రియవిషయోఽభౌతికత్వాన్నరవిషాణవత్। మనశ్చేన్ద్రియం ప్రసిద్ధం తతస్తస్యాప్యవిషయ ఇత్యాహ—ఇన్ద్రియావిషయత్వాదితి। న విద్మో న విజానీమ ఇత్యాద్యభ్యాసః సర్వథాఽన్తఃకరణావిషయత్వఖ్యాపనార్థః। ఆక్షేపపరతయా వ్యాఖ్యాయ శఙ్కోత్తరత్వేన వ్యాచష్టే—అథవేత్యాదినా। ఇత ఉపలక్షణప్రకారాదన్యేన ప్రకారేణ న శక్యతే దర్శయితుం క్రియాగుణాదివిశేషశూన్యత్వాదిత్యర్థః। ఆగమమిత్యుపదేశపారమ్పర్యమాహేతి సంబన్ధః। ఆగమస్యార్థమాహ— విదితావిదితాభ్యామన్యత్వమితి। అన్యదాత్మనో విదితమవిదితం వా స్యాదతో విదితత్వావిదితత్వనిషేధేనాఽఽత్మనోఽన్యత్ర బ్రహ్మత్వం విదుషాం వినివర్త్యాఽఽత్మా -

---

యో హి జ్ఞాతా స ఏవ సః। సర్వాత్మకత్వాత్। అతః సర్వాత్మనోజ్ఞాతుర్జ్ఞాన్తరన్తరాభావాద్విదితాదన్యత్వమ్। "స వేత్తి వేద్యం న చ తస్యాస్తి వేత్తా" ఇతి చ మన్త్రవర్ణాత్। "విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్" ఇతి చ వాజసనేయకే। అపి చ వ్యక్తమేవ విదితం తస్మాదన్యదిత్యభిప్రాయః। యద్విదితం వ్యక్తం తదన్యవిషయత్వాదల్పం

సవిరోధం తతోఽనిత్యమత ఏవానేకత్వాదశుద్ధమత ఏవ తద్విలక్షణం బ్రహ్మేతి సిద్ధమ్। అస్తు తర్హ్యవిదితమ్। న విజ్ఞానానపేక్షత్వాత్। యద్ధ్యవిదితం తద్విజ్ఞానాపేక్షమవిదితవిజ్ఞానాయ హి లోకప్రవృత్తిః। ఇదం తు విజ్ఞానానపేక్షం కస్మాద్విజ్ఞానస్వరూపత్వాత్। న హి యస్య యత్స్వరూపం తత్తేనాన్యతోఽపేక్ష్యతే। న చ స్వత ఏవాపేక్షా। అనపేక్షమేవ సిద్ధత్వాత్। ప్రదీపః స్వరూపాభివ్యక్తౌ న ప్రకాశాన్తరమన్యతోఽపేక్షతే స్వతో వా యద్ధ్యనపేక్షం తత్స్వత ఏవ సిద్ధం ప్రకాశాత్మకత్వాత్ప్రదీపస్యాపేక్షితోఽప్యనర్థకః స్యాత్। ప్రకాశే విశేషాభావాత్। నహి ప్రదీపస్య స్వరూపాభివ్యక్తౌ ప్రదీపప్రకాశోఽర్థవాన్। న చైవమాత్మనోఽన్యత్ర విజ్ఞానమస్తి యేన స్వరూపవిజ్ఞానేఽప్యపేక్ష్యతే। విరోధ ఇతి చేన్నాన్యత్వాత్। స్వరూపవిజ్ఞానే విజ్ఞానస్వరూపత్వాద్విజ్ఞా-

---

బ్రహ్మేత్యుపదిష్టం భవతీత్యర్థః। విదితాన్యత్వే యుక్తిమాహ— యో హీత్యాదినా। విదితాన్యత్వవచనస్యాఽఽర్థికమర్థమాహ—అపి చేతి। కార్యాద్వ్యావృత్తిః సిధ్యతీత్యర్థః। ఆత్మా యద్యప్యన్యతో విజ్ఞానం నాపేక్షతే తథాఽపి స్వగ్రాహకత్వాత్స్వస్మాదేవ విజ్ఞానమపేక్షతే తేన విజ్ఞానానపేక్షత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—న చ స్వత ఏవేతి। స్వభావతయాఽనపేక్షమేవ సిద్ధత్వాదపేక్షాశబ్దార్థో న ఘటతే స్వగ్రాహకత్వం చాసిద్ధం స్వవృత్తివిరోధాదిత్యర్థః। విజ్ఞానం సజాతీయానపేక్షం ప్రకాశత్వాత్ప్రదీపవదిత్యనుమానమభిప్రేత్య దృష్టాన్తమాహ—నహీతి। తమోధ్వస్తయే హ్యాలోకాపేక్షా తదభావశ్చాఽఽలోకే స్వత ఏవ సిద్ధ ఇత్యర్థః। ప్రదీపస్య తైజసస్య తైజసాన్తరానపేక్షత్వేఽపి విజాతీయప్రకాశస్య జ్ఞానస్యాపేక్షా స్వవ్యవహారేఽపి దృష్టా తథా బ్రహ్మణోఽపి విజాతీయజ్ఞానాపేక్షా భవిష్యతీతి న చ వాచ్యమిత్యాహ— నచైవమాత్మన ఇతి। బ్రహ్మణోఽన్యస్య సర్వస్యాజ్ఞానాత్మకత్వాద్జ్ఞానసంభావనైవ నాస్త్యన్యత్ర తతో న విజాతీయజ్ఞానాపేక్షమపి బ్రహ్మేత్యర్థః। జ్ఞానానపేక్షత్వే లౌకికానుభవవిరోధం శాస్త్రవిరోధం చోద్భావ్య పరిహరతి—విరోధ ఇతి చేన్నాన్యత్వాదితి। సూత్రస్య పూర్వపక్షభాగం విభజతే— స్వరూపవిజ్ఞాన ఇత్యాదినా। విజ్ఞానానపేక్షత్వం బ్రహ్మణోఽభాణి। సాపేక్షత్వం జీవశబ్దవాచ్యస్యోపాధివిశిష్ట-

---

నాన్తరం నాపేక్షత ఇత్యేతదసత్। దృశ్యతే హి విపరీతజ్ఞానమాత్మని సమ్యగ్జ్ఞానం చ న జానామ్యాత్మానమితి శ్రుతేశ్చ 'తత్త్వమసి" "ఆత్మానమేవావేత్" "ఏతం వై తమాత్మానం

విదిత్వా" ఇతి చ। సర్వత్ర శ్రుతిష్వాత్మవిజ్ఞానే విజ్ఞానాన్తరాపేక్షత్వం దృశ్యతే తస్మాత్ప్రత్యక్షశ్రుతివిరోధ ఇతి చేన్న। కస్మాత్। అన్యో హి స ఆత్మా బుద్ధ్యాదికార్యకరణసంఘాతాభిమానసంతానావిచ్ఛేదలక్షణోఽవివేకాత్మకో బుద్ధ్యవభాసప్రధానశ్చక్షురాదికరణో నిత్యచిత్స్వరూపాత్మాన్తఃసారో యత్రానిత్యం విజ్ఞానమవభాసతే। బౌద్ధప్రత్యయానామావిర్భావతిరోభావధర్మకత్వాత్తద్ధర్మతయైవ విలక్షణమపి చావభాసతే। అన్తఃకరణస్య మనసోఽపి మనోఽన్తర్గతత్వాత్సర్వాన్తరశ్రుతేః। అన్తర్గతేన నిత్యవిజ్ఞానస్వరూపేణాఽఽకాశవదప్రచలితాత్మనాఽన్తర్గర్భభూతేన బాహ్యో బుద్ధ్యాత్మా తద్విలక్షణోఽర్చిర్భిరివాగ్నిః ప్రత్యయైరావిర్భావతిరోభావధర్మకైర్విజ్ఞానాభాసరూపైరనిత్యైరనిత్యవిజ్ఞాన ఆత్మా సుఖీ దుఃఖీత్యభ్యుపగతో లౌకికైరతోఽన్యో నిత్య-

---

స్యానుభూయతేఽతో భిన్నవిషయత్వాన్న విరోధ ఇత్యాహ—న కస్మాదిత్యాదినా। బుద్ధ్యాదౌ కార్యకరణసంఘాతే య
ఆత్మాభిమానసంతానోఽనాదిభవపరమ్పరాప్రాపితస్తస్యావిచ్ఛేదరూపమనిర్వాచ్యమజ్ఞానలక్షణం చిహ్నం యస్య చిత్ప్రతిబిమ్బస్య స తథోక్తః। చిత్తస్తం హ్యనిర్వాచ్యమజ్ఞానం చైతన్యమవచ్ఛిద్య స్వావచ్ఛిన్నే యథాస్వరూపావభాసం ప్రతిబధ్య మౌఢ్యాద్యధ్యాసహేతుర్భవతి। తస్మాదవివేకాత్మకో జీవ ఇత్యుచ్యతే బుద్ధేరన్తఃకరణస్య యథా యథా నీలపీతాద్యాకారావభాసా జాయన్తే తథా తథా చిత్ప్రతిబిమ్బః ప్రమాతృత్వాదిరూపేణ భాతీతి తత్ప్రధానోఽధ్యస్తస్య విశిష్టస్య తత్సత్తయైవ సత్త్వాద్విశిష్టాన్తర్నివిష్టో య ఆత్మా నిత్యచిత్స్వరూపః స ఏవ సారో యస్మిన్స తథోక్తః। బుద్ధిపరిణామరూపాణాం నీలపీతాదిప్రత్యయానాముత్పన్నవినాశవత్త్వాత్తదుపరక్తరూపేణానిత్యం చైతన్యం యత్రావభాసతే సోఽన్యో జీవః। సర్వాణ్యేతాని జీవవిశేషణాన్యన్యత్వస్ఫుటీకరణార్థాని న కేవలమనిత్యత్వమ్। విశిష్టోపాధిరూఢతయా విజ్ఞానస్య తద్ధర్మతయైవావభాసతే మనుష్యోఽహం జానామీతి ప్రతిశరీరం విలక్షణమపి చైతన్యమవభాసతే విశిష్టభేదాదిత్యర్థః। పరమార్థతః కీదృశం చైతన్యం యస్య విశిష్టధర్మతాఽవభాసతే తత్రాఽఽహ— అన్తఃకరణస్యేతి। నను విశేషణసంబన్ధాత్స్వరూపే సమారోపితో విశిష్టో భాతి తస్య మిథ్యాత్వాత్కథమాత్మత్వవ్యవహారాస్పదత్వం తత్రాఽఽహ— అన్తర్గతేనేతి। విశిష్టాన్తర్గతేన చిత్స్వరూపేణ తాదాత్మ్యాద్వాహ్య ఇత్యనాత్మాఽపి బుద్ధివిశిష్ట ఆత్మేత్యుపగతో లౌకికైరితి సంబన్ధః। అత ఇత్యుక్తధర్మవత్త్వాదస్తు నిత్యవిజ్ఞానాద్విలక్షణో జీవః। కథమేతావతా విరోధః పరిహృత ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ -

విజ్ఞానస్వరూపాదాత్మనః। తత్ర హి విజ్ఞానాపేక్షా విపరీతజ్ఞానత్వం చోపపద్యతే న పునర్నిత్యవిజ్ఞానే। తత్త్వమసీతి బోధోపదేశో నోపపద్యత ఇతి చేత్। ఆత్మానమేవావేదిత్యేవమాదీని చ నిత్యబోధాత్మకత్వాత్। న హ్యాదిత్యోఽన్యేన ప్రకాశ్యతేఽతస్తదర్థబోధోపదేశోఽనర్థక ఇతి చేన్న। లోకాధ్యారోపాపోహార్థత్వాత్। సర్వాత్మని హి నిత్యవిజ్ఞానే బుద్ధ్యాద్యనిత్యధర్మా లోకైరధ్యారోపితా ఆత్మావివేకతస్తదపోహార్థో బోధోపదేశో బోధాత్మనః। తత్ర చ

తత్ర హీతి। ఏవం లోకానుభవవిరోధే పరిహృతేఽపి శాస్త్రవిరోధో న పరిహృత ఇత్యాహ—తత్త్వమసీతి। విశిష్టస్య మిథ్యాత్వాద్బ్రహ్మాస్మీత్యనుభవాయోగాన్మోక్షార్థత్వాయోగాచ్చ తత్త్వమసీత్యుపదేశో న ఘటతే చేత్తర్హి బ్రహ్మణ ఏవోపదేశోఽస్త్విత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఆత్మానమేవావేదితి। ఏవమాదీని వాక్యాని బ్రహ్మోపదేశపక్షే న సంగచ్ఛన్తే తజ్జనితఫలాభావాదిత్యర్థః। విశిష్టస్య నిరుపాధికస్య చ బ్రహ్మణ ఉపదేశాసంభవేఽప్యుపాధివిశిష్టచిత్స్వరూపజీవపదలక్ష్యస్య వైశిష్ట్యద్వారేణోపదేశో భవిష్యతి ఫలం తస్యాఽఽరోపితబన్ధనివృత్తిరిత్యాహ—న లోకేతి। నను లోకశబ్దేనాఽఽత్మోచ్యతేఽనాత్మా వా। నాఽఽద్యః। ఆత్మనోఽధిష్ఠానతయాఽధ్యాసకర్తృత్వాసంభవాచ్చైత్రో హి శుక్తికాయాం రజతమధ్యస్యతి న శుక్తికైవ। అధ్యాసకర్తృత్వే చాఽఽత్మనః ప్రాగేవాధ్యాసాత్కర్తృత్వం వాచ్యమ్। కర్తృత్వస్య ప్రాగ్భావనియమాత్తదా చానిర్మోక్షప్రసఙ్గః। కర్తృత్వస్యాధ్యాసత్వే చ న కర్తృత్వమాత్మనస్తద్విషయకర్తృత్వాన్తరాభావాత్। భావే చానవస్థానాత్। న ద్వితీయః। జడత్వాదనాత్మనోఽధ్యాసకర్తృత్వానుపపత్తేః। చేతనో హి దేవదత్తోఽధ్యస్యతీతి ప్రసిద్ధమ్। అథ జడస్యాధ్యాసకర్తృత్వం నామ భ్రాన్త్యాశ్రయత్వం యద్యపి న సంభవతి తథాఽపి భ్రాన్తినిమిత్తత్వం దృష్టం జపాకుసుమాదేః। న తస్య సత్యస్యోపాధిత్వసంభవాద్భాష్యకారమతే చ జడస్య సర్వస్యాధ్యాసాత్మకత్వాదధ్యాసహేతుస్వం న సంభవతి తస్మాదసంబద్ధమిదం భాష్యం లోకాధ్యారోపాపోహార్థత్వాదితి। లోకశబ్దేనాహంకారాదయ ఉచ్యన్తే। తేషాం వ్యావహారికసత్యత్వస్యార్థక్రియాసమర్థత్వేనాభ్యుపగమాత్। స్వధర్మారోపనిమిత్తత్వేనోపాధిత్వసంభవాత్పరమార్థసత్యస్యైవోపాధిత్వ-మిత్యస్మాన్ప్రతి దృష్టాన్తాభావాదహంకారాదయశ్చ చిత్త్రస్తానాద్యనిర్వాచ్యావిద్యామయభూతసూక్ష్మవికారా అవిద్యావచ్ఛిన్నా ఏవ చైతన్యే నిపతన్తి। ఉపాధివికారాణాముపహితే పక్షపాతితాయా

దర్శనాత్। యథా జలచలనాదీనామ్। తస్మాన్నాసంగతం భాష్యమ్। నను బోధాత్మనో నాబోధః సమఞ్జసః ప్రకాశాప్రకాశయోర్విరోధప్రసిద్ధేః। బోధోఽపి చ బోధాత్మనో న సమఞ్జసః। నిర్వికారత్వాత్। కథం బోధాత్మనో బోధోపదేశః సార్థకస్తత్రాఽఽహ—తత్ర చేతి। బోధాదన్యస్యాబోధాత్మకత్వేనాబోధాశ్రయత్వం న సమఞ్జసమ్। ఆత్మాశ్రయత్వప్రసఙ్గాదనివృత్తిప్రసఙ్గాచ్చ తస్య బోధాసంభవాత్। తస్మాద్బోధాత్మన ఏవాబోధః సమఞ్జసః। పరిశేషాద్విరోధశ్చాసిద్ధః

బోధాబోధౌ సమఞ్జసౌ। అన్యనిమిత్తత్వాదుదక ఇవౌష్ణ్యమగ్నినిమిత్తమ్। రాత్ర్యహనీ ఇవాఽఽదిత్యనిమిత్తే లోకే నిత్యావౌష్ణ్యప్రకాశావగ్న్యాదిత్యయోరన్యత్ర భావాభావయోర్నిమిత్తత్వాదనిత్యావివోపచర్యేతే। ధక్ష్యత్యగ్నిః ప్రకాశయిష్యతి సవితేతి తద్వత్। ఏవం చ సుఖదుఃఖబన్ధమోక్షాద్యధ్యారోపో లోకస్య తదపేక్ష్య తత్త్వమస్యాత్మానమేవావేదిత్యాత్మావబోధోపదేశేన శ్రుతయః కేవలమధ్యారోపాపోహార్థాః। యథా సవితాఽసౌ ప్రకాశయత్యాత్మానమితి తద్వత్। బోధాబోధకర్తృత్వం చ నిత్యబోధాత్మని। తస్మాదన్యదవిదితాత్। అధిశబ్దశ్చాన్యార్థే। యద్వా యద్ధి యస్యాధి తత్తతోఽన్యత్సామర్థ్యాద్యథాఽధి భృత్యాదీనాం రాజా। అవ్యక్తమేవావిదితం తతోఽన్యదిత్యర్థః। విదితమవిదితం చ వ్యక్తావ్యక్తే

సాక్షివేద్యత్వాత్। బోధోఽపి తత్రైవ సమఞ్జసో ఘటాదేర్బోద్ధృత్వాప్రసిద్ధేః। చిద్వ్యాప్త ఏవ బుద్ధిపరిణామే బోధశబ్దవృత్తప్రత్తేః పరిణామ్యన్తఃకరణోపహితస్య బోధాత్మనో బోధవత్వం సమఞ్జసమిత్యర్థః। సామఞ్జస్యే హేత్వన్తరమాహ—అన్యనిమిత్తత్వాదితి। అన్యత్రాహంకారాదిసంఘాతే వాదినాం లౌకికానాం చ బోధాబోధౌ ప్రసిద్ధౌ తౌ చాఽఽత్మబోధాబోధసంబన్ధాదిత్యాత్మనో ముఖ్యౌ బోధాబోధౌ। యత్సంబన్ధాదన్యత్ర యదుపచర్యతే తత్తత్ర ముఖ్యం యథాఽగ్నిసంబన్ధాదుదకస్యౌష్ణ్యముపచారేణాగ్నౌ తన్ముఖ్యమిత్యర్థః। ఆత్మనిమిత్తౌ చేదన్యత్ర బోధాబోధౌ తర్హి నిమిత్తత్వాదాత్మనో వ్యాపారవత్త్వప్రసఙ్గస్తత్రాఽఽహ— రాత్ర్యహనీ ఇవేతి। యథాఽఽదిత్యసంనిధ్యసంనిధిమాత్రనిమిత్తే లోకే రాత్ర్యహనీ భవతః। నహ్యాదిత్యః కంచన స్వాపయత్యుత్థాపయతి వా। అతో నిమిత్తత్వం న వ్యాపారవత్త్వావినాభూతమిత్యర్థః।

నన్వాత్మని బోధస్య నిత్యత్వే కథం కాలావచ్ఛేదవ్యవహారః ప్రాగజ్ఞాసిషం శాస్త్రార్థమిదానీం చ జానామి పునర్జ్ఞాస్యామీతి తత్రాఽఽహ దృష్టాన్తమ్— నిత్యావౌష్ణ్యప్రకాశావితి। తద్వద్విషయస్య కాలావచ్ఛిన్నత్వేన కాలావచ్ఛేదవ్యవహారః స్వరూపేణ నిత్యేఽపి బోధే న విరుధ్యత ఇత్యర్థః। ఆత్మని బోధాబోధయోః సామఞ్జస్యే కిం సిద్ధమిత్యత ఆహ— ఏవం చేతి। ఆగన్తుకవిషయసంబన్ధాత్తదుపరక్తరూపేణ బోధస్యాఽఽగన్తుకత్వేఽపీదానీం మయా స్వాత్మా బుధ్యత ఇతి నిత్యబోధాత్మని కథం బోధకర్తృత్వవ్యపదేశ ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽవరకాపనయస్యాఽఽగన్తుకత్వేన భవిష్యతీత్యాహ— యథా సవితాఽసావితి। యస్మాదన్యోపాధికమాత్మని బోధకర్తృత్వమ్। స్వతః పునర్విజ్ఞానానపేక్షత్వమేవ। తస్మాద్విజ్ఞానానపేక్షత్వాదవిదితాదన్యత్వం సిద్ధమ్। కథమన్యత్వవివక్షాయామధిశబ్దః సంగచ్ఛతే తత్రాఽఽహ— అధిశబ్దశ్చేతి। నిపాతానామనేకార్థత్వాల్లక్షణయా చేత్యర్థః। అవిదితాదన్యత్వస్యాఽఽర్థికమర్థమాహ— అవ్యక్తమేవేతి। విదితం న భవత్యవిదితం చ న భవతీత్యేకైకనిషేధస్య తాత్పర్యముక్త్వా సముదాయార్థమాహ— విదితమవిదితం చేతి। వ్యాచచక్షిర ఇత్యస్వాతన్త్ర్యం తర్కప్రతిషేధార్థమిత్యేతత్సూత్రం

ఇతి శుశ్రుమ పూర్వేషాం యే నస్తద్వ్యాచచక్షిరే॥3॥

యద్వాచాఽనభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యతే। తదేవ

బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే॥४॥

కార్యకారణత్వేన వికల్పితే తాభ్యామన్యద్బ్రహ్మ విజ్ఞానస్వరూపం సర్వవిశేషప్రత్యస్తమితమిత్యయం సముదాయార్థః। అత ఏవాఽఽత్మత్వాన్న హేయ ఉపాదేయో వా। అన్యద్ధ్యన్యేన హేయముపాదేయం వా। న తేనైవ తదన్యస్య కస్యచిద్ధేయముపాదేయం వా భవతి। ఆత్మా చ బ్రహ్మ సర్వాన్తరాత్మత్వాదవిషయమతోఽన్యస్యాపి న హేయముపాదేయం వా। అన్యాభావాచ్చ। ఇతి శుశ్రుమ పూర్వేషామిత్యాగమోపదేశః। వ్యాచచక్షిర ఇత్యస్వాతన్త్ర్యం తర్కప్రతిషేధార్థమ్। యే నస్తద్బ్రహ్మోక్తవన్తస్తే నిత్యమేవాఽఽగమం బ్రహ్మప్రతిపాదకం వ్యాఖ్యాతవన్తో న పునః

స్వబుద్ధిప్రభవేన తర్కేణోక్తవన్త ఇత్యాగమపారమ్పర్యావిచ్ఛేదం దర్శయతి విద్యాస్తుతయే। తర్కస్త్వనవస్థితో భ్రాన్తోఽపి భవతీతి॥3॥

యద్వాచేతిమన్త్రానువాదో దృఢప్రతీతేః। అన్యదేవ తద్విదితాదితి యోఽయమాగమార్థో బ్రాహ్మణోక్తోఽస్యైవ ద్రఢిమ్నే మన్త్రా యద్వ చేత్యాదయః పఠ్యన్తే। యద్బ్రహ్మ వాచా శబ్దేనానభ్యుదితమనభ్యుక్తమప్రకాశితమిత్యేతత్। యేన వాగభ్యుద్యత ఇతి వాక్ప్రకాశహేతుత్వోక్తిః। యేన ప్రకాశ్యత ఇతి వాచోఽభిధానస్యాభిధేయప్రకాశకత్వస్య హేతుత్వముచ్యతే బ్రహ్మణః। ఉక్తం చ కేనేషితాం వాచమిమాం వదన్తి యద్వాచో హ వాచమితి। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధీత్యవిషయత్వేన బ్రహ్మణ ఆత్మన్యవస్థాపనార్థ ఆమ్నాయః। యద్వాచాఽనభ్యుదితం వాక్ప్రకాశనిమిత్తం చేతి బ్రహ్మణోఽవిషయత్వేన వస్త్వన్తరజిఘృక్షాం నివర్త్య స్వాత్మన్యేవావస్థాపయత్యామ్నాయస్తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధీతి యత్నాత ఉపరమయతి। నేదమిత్యుపాస్యప్రతిషేధాచ్చ॥४॥

వివృణోతి—యే నస్తదితి॥3॥

యద్వాచేతిమన్త్రానువాదో దృఢప్రతీతేరితి సూత్రమేతద్విభజతే—అన్యదేవేత్యాదినా। యేన వాగభ్యుద్యత ఇత్యనేన వాక్ప్రకాశే హేతుత్వోక్తిర్బ్రహ్మణః క్రియత ఇతి యోజనా। ఏతత్సూత్రం వివృణోతి—యేనేత్యాదినా। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధీత్యాద్యామ్నాయ ఆత్మన్యేవ బుద్ధేరవస్థాపనార్థ ఉపసంహారార్థః। అవిషయత్వేన బ్రహ్మణోఽతిరిక్తస్వరూపేణ వేద్యత్వాసంభవాదితి యోజనా। ఏతత్సూత్రం విభజతే—యద్వాచేత్యాదినా॥४॥

యన్మనసా న మనుతే యేనాఽఽహుర్మనో మతమ్। తదేవ

బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే॥౫॥

యచ్చక్షుషా న పశ్యతి యేన చక్షూఁషి పశ్యతి।

తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే॥౬॥

యచ్ఛ్రోత్రేణ న శృణోతి యేన శ్రోత్రమిదꣳ శ్రుతమ్।
తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే॥౭॥

యత్ప్రాణేన న ప్రాణితి యేన ప్రాణః ప్రణీయతే।
తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే॥౮॥

ఇతి ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

యది మన్యసే సువేదేతి దహరమేవాపి నూనమ్। త్వం

యన్మనసేత్యాది సమానమ్। మనో మతమితి। యేన బ్రహ్మణా మనోఽపి విషయీకృతం నిత్యవిజ్ఞానస్వరూపేణేత్యేతత్। సర్వకరణానామవిషయం తాని చ సవ్యాపారాణి సవిషయాణి నిత్యవిజ్ఞానస్వరూపావభాసతయా యేనావభాస్యన్త ఇతి శ్లోకార్థః। "క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా కృత్స్నం ప్రకాశయతి" ఇతి స్మృతేః। "తస్య భాసా" ఇతి చాఽఽథర్వణే। యేన ప్రాణ ఇతి। క్రియాశక్తిరప్యాత్మవిజ్ఞాననిమిత్తేత్యేతత్॥౫॥౬॥౭॥ ॥౮॥ ఇతి ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

యది మన్యసే సువేదేతి శిష్యబుద్ధివిచాలనా గృహీతస్థిరతాయై। విదితావిదితాభ్యాం నివర్త్య బుద్ధిం శిష్యస్య స్వాత్మన్యవస్థాప్య తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధీతి స్వారాజ్యేఽభిషిచ్యోపాస్యప్రతిషేధేనాథాస్య బుద్ధిం విచాల-

---

మన్త్రసముదాయస్యార్థమాహ—సర్వకరణానామిత్యాదినా। యత్సర్వకరణానామవిషయం యేన నిర్విశేషేణ సర్వాణి కరణాని భాస్యన్తే తద్బ్రహ్మైవ త్వం తతోఽతిరిక్తజ్ఞానాయ యత్నో న కర్తవ్య ఇతి యత్నోపరమ ఏవ లక్ష్యతే। విద్ధీత్యనేనాతిరిక్తం మా విద్ధీత్యభిప్రాయః॥౫॥॥౬॥౭॥౮॥ ఇతి ప్రథమః ఖణ్డః సమాప్తః॥౧॥

యది మన్యసే సువేదేత్యనేన వాక్యేన శిష్యబుద్ధివిచాలనా క్రియతే స్థూణానిఖననన్యాయేన గృహీతస్య దార్ఢ్యార్థమ్। ఏతత్సంగ్రహవాక్యం వివృణోతి—విదితావిదితాభ్యామిత్యాదినా। అల్పమేవ బ్రహ్మణో రూపం నూనం త్వం వేత్థేతి కో మన్యత ఇత్యాకాఙ్క్షాయా-

---

వేత్థ బ్రహ్మణో రూపం యదస్య త్వం యదస్య దేవేష్వథ ను

మీమాఀస్యమేవ తే మన్యే విదితమ్॥౯॥౧॥

యతి యది మన్యసే సువేదాహం బ్రహ్మేతి త్వం తతోఽల్పమేవ బ్రహ్మణో రూపం వేత్థ త్వమితి నూనం నిశ్చితం మన్యత ఇత్యాచార్యః। సా పునర్విచాలనా కిమర్థేత్యుచ్యతే పూర్వగృహీతే వస్తుని బుద్ధేః స్థిరతాయై। దేవేష్వపి సువేదాహమితి మన్యతే యః సోఽప్యస్య బ్రహ్మణో రూపం దహరమేవ వేత్తి నూనమ్। కస్మాత్। అవిషయత్వాత్కస్యచిద్బ్రహ్మణః। అథవాఽల్పమేవాస్యాఽఽధ్యాత్మికం మనుష్యేషు దేవేషు చ। ఆధిదైవికమస్య బ్రహ్మణో యద్రూపం తదితి సంబన్ధః। అథ న్వితి హేతుర్మీమాంసాయాః। యస్మాద్దహరమేవ సువిదితం బ్రహ్మణో రూపమన్యదేవ తద్విదితాదిత్యుక్తత్వాత్సువేదేతి చ మన్యసేఽతోఽల్పమేవ వేత్థ త్వం బ్రహ్మణో రూపం యస్మాదథ ను తస్మాన్మీమాంస్యమేవాద్యాపి తే తవ బ్రహ్మ విచార్యమేవ యావద్విదితావిదితప్రతిషేధాగమార్థానుభవ ఇత్యర్థః। మన్యే విదితమితి శిష్యస్య మీమాంసానన్తరోక్తిః ప్రత్యయత్రయసంగతేః। సమ్యగ్వస్తునిశ్చయాయ విచాలితః శిష్య ఆచార్యేణ మీమాంస్యమేవ త ఇతి చోక్త ఏకాన్తే సమాహితో భూత్వా విచార్య యథోక్తం సుపరినిశ్చితః సన్నాహాఽఽగమాచార్యాత్మానుభవప్రత్యయత్రయస్యైకవిషయత్వేన సంగత్యర్థమ్। ఏవం హి సుపరినిష్ఠితా విద్యా సఫలా స్యాన్నానిశ్చితేతి

మాహ—మన్యత ఇత్యాచార్య ఇతి। యదితి। యాదృశమస్య బ్రహ్మణో రూపం త్వమమంస్థాస్తాదృశం దేవేష్వపి యో మన్యతే సోఽపి దహరమేవ నూనం మన్యత ఇతి యోజనా। అథ న్వితి హేతుర్మీమాంసాయా ఇతి సంగ్రహవాక్యం వివృణోతి—యస్మాదిత్యాదినా। ప్రతివచనస్యార్థే సంగృహీతం వివృణోతి—సమ్యగిత్యాదినా। విచార్యేతి। మయా విదితం బ్రహ్మేతి కిం ప్రతివచనం దదామ్యుతావిదితమితి వా। నాఽఽద్యః। ఆచార్యాగమప్రత్యయవిరోధాద్వేదనవిషయతయా చ ఘటవదబ్రహ్మత్వప్రసఙ్గాద్వేదితృత్వేన మమ వికారిత్వాపాతాచ్చ। న ద్వితీయః। గోపాలాదిభ్యోఽవిశేషప్రసఙ్గాత్తూష్ణీమవస్థానే వాఽప్రతిభాప్రసఙ్గాదితి విచార్యైకైకపక్షదోషపరిజిహీర్షయా విదితమవిదితం చేతి సముచ్చితం వచ్మి। అజ్ఞానసంశయాద్యభావాద్విదితం వేదనవిషయత్వాభావాచ్చావిదితమితి సుపరినిశ్చితః సన్ప్రతివచనమాహేత్యర్థః। ప్రత్యయత్రయస్య సంగతిః సంఘటనమేకస్మిన్విషయే కిమర్థముచ్యతే। సంవాదాధీనం ప్రామాణ్యమితితార్కికస్థితేర్నిశ్చయార్థమ్। స్వతఃప్రామాణ్యపక్షే త్వాగమార్థే ప్రత్యయాన్తరసంవాదస్తాత్పర్యద్యోతకః। ప్రతిబన్ధనిరాసేనోపచారేణ నిశ్చయహేతురితి సర్వస్య ప్రతివచనవాక్యస్య

నాహ మన్యే సువేదేతి నో న వేదేతి వేద చ।

న్యాయః ప్రదర్శితో భవతి। మన్యే విదితమితి పరినిష్ఠితనిశ్చితవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాహేతూక్తేః॥౯॥౧॥

పరినిష్ఠితం సఫలం విజ్ఞానం ప్రతిజానీత ఆచార్యాత్మనిశ్చయయోస్తుల్యతాయై। యస్మాద్ధేతుమాహ నాహ మన్యే సువేదేతి। అహేత్యవధారణార్థో నిపాతో నైవ మన్య ఇత్యేతత్। యావదపరినిష్ఠితం విజ్ఞానం తావత్సువేద సుష్ఠు వేదాహం బ్రహ్మేతి విపరీతో మమ నిశ్చయ ఆసీత్। సో(స ఉ)పజగామ భవద్భిర్విచాలితస్య। యథోక్తార్థమీమాంసాఫలభూతాత్స్వాత్మబ్రహ్మత్వనిశ్చయరూపాత్సమ్యక్ప్రత్యయాద్విరుద్ధత్వాత్। అతో నాహ మన్యే సువేదేతి। యస్మాచ్చ తన్నైవ న వేదేతి మన్య ఇత్యనువర్తతే। అవిదితబ్రహ్మప్రతిషేధాత్। కథం తర్హి మన్యస ఇత్యుక్త ఆహ—వేద చ। చశబ్దాద్వేద చ న వేద

చేత్యభిప్రాయః। విదితావిదితాభ్యామన్యత్వాద్బ్రహ్మణస్తస్మాన్మయా విదితం బ్రహ్మేతి మన్య ఇతి వాక్యార్థః। అథవా వేద చేతి నిత్యవిజ్ఞానబ్రహ్మస్వరూపతయా నో న వేద వేదైవ చాహం స్వరూపవిక్రియాభావాత్। విశేషవిజ్ఞానం చ పరాధ్యస్తం న స్వత ఇతి పర-

---

తాత్పర్యముక్త్వా మన్యే విదితమిత్యాదినా మన్యే విదితమిత్యేకదేశస్యార్థే సంగృహ్ణాతి॥౯॥౧॥

సంగృహీతం స్ఫుటయతి—పరినిష్ఠితమిత్యాదినా। విరుద్ధత్వాదితి। విపరీతప్రత్యయస్య సమ్యగ్జ్ఞానవిరుద్ధత్వాత్తదుదయమాత్రాద్విపరీతప్రత్యయోఽపగత ఇత్యర్థః। న కేవలం విపరీతప్రత్యయస్య సంశయస్య వాఽభావాన్మమ నిశ్చితం విజ్ఞానమజ్ఞానాభావాచ్చేత్యాహ—యస్మాచ్చేతి। అథవా వేద చేత్యస్యాన్యోఽర్థః కథ్యతే। యద్యనిత్యమాత్మవిజ్ఞానం స్యాత్తర్హి తస్య ప్రాగభావకాలే ప్రధ్వంసాభావకాలే వాఽజ్ఞానం సంభావ్యేత నతు తదస్తి। నిత్యం హి విజ్ఞానం బ్రహ్మ మమ స్వరూపం తతో నో న వేద। యది చ వేదనం మమ విక్రియా భవేత్తదా విక్రియాయాః కాదాచిత్కత్వాత్కదాచిదహం వేదేతి శఙ్క్యేత నతు తదస్తి స్వరూపవిజ్ఞానస్యాన్యథాత్వాసంభవాత్సదా వేదైవాహమ్। యథా స్వాభావికాచలతయా పర్వతాస్తిష్ఠన్తీతి వ్యపదేశస్తద్వదిత్యర్థః। స్వసత్తాయాం స్వయం ప్రమేతి స్వప్రకాశత్వమాదాయ వ్యాఖ్యాతం చశబ్దార్థమాహ—విశేషవిజ్ఞానం చేతి। ఆగమాద్విచారసహకృతాజ్జాతం బ్రహ్మాత్మకతావ్యఞ్జకమన్తఃకరణపరిణామరూపం బ్రహ్మాస్మీతి విశేషవిజ్ఞానం తత్పరేణాన్తఃకరణేనోపాధినాఽఽన్మన్యధ్యస్తం న పరమార్థతో జ్ఞానవత్త్వ-

---

యో నస్తద్వేద తద్వేద నో న వేదేతి వేద చ॥౧౦॥

॥౨॥ యస్యామతం తస్య మతం మతం యస్య న వేద సః।

మార్థతో న చ వేదేతి యో నస్తద్వేద తద్వేదేతిపక్షాన్తరనిరాసార్థమామ్నాయ ఉక్తార్థానువాదాత్। యో నోఽస్మాకం మధ్యే స ఏవ తద్బ్రహ్మ వేద నాన్యః। ఉపాస్యబ్రహ్మవిత్త్వాత్। అతోఽన్యస్య యథాఽహం వేదేతి వేద చేతి పక్షాన్తరే బ్రహ్మవిత్త్వం నిరస్యతే। కుతోఽయమర్థోఽవసీయత ఇత్యుచ్యతే। ఉక్తానువాదాదుక్తం హ్యనువదతి నో న వేదేతి వేద చేతి ॥౧౦॥౨॥

యస్యామతమితి శ్రౌతమాఖ్యాయికార్థోపసంహారార్థమ్। శిష్యాచార్యోక్తిప్రత్యుక్తిలక్షణయాఽనుభవయుక్తిప్రధానయాఽఽఖ్యాయికయా యోఽర్థః సిద్ధః స శ్రౌతేన వచనేనాఽఽగమప్రధానేన నిగమనస్థానీయేన సంక్షేపత ఉచ్యతే। యదుక్తం విదితాదన్యద్వాగాదీనామగోచరత్వాత్। మీమాంసితం చానుభవోపపత్తిభ్యాం బ్రహ్మ తత్తథైవ జ్ఞాతవ్యం కస్మాత్। యస్యామతం యస్య వివిదిషాప్రయుక్తప్రవృత్తస్య సాధకస్యామతమవిజ్ఞాతమవిదితం బ్రహ్మేత్యాత్మతత్త్వనిశ్చయఫలావసానావబోధతయా వివిదిషా నివృత్తేత్యభిప్రాయః। తస్య మతం జ్ఞాతం తేన విదితం బ్రహ్మ యేనావిషయత్వేనాఽఽత్మత్వేన ప్రతిబుద్ధమిత్యర్థః। స సమ్యగ్దర్శీ యస్య విజ్ఞానానన్తరమేవ బ్రహ్మాత్మభావస్యావసితత్వాత్సర్వతః కార్యాభావో విపర్యయేణ మిథ్యాజ్ఞానో భవతి। కథం మతం విదితం జ్ఞాతం మయా బ్రహ్మేతి యస్య విజ్ఞానం స మిథ్యాదర్శీ విపరీతవిజ్ఞానో విదితాదన్యత్వాద్బ్రహ్మణో న వేద స న విజానాతి। తతశ్చ సిద్ధమవైదికస్య విజ్ఞానస్య మిథ్యాత్వమ్। అబ్రహ్మవిషయతయా నిన్దితత్వాత్తథా కపిలకణభుగాదిసమయస్యాపి విదితబ్రహ్మ-

---

మాత్మన ఇతి న వేద చేతి ఘటత ఇత్యర్థః। ప్రకారాన్తరేణాపి బ్రహ్మవిజ్ఞానం సంభవతీతిశఙ్కానిరాసార్థం వాక్యైకదేశ ఇత్యాహ—యో నస్తద్వేద తద్వేదేతి। ఇదం సూత్రవాక్యం వివృణోతి—యో నోఽస్మాకమితి। యో నోఽస్మాకం మధ్యే తద్విదితావిదితాన్యత్వం వేదేతి శేషః। యథాఽహం వేదాతోఽన్యేన ప్రకారేణ విదుష ఉపాస్యబ్రహ్మవిత్త్వాదితి యోజనా। ఉక్తానువాదాదితి। అభ్యాసాఖ్యతాత్పర్యలిఙ్గదర్శనాదవిషయతయైవ బ్రహ్మవిజ్ఞానం వివక్షితమిత్యర్థః॥౧౦॥౨॥

యస్యామతమితివాక్యార్థం సంగృహీతం వ్యాఖ్యాతి—శిష్యాచార్యేత్యాదినా। శ్రౌతమితి శిష్యస్యాఽఽచార్యస్య చోక్తిర్న భవతీతిఖ్యాపనార్థమ్। తేన శ్రౌతేన వచనేన కథముచ్యత ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—యదుక్తమితి। యద్బ్రహ్మ విదితాదన్యదుక్తమితి సంబన్ధః। గోపా-

---

అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామ్
॥౧౧॥3॥ ప్రతిబోధవిదితం మత-

విషయత్వాదనవస్థితతర్కజన్యత్వాద్వివిదిషానివృత్తేశ్చ మిథ్యాత్వమితి। స్మృతేశ్చ—

"యా వేదబాహ్యాః స్మృతయో యాశ్చ కాశ్చ కుదృష్టయః।
సర్వాస్తా నిష్ఫలాః ప్రోక్తాస్తమోనిష్ఠా హి తాః స్మృతాః"

ఇతి విపరీతమిథ్యాజ్ఞానయోర్నష్టత్వాదితి। అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామితి పూర్వహేతూక్తిరనువాదస్యాఽఽనర్థక్యాత్। అనువాదమాత్రేఽనర్థకం వచనమితి పూర్వోక్తయోర్యస్యామతమిత్యాదినా జ్ఞానాజ్ఞానయోర్హేత్వర్థత్వేనేదముచ్యతే। అవిజ్ఞాతమవిదితమాత్మత్వేనావిషయతయా బ్రహ్మ విజానతాం యస్మాత్తస్మాత్తదేవ జ్ఞానం యత్తేషాం విజ్ఞాతం విదితం వ్యక్తమేవ బుద్ధ్యాదివిషయం బ్రహ్మవిజానతాం విదితావిదితవ్యావృత్తమాత్మభూతం నిత్యవిజ్ఞానస్వరూపమాత్మస్థమవిక్రియమమృతమజరమభయమనన్యత్వాదవిషయమిత్యేవ మవిజానతామ్। బుద్ధ్యాదివిషయాత్మతయైవ నిత్యం విజ్ఞాతం బ్రహ్మ। తస్మాద్విదితావిదితవ్యక్తావ్యక్తధర్మాధ్యారోపేణ కార్యకారణభావేన సవికల్పమయథార్థవిషయత్వాత్। శుక్తికాదౌ రజతాద్యధ్యారోపణజ్ఞానవన్మిథ్యాజ్ఞానం తేషామ్॥౧౧॥3॥

ప్రతిబోధవిదితం మతమితి। వీప్సాప్రత్యయానామాత్మావబోధద్వారత్వా-

లాదీనామివాఽఽత్మతత్త్వం న వివక్షితం కింతు బ్రహ్మణ ఆత్మత్వఫలావసానో యోఽవబోధో యస్య స తథోక్తస్తస్య భావస్తత్తా తయా బుభుత్సా నివృత్తా। విచార్యమాణే బ్రహ్మణ ఆత్మత్వేన పర్యవసానాదతిరిక్తమన్తవ్యాభావాదమతమిత్యర్థః। అవిజ్ఞాతం విజానతామిత్యుత్తరార్ధస్యార్థం సంగృహీతం వివృణోతి—అనువాదమాత్ర ఇత్యాదినా। హేత్వర్థత్వేనేతి। అయమర్థః పూర్వేషాం బ్రహ్మ విజానతామవిజ్ఞాతత్వేనైవ బ్రహ్మణః ప్రసిద్ధత్వాదిదానీమప్యవిషయతయా జ్ఞానం సమ్యగ్జ్ఞానం తథా పూర్వేషామవిదుషాం విజ్ఞాతత్వేనైవ బ్రహ్మణః ప్రసిద్ధత్వాదిదానీమపి విషయతయా జ్ఞానమసమ్యగ్జ్ఞానమితి। బుద్ధ్యాదివిషయం సద్రూపతయా బుద్ధిరాత్మా మన ఆత్మేన్ద్రియమాత్మేతి విజ్ఞానం వేదబాహ్యానాం బ్రహ్మ బౌద్ధాదీనాం ప్రసిద్ధం తత ఇదానీమపి తన్మతానుసారిణాం భ్రాన్తానామేవ బుద్ధ్యాదివిషయమనాత్మరూపమాత్మతయాఽభిమతమిత్యర్థః॥౧౧॥౩॥

కేన ద్వారేణ తర్హ్యవిషయతయాఽఽత్మాఽవగమ్యతామిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ – ప్రతిబోధేతి।

మమృతత్వం హి విన్దతే। ఆత్మనా విన్దతే

ద్బోధం ప్రతి బోధం ప్రతీతి వీప్సా సర్వప్రత్యయవ్యాప్త్యర్థా। బౌద్ధా హి సర్వే ప్రత్యయాస్తప్తలోహవన్నిత్యవిజ్ఞానస్వరూపాత్మవ్యాప్తత్వాద్విజ్ఞానస్వరూపావభాసాస్తదన్యావభాసశ్చాఽఽత్మా తద్విలక్షణోఽగ్నివదుపలభ్యత ఇతి తేన తే ద్వారీ భవన్త్యాత్మోపలబ్ధౌ। తస్మాత్ప్రతిబోధావభాసప్రత్యగాత్మతయా యద్విదితం తద్బ్రహ్మ తదేవ మతం జ్ఞాతం తదేవ సమ్యగ్జ్ఞానవత్ప్రత్యగాత్మవిజ్ఞానం న విషయవిజ్ఞానమ్। ఆత్మత్వేన ప్రత్యగాత్మానమైక్షదితి చ కాఠకే। అమృతత్వం హి విన్దత ఇతి హేతువచనం విపర్యయే మృత్యుప్రాప్తేః। విషయాత్మవిజ్ఞానే హి మృత్యుః ప్రారభత ఇత్యాత్మవిజ్ఞానమమృతత్వనిమిత్తమితి యుక్తం హేతువచనమమృతత్వం హి విన్దత ఇతి। ఆత్మజ్ఞానేన కిమమృతత్వముత్పాద్యతే। న। కథం తర్హి। ఆత్మనా విన్దతే స్వేనైవ నిత్యాత్మస్వభావేనామృతత్వం విన్దతే।

సంగ్రహవాక్యం వివృణోతి— బోధం ప్రతీత్యాదినా। యథాఽస్మిఞ్శరీరే బుద్ధిపరిణామా జడా అపి చిద్వ్యాప్తతయా సంవేదనవదవభాసన్త ఇతి సంభావ్యతే। జడానాం స్వాభావికప్రకాశానుపపత్తేః। తథా సర్వశరీరేషు బౌద్ధాః ప్రత్యయా యద్వ్యాప్తతయా సంవేదనకద్భాసన్తే సోఽస్తీతి సంభావ్యతే। ఏతదుక్తం భవతి— శ్రోతృశరీరావచ్ఛిన్నబౌద్ధప్రత్యయసాక్ష్యేకస్త్వమర్థః। తదితరసర్వశరీరావచ్ఛిన్నబౌద్ధప్రత్యయసాక్ష్యేకస్తదర్థః। చిన్మాత్రే వ్యావర్త్తకధర్మానుపలమ్భాద్విభక్తత్వే చానాత్మత్వాదిదోషప్రసఙ్గాత్సంభావితమేకత్వం తదేవ బ్రహ్మ త్వమితివాక్యజబుద్ధివృత్తావవిషయతయా ప్రకాశతే బ్రహ్మాస్మీతి యస్మాత్తానన్యాఞ్జడానవభాసయతీతి తదన్యావభాస ఆత్మా సర్వజడవిలక్షణోఽవగన్తుం శక్యతే తస్మాదిత్యుపసంహారః। ప్రతిబోధమవభాసాశ్చిత్ప్రతిబిమ్బాస్తేషాం ప్రత్యగాత్మతయాఽవ్యభిచరితస్వరూపేణ బిమ్బస్థానీయేనైకేన రూపేణ యద్బ్రహ్మవేదనం తత్సమ్యగ్దర్శనమిత్యర్థః। విషయవిజ్ఞానం సమ్యగ్జ్ఞానం న భవతీత్యత్ర హేతుమాహ— ఆత్మత్వేనేతి। బ్రహ్మణ ఆత్మత్వేన విషయత్వాసంభవాదిత్యర్థః। అద్వయానన్దరూపస్య సర్వజ్ఞత్వాదిధర్మకస్య బ్రహ్మణః శాస్త్రైకసమధిగమ్యత్వాత్తటస్థస్యాపరోక్షత్వం న సంభవతి కింతు ప్రత్యగ్రూపేణైవేత్యభిప్రేత్య కారకేఽపి విశేషణమిత్యర్థః । ప్రత్యక్తయాఽపరోక్షబ్రహ్మజ్ఞానం తదేవ సమ్యగ్జ్ఞానమిత్యత్ర కో హేతురిత్యాశఙ్క్యాపరోక్షబన్ధాధ్యాసస్య పరోక్షజ్ఞానాన్నివృత్త్యసంభవాదపరోక్షజ్ఞానస్య చ తన్నివర్తనేనామృతత్వసాధనత్వాదిత్యుత్తరవాక్యార్థం సంగృహ్ణాతి— అమృతత్వం హీతి। సూత్రం విభజతే— విషయాత్మేతి। విషయేషు బుద్ధ్యాదిష్వాత్మవిజ్ఞానే విషయతయా వా వ్యతిరిక్తస్యోపాస్యతయా జ్ఞానే మృత్యుః ప్రారభతే భయమితి ప్రసిద్ధం బుద్ధ్యాదిసంఘాతమాత్మానం మన్యమానస్యోపాసకస్య చ కర్తృత్వభ్రభానివృత్తేః। "అథ యేఽన్యథా తో విదురన్యరాజానస్తే క్షయ్యలోకా భవన్తి" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ। "తరతి శోక-

---

వీర్యం విద్యయా విన్దతేఽమృతమ్॥౧౨॥౪॥

నాఽఽలమ్బనపూర్వకమ్। విన్దత ఇత్యాత్మవిజ్ఞానాపేక్షమ్। యది హి విద్యోత్పాద్యమమృతత్వం స్యాదనిత్యం భవేత్కర్మకార్యవత్। అతో న విద్యోత్పాద్యమ్। యది చాఽఽత్మనైవామృతత్వం విన్దతే కిం పునర్విద్యయా క్రియత ఇత్యుచ్యతే। అనాత్మవిజ్ఞానం నివర్తయన్తీ సా తన్నివృత్త్యా స్వాభావికస్యామృతత్వస్య నిమిత్తమితి కల్ప్యతే। యత ఆహ వీర్యం విద్యయా విన్దతే। వీర్యం సామర్థ్యమనాత్మాధ్యారోపమాయాస్వాన్తధ్వాన్తానభిభావ్యలక్షణం బలం విద్యయా విన్దతే। తచ్చ కింవిశిష్టమ్। అమృతమవినాశి। అవిద్యాజం హి వీర్యం వినాశి। విద్యయాఽవిద్యాయా బాధ్యత్వాత్। న తు విద్యాయా బాధకోఽస్తీతి విద్యాజమమృతం వీర్యమ్। అతో విద్యాఽమృతత్వే నిమిత్తమాత్రం భవతి। “నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్యః" ఇతి చాఽఽథర్వణే। లోకేఽపి విద్యాజమేవ బలమభిభవతి న శరీరాదిసామర్థ్యం యథా హస్త్యాదేః। అథవా ప్రతిబోధవిదితం మతమితి సకృదేవాశేషవిపరీతనిరస్తసంస్కారేణ స్వప్నప్రతిబోధవద్యద్విదితం

మాత్మవిత్" ఇత్యాదిశ్రుతిషు చాఽఽత్మజ్ఞానమమృతత్వనిమిత్తం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః। నాఽఽలమ్బనపూర్వకమితి। కించిదుపాస్యమాలమ్బనీకృత్య తదుపాసనసాధ్యతయా న విన్దత ఇత్యర్థః। కథం తర్హి విన్దత ఇతి ప్రయోగ ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—ఆత్మవిజ్ఞానాపేక్షమితి। ఆత్మవిజ్ఞానేన మర్త్యత్వభ్రమనివృత్తిమపేక్ష్యామృతత్వముపచర్యత ఇత్యర్థః। ముఖ్యార్థే బాధమాహ– యది హీత్యాదినా। అనాత్మా విజ్ఞాయతే యేన తదనాత్మవిజ్ఞానమనాద్యనిర్వాచ్యమాత్మాజ్ఞానమిత్యర్థః। పునరజ్ఞానాన్తరోదయేన బన్ధశఙ్కాయాం కథం సకృదజ్ఞాననివృత్తిమాత్రేణామృతత్వనిమిత్తత్వం జ్ఞానస్యేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యత ఆహేతి। స్వస్యాన్తోఽవచ్ఛేదో భవతి యేన ధ్వాన్తేన తత్స్వాన్తధ్వాన్తమనాత్మాధ్యారోపో మనుష్యత్వాద్యభిమానః పారమేశ్వరీ శక్తిర్మాయా జీవత్వనిమిత్తమజ్ఞానం స్వాన్తధ్వాన్తమ్। ఏతైః సర్వైరభిభవనీయో న భవత్యాత్మా యేన విద్యాకృతేనాతిశయేన తద్వీర్యం విద్వాల్లభతే। పూర్వసిద్ధస్యాజ్ఞానాదేర్నాశాన్మాయాయాశ్చ స్వతో జీవబన్ధకత్వాభావాదభినవస్యాజ్ఞానస్యోత్పత్తౌ కారణాభావాత్। ప్రవృత్తఫలకర్మాక్షిప్తస్య చాజ్ఞానలేశస్య ద్వైతావభాసస్య చ విద్వదనభిభావకత్వాత్। దుర్బలత్వాన్నిశ్చీయతే సమ్యగ్జ్ఞానస్యామృతత్వహేతుత్వమిత్యర్థః। నను విద్యాజం చేత్కథమవినాశి కృతకస్య వినాశిత్వనియమాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— న తు విద్యాయా ఇతి। యావద్దేహపాతం జాయమానో ద్వైతావభాసో విద్యయా బాధ్యత ఏవ న మామభిభవితుం శక్నోతీత్యవష్టమ్భో వీర్య

తస్యావినోశోఽమృతత్వం తత్కారణవిద్యాయా అబాధ్యత్వాభిప్రాయేణోచ్యతే న స్వరూపనాశాభావాభిప్రాయేణేత్యర్థః। ప్రతిబోధపదస్య యౌగికమర్థం వ్యాఖ్యాయ రూఢ్యభిప్రాయేణ వ్యాచష్టే— అథవేతి। అశేషతయా విపరీతో నిరస్తః సంస్కారో యేన

ఇహ చేదవేదీదథ సత్యమస్తి న చేదిహావేదీన్మహతీ

వినష్టిః। భూతేషు భూతేషు విచిత్య ధీరాః ప్రేత్యా-

స్మాల్లోకాదమృతా భవన్తి॥౧౩॥౫॥ ఇతి

ద్వితీయః ఖణ్డః ॥౨॥

తదేవ మతం జ్ఞాతం భవతీతి। అథవా గురూపదేశః ప్రతిబోధస్తేన వా విదితం మతమిత్యుభయత్ర ప్రతిబోధశబ్దప్రయోగోఽస్తి। సుప్తప్రతిబుద్ధో గురుణా ప్రతిబోధిత ఇతి। పూర్వం తు యథార్థమ్॥ ౧౨॥౪॥

ఇహ చేదవేదీదిత్యవశ్యకర్తవ్యతోక్తిర్విపర్యయే వినాశశ్రుతేః। ఇహ మనుష్యజన్మని సత్యవశ్యభాత్మా వేదితవ్య ఇత్యేతద్విధీయతే। కథమిహ చేదవేదీద్విదితవాన్। అథ సత్యం పరమార్థతత్త్వమస్త్యవాప్తం తస్య జన్మ సఫలమిత్యభిప్రాయః। న చేదిహావేదీన్న విదితవాన్వృథైవ జన్మ। అపి చ మహతీ వినష్టిర్మహాన్వినాశో జన్మమరణప్రబన్ధావిచ్ఛేదప్రాప్తిలక్షణః స్యాద్యతస్తస్మాదవశ్యం తద్విచ్ఛేదాయ జ్ఞేయ ఆత్మా। జ్ఞానేన తు కిం స్యాదిత్యుచ్యతే। భూతేషు భూతేషు। చరాచరేషు సర్వేష్విత్యర్థః। విచిత్య। పృథఙ్నిష్కృష్యైకమాత్మత్త్వం సంసారధర్మైరస్పృష్టమాత్మభావేనోపలభ్యేత్యర్థః। అనేకార్థత్వాద్ధాతూనామ్। న పునశ్చిత్త్వేతి సంభవతి విరోధాత్। ధీరాః। ధీమన్తో వివేకినో వినివృత్తబాహ్యవిషయాభిలాషాః। ప్రేత్య। మృత్వాఽస్మాల్లోకాచ్ఛరీరాద్యనాత్మలక్షణాద్వ్యావృత్తమమత్వాహంకారాః సన్త ఇత్యర్థః। అమృతా అమరణధర్మాణో నిత్యవిజ్ఞానామృతత్వస్వభావా ఏవ భవన్తి॥౧౩॥౫॥ ఇతి ద్వితీయః తత్త్వం ఖణ్డః॥౨॥

బోధేన స ప్రతిబోధో యుగపత్కృత్స్నావిద్యాతత్కార్యనివర్తకః సద్యోముక్తిహేతురిత్యర్థః। ప్రతిబోధశబ్దస్త్రేధా వ్యాఖ్యాతస్తత్రాఽఽద్యం వ్యాఖ్యానం యుక్తమిత్యాహ—పూర్వం త్వితి। గురూపదేశే సత్యపి ప్రతిబోధవ్యాపకాత్మానుసంధానం వినాఽపరోక్షావగమాసంభవాత్సద్యోముక్తేశ్చాశ్రౌయత్వాదిత్యర్థః॥౧౨॥४॥

ఇహ చేదవేదీదిత్యాదివాక్యార్థం సంగృహీతం వివృణోతి—ఇహ మనుష్యజన్మనీత్యాదినా। విరోధాదితి। ఏకస్మిన్నిరంశే చిన్మాత్రే చయనస్యోర్ధ్వాధోదేశనివేశనస్యేష్టకానామివాసంభవాదిత్యర్థః। ॥౧౩॥५॥ ఇతి ద్వితీయః ఖణ్డః॥౨॥

బ్రహ్మ హ దేవేభ్య ఇతి బ్రహ్మణో దుర్విజ్ఞేయతోక్తిర్యత్నాధిక్యార్థా। సమాప్త బ్రహ్మవిద్యా యదధీనః పురుషార్థః। అత ఊర్ధ్వమర్థవాదేన బ్రహ్మణో దుర్వి జ్ఞేయతోచ్యతే। తద్విజ్ఞానే కథం ను నామ యత్నమధికం కుర్యాదితి। శమాద్యర్థే వాఽఽమ్నాయోఽభిమానశాతనాత్। శమాది వా బ్రహ్మవిద్యాసాధనం విధిత్సితం తదర్థోఽయమర్థవాదామ్నాయః। న హి శమాదిసాధనరహితస్యాభిమానరాగద్వేషాదియుక్తస్య బ్రహ్మవిజ్ఞానే సామర్థ్యమస్తి। వ్యావృత్తబాహ్యమిథ్యాప్రత్యయగ్రాహ్యత్వాద్బ్రహ్మణః। యస్మాచ్చాగ్న్యాదీనాం జయాభిమానం శాతయతి। తతశ్చ బ్రహ్మవిజ్ఞానం దర్శయత్యభిమానోపశమే। తస్మాచ్ఛమాదిసాధనవిధానార్థోఽయమర్థవాద ఇత్యవసీయతే। సగుణోపాసనార్థో వాఽపోదితత్వాత్। నేదం యదిదముపాసత ఇత్యుపాస్యత్వం బ్రహ్మణోఽపోదితమపోదితత్వాదనుపాస్యత్వే ప్రాప్తే తస్యైవ బ్రహ్మణః సగుణత్వేనాధిదైవమధ్యాత్మం చోపాసనం విధాతవ్యమిత్యేవమర్థో వేత్యధిదైవతం తద్వనమిత్యుపాసితవ్యమితి హి వక్ష్యతి। బ్రహ్మేతి పరో లిఙ్గాత్। నహ్యన్యత్ర పరాదీశ్వరాన్నిత్యసర్వజ్ఞాత్పరిభూయాగ్న్యాదీంస్తృణం వజ్రీకర్తుం సామర్థ్యమస్తి తన్న శశాక దగ్ధుమిత్యాదిలిఙ్గాద్బ్రహ్మశబ్దవాచ్య ఈశ్వర ఇత్యవసీయతే। నహ్యన్యథాఽగ్నిస్తృణం దగ్ధుం నోత్సహతే వాయుర్వాఽఽదాతుమ్। ఈశ్వరేచ్ఛయా తృణమపి వజ్రీ భవతీత్యుపపద్యతే।

తత్సిద్ధిర్జగతో నియతప్రవృత్తేః। శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధిభిర్నిత్యసర్వవిజ్ఞాన ఈశ్వరే సర్వాత్మని సర్వశక్తౌ

“యః సురాణాం జయే హేతురసురాణాం పరాజయే।

సత్త్వప్రధానయా శక్త్యా సంపన్నః సోఽహమీశ్వరః"

ఇతి బ్రహ్మ హేత్యాద్యాఖ్యాయికాయాస్తాత్పర్యం సంగృహీతం వివృణోతి—సమాప్తేత్యాదినా। తాత్పర్యాన్తరమాహ—శమాద్యర్థో వేతి। సంగ్రహవాక్యం వివృణోతి—శమాది వేతి। అభిప్రాయాన్తరమాఖ్యాయికాయాః సంగృహ్ణాతి—సగుణేతి। సంగృహీతం వివృణోతి—నేదమిత్యాదినా। కృత్స్నాఖ్యాయికాయాస్తాత్పర్యముక్త్వా బ్రహ్మశబ్దార్థమాహ–బ్రహ్మేతి పరో లిఙ్గాదితి। ఏతద్వ్యాఖ్యాతి– నాహ్యన్యత్రేత్యాదినా। కథం తర్హీశ్వరసిద్ధిరిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—తత్సిద్ధిరితి। నను శ్రుత్యాదిభిరేవేశ్వరే సిద్ధే కిమితి జగతో నియతప్రవృత్తిలిఙ్గకానుమానం సూత్రితం తత్రాఽఽహ—శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధిభిరితి। యావత్తర్కేణ సంభవో నానుగృహ్యతే తావచ్ఛాస్త్రప్రతిపన్నోఽపీశ్వరో న నిశ్చీయతేఽర్థవాదత్వశఙ్కాప్రతిబన్ధాదతః శాస్త్రార్థస్యేశ్వరస్య నిశ్చయాయ నియమాయ సామాన్యతో దృష్టమనుమానం శాస్త్రానుగ్రాహకరూపం సూత్రే-

---

సిద్ధేఽపి శాస్త్రార్థనిశ్చయార్థముచ్యతే। తస్యేశ్వరస్య సద్భావసిద్ధిః కుతో భవతీత్యుచ్యతే। యదిదం జగద్దేవగన్ధర్వయక్షరక్షఃపితృపిశాచాదిలక్షణం ద్యువియత్పృథివ్యాదిత్యచన్ద్రగ్రహనక్షత్రవిచిత్రం వివిధప్రాణ్యుపభోగయోగ్యస్థానసాధనసంబన్ధి తదత్యన్తకుశలశిల్పిభిరపి దుర్నిర్మాణం దేశకాలనిమిత్తానురూపనియతప్రవృత్తినివృత్తిక్రమమేతద్భోక్తృకర్మవిభాగజ్ఞప్రయత్నపూర్వకం భవితుమర్హతి। కార్యత్వే సతి యథోక్తలక్షణత్వాత్। గృహప్రాసాదరథశయనాసనాదివద్విపక్ష ఆత్మాదివత్। కర్మణ ఏవేతి చేత్। న పరతన్త్రస్య నిమిత్తమాత్రత్వాత్। యదిదముపభోగవైచిత్ర్యం ప్రాణినాం తత్సాధనవైచిత్ర్యం చ దేశకాలని-

ణోచ్యతే। ఏతద్వ్యాఖ్యాతి—తస్యేశ్వరస్యేత్యాదినా। అనాదిప్రసిద్ధకర్తృవ్యతిరిక్తం జగద్ధర్మీకృత్య యద్యపీశ్వరః సిషాధయిషితస్తథాఽపి జగతో బహూని విశేషణాని సంసారివిలక్షణకర్తృసంభావనాయ, నైయాయికాస్తు వ్యాప్యస్య పక్షధర్మతాబలాద్వ్యాపకవిశేషః పక్షధర్మః సిధ్యతి తతః స్వతన్త్రమనుమానమీశ్వరనిశ్చాయకమాహుః। తద్దూషణం ప్రకటార్థే ద్రష్టవ్యమ్। సామాన్యతో దృష్టం రచయతి। ఏతజ్జగద్భోక్తౄణాం కర్మణాం చ విభాగం యో జానాతి తత్పూర్వకం భవితుమర్హతీతి ప్రతిజ్ఞా। అత్ర జగన్నిమిత్తాదృష్టనిష్పత్త్యర్థో యో జీవానాం ప్రయత్నస్తత్పూర్వకత్వం జగతః సిద్ధమితి సిద్ధసాధనత్వం వదతాం నిరీశ్వరవాదినాం నిరాసాయ విశేషణం భోక్తృకర్మవిభాగజ్ఞేతి। న హి జీవానామేతే భోక్తారోఽస్మిన్దేశే కాలే వాఽస్య కర్మఫలస్యేతి విభాగజ్ఞానం సంభవతి। విశేషానభిజ్ఞత్వాదిత్యర్థః। యథోక్తలక్షణత్వాదితి। విచిత్రత్వాదిత్యుక్తే వ్యభిచారః స్యాత్। ఆత్మాదిస్వభావవైచిత్ర్యస్య ప్రయత్నపూర్వకత్వాభావాత్తదర్థం కార్యత్వే సతీతి విశేషణమ్। కార్యత్వాదిత్యుక్తేఽబుద్ధిపూర్వకారికార్యే విభాగజ్ఞప్రయత్నపూర్వకత్వం నాస్తీత్యనైకాన్తికత్వం స్యాత్తదర్థం యథోక్తలక్షణత్వాదితి। యద్విచిత్రం తద్విభాగజ్ఞప్రయత్నపూర్వకం యథా గృహాది। జానాత్యేవ హి తక్షాదిరయం గృహాదిరస్య స్వామినో ద్రవ్యదానాదిపూర్వకం వాఽస్య నిర్మాణమిత్థం చేతి తతో న సాధ్యవైకల్యం యథాశబ్దం హి సాధనదూషణే। నాభిప్రాయవశాత్। విపక్షే వ్యతిరేక ఆత్మాదివదిత్యుదాహరణమ్। యద్విభాగజ్ఞప్రయత్నపూర్వకం న భవతి తద్విశిష్టకార్యమపి న భవతి। యథాఽఽత్మాకాశాదీత్యన్వయవ్యతిరేకప్రయోగ ఇత్యర్థః। విచిత్రకార్యత్వమస్తు విభాగజ్ఞప్రయత్నపూర్వకత్వం న భవిష్యతి కిం బాధకం జగద్వైచిత్ర్యస్య కర్మవైచిత్ర్యాదేవ సంభవాదతః పక్ష ఏవ సాధ్యాభావశఙ్కయా శఙ్కితవిపక్షే వర్తమానో హేతుః శఙ్కితవ్యభిచార ఇత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—కర్మణ ఏవేతి చేదితి। పరిహరతి—న పరేతి। కర్తృపరతన్త్రస్య కర్మణో నిమిత్తమాత్రత్వాత్స్వాతన్త్ర్యేణ నిమిత్తత్వాసంభవాత్కార్యవైచిత్ర్యస్య భఙ్గప్రసఙ్గో బాధకః కర్తారమన్తరేణ। అతః పక్షే సాధ్యాభావశఙ్కానుపపత్తేర్న శఙ్కితవ్యభిచారిత్వమితి భావః। సంగ్రహవాక్యస్య పూర్వపక్షభాగం వివృణోతి— యదిదమిత్యాదినా। యదిదమీశ్వరవా-

మిత్తానురూపనియతప్రవృత్తినివృత్తిక్రమం చ తన్న నిత్యసర్వజ్ఞకర్తృకమ్। కిం తర్హి కర్మణ ఏవ తస్యాచిన్త్యప్రభావత్వాత్సర్వైశ్వ ఫలహేతుత్వాభ్యుపగమాత్। సతి కర్మణః ఫలహేతుత్వే కమీశ్వరాధికకల్పనయేతి న నిత్యస్యేశ్వరస్య నిత్యసర్వజ్ఞశక్తేః ఫలహేతుత్వం చేతి చేత్। న కర్మణ ఏవోపభోగవైచిత్ర్యాద్యుపపద్యతే। కస్మాత్। కర్తృతన్త్రత్వాత్కర్మణః। చితిమత్ప్రయత్ననిర్వృత్తం హి కర్మ తత్ప్రయత్నోపరమాదుపరతం సద్దేశాన్తరే కాలాన్తరే వా నియతనిమిత్తవిశేషాపేక్షం కర్తుః ఫలం జనయిష్యతీతి న యుక్తమనపేక్ష్యాన్యదాత్మనః ప్రయోక్తృ కర్తైవ ఫలకాలే ప్రయోక్తేతి చేన్మయా నిర్వర్తితోఽసి త్వాం ప్రయోక్ష్యే ఫలాయ యదాత్మానురూపం ఫలమితి న దేశకాలనిమిత్తవిశేషానభిజ్ఞత్వాత్। యది హి కర్తా దేశవిశేషాభిజ్ఞః సన్స్వాతన్త్ర్యేణ కర్మ నియుఞ్జ్యాత్తతోఽనిష్టఫలస్యాప్రయోక్తా స్యాత్। న చ నిర్నిమిత్తం తదనిచ్ఛయాఽఽత్మసమవేతం తచ్ఛర్మవద్వికరోతి కర్మ। న చాఽఽత్మకృతమకర్తృసమవేతభయస్కాన్తమణివదాక్రష్టృ భవతి ప్రధానకర్తృసమవేతత్వాత్కర్మణః। భూతాశ్రయమితి చేన్న సాధనత్వాత్। కర్తృక్రియాయాః సాధన-

---

దిభిరపి వైషమ్యనైర్ఘృణ్యదోషపరిహారాయ కర్మణో జగద్వైచిత్ర్యహేతుత్వమిష్టం తత్సంప్రతిపన్నం విహాయాపూర్వ ఈశ్వరః కల్ప్యతే ధర్మీ తస్య ఫలహేతుత్వం చ ధర్మః కల్పనీయ ఇతి గౌరవం స్యాదిత్యాహ—న నిత్యస్యేశ్వరస్యేతి। సతి లాఘవే గౌరవం దూషణం స్యాన్నేహ తదస్తీత్యభిప్రేత్య సిద్ధాన్తం వివృణోతి—న కర్మణ ఏవేత్యాదినా। ఆత్మనోఽన్యత్ప్రవర్తకమనపేక్ష్య కర్మ చేన్న ఫలం జనయతి తర్హి కర్తా జీవ ఏవ ప్రయోజకోఽస్త్వితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి—కర్తైవేత్యాదినా। అనిష్టఫలభోగసిద్ధ్యన్యథానుపపత్త్యా కర్తుః కర్మనియోక్తృత్వం న సంభవతి చేత్తర్హి నిర్నిమిత్తమేవ కర్మ ఫలాకారేణ పరిణమత ఇతి జరత్కర్మమీమాంసకానాం మతమాశఙ్క్యాఽఽహ—న చ నిర్నిమిత్తమితి। కర్తురనిచ్ఛయా కర్మ వికరోతీత్యత్ర దృష్టాన్తాభావాచ్చర్మణోఽపి వికారస్య సనిమిత్తత్వాదిత్యర్థః। యచ్చ సౌగతేనోచ్యతే ఫలకాలపర్యన్తం కర్తురవస్థానాభావాన్న కర్తృసమవేతం కర్మ కింతు క్షణికవిజ్ఞానేనాఽఽత్మనా కృతం కదాచిత్ఫలస్యాఽఽక్రష్టృ భవతి। యథాఽయస్కాన్తో మణిః కదాచిచ్చేతనేన ప్రయుక్తోఽన్యదాఽపి లోహస్య ప్రేరకో భవతి తద్వదితి తత్రాఽఽహ—న చాఽఽత్మకృతమితి। కరణాదీని కారకాణి యః ప్రేరయన్కరోతి స ప్రధానకర్తా। తత్సమవేతం కర్మ ప్రసిద్ధం తస్య చ ఫలకాలపర్యన్తం స్థాయిత్వమేష్టవ్యమ్। అన్యథాఽకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశప్రసఙ్గాత్ప్రత్యభిజ్ఞాప్రామాణ్యాచ్చేత్యర్థః। లోకాయతికాభిప్రాయముద్భావ్య దూషయతి— భూతాశ్రయమిత్యాదినా। ఆధునికకర్మమీమాంసకానాం

భూతాని భూతాని క్రియాకాలేఽనుభూతవ్యాపారాణి సమాప్తౌ చ హలాదివత్కర్త్రా పరిత్యక్తాని న ఫలం కాలాన్తరే కర్తుముత్సహన్తే న హి హలం క్షేత్రాద్వ్రీహీన్గృహం ప్రవేశయతి భూతకర్మణోఽచేతనత్వాత్స్వతఃప్రవృత్త్యనుపపత్తిః। వాయువదితి చేన్నాసిద్ధత్వాత్। న హి వాపోర చితిమతః స్వతఃప్రవృత్తిః సిద్ధారథాదిష్వదర్శనాత్। శాస్త్రాత్కర్మణ ఏవేతి చేచ్ఛాస్త్రం హి క్రియాతః ఫలసిద్ధిమాహ నేశ్వరాదేః స్వర్గకామో యజేతేత్యాది। న చ ప్రమాణాధిగతత్వాదానర్థక్యం యుక్తమ్। న చేశ్వరాస్తిత్వే ప్రమాణాన్తరమస్తీతి చేత్। న దృష్టన్యాయహానానుపపత్తేః। క్రియా హి ద్వివిధా దృష్టఫలాఽదృష్టఫలా చ। దృష్టఫలాఽపి ద్వివిధాఽనన్తరఫలాఽఽగామిఫలా చ, అనన్తరఫలా గతిభుజిలక్షణా। కాలాన్తరఫలా చ కృషిసేవాదిలక్షణా। తత్రానన్తరఫలా ఫలాపవర్గిణ్యేవ కాలాన్తరఫలా తూత్పన్నప్రధ్వంసినీ। ఆత్మసేవ్యాద్యధీనం హి కృషిసేవాదేః ఫలం యతో న చోభయన్యాయవ్యతిరేకేణ స్వతన్త్రం కర్మ తతో వా ఫలం దృష్టమ్। తథా చ కర్మఫలప్రాప్తౌ న దృష్టన్యాషహానముపపద్యతే। తస్మాచ్చాన్తే యాగాదికర్మణి నిత్యః కర్తృకర్మఫలవిభాగజ్ఞ ఈశ్వరః సేవ్యాదివద్యాగాద్యనురూపఫలదాతోప-

---

మతముద్భావయతి—శాస్త్రాదిత్యాదినా। యజేతేత్యాఖ్యాతపదాత్సామాన్యేన సమీహితసాధనం యాగః ప్రతీయతే। కస్య సమీహితస్య సాధనమితివిశేషాకాఙ్క్షాయాం స్వర్గకామపదసంనిధానాత్కామ్యమానస్వర్గసాధనత్వం యద్యప్యవగమ్యతే తథాఽపి క్షణికస్య యాగస్య కాలాన్తరీయస్వర్గసాధనత్వాసంభవాన్నిష్ఫలత్వశఙ్కేత్యాశఙ్కయాఽఽహ—న చేతి। ఔషధపానాదేః కర్మణః స్థాయి—సంస్కారద్వారేణ కాలాన్తరీయారోగ్యాదిఫలహేతుత్వప్రసిద్ధేర్యాగస్య శ్రుతసాధనత్వనిర్వాహాయ స్థాయ్యవాన్తరాపూర్వం పరికల్ప్యతే తేన నత్వానర్థక్యం నిర్దోషవాక్యాధింగతత్వాదిత్యర్థః। శ్రుతసాధనత్వసిద్ధ్యన్యథానుపపత్త్యా కిమితీశ్వర ఏవ నేష్యతే తత్రాఽఽహ—న చేశ్వరేతి। నేయమర్థాపత్తిరీశ్వరాస్తిత్వే ప్రమాణమన్యథాఽప్యుపపన్నత్వాత్। న చ మానాన్తరమస్తి। తద్విషయశ్రుత్యాదేరర్థవాదత్వాదిత్యర్థః। నాపూర్వద్వారేణ శ్రుతనిర్వాహః కల్పనీయః। యద్వ్యవహితఫలం కర్మ తచ్చైతన్యప్రయుక్తఫలమితి దృష్టాయా వ్యాప్తేర్హానిప్రసఙ్గాదతః శ్రుతసాధనత్వసిద్ధ్యన్యథానుపపత్త్యేశ్వరః ఫలదాతా కల్పనీయ ఇత్యాహ—న దృష్టేతి।

సంగ్రహవాక్యం వివృణోతి—క్రియా హీత్యాదినా। ఫలోదయేనాపవర్గో నాశో యస్యాః సా ఫలాపవర్గిణీ న ఫలదాతారం పృథగపేక్షత ఇత్యర్థః। ఉత్పన్నప్రధ్వంసినీతి। ఉత్పన్నా సతీ ఫలమదత్త్వైవ ప్రధ్వంసతే తతస్తత్ర ఫలదాతారం కాలాన్తరేఽపేక్షత ఇత్యర్థః। యాగాదిఫలం కర్మాద్యభిజ్ఞేన దీయమానం వ్యవహితఫలత్వాత్సేవాఫలవదిత్యాహ— తస్మాచ్చాన్తే యాగాదీతి। నను జీవస్తావత్స్వోపభోగసాధననియన్తా,

---

పద్యతే స చాఽఽత్మభూతః సర్వస్య సర్వక్రియాఫలప్రత్యయసాక్షీ నిత్యవిజ్ఞానస్వభావఃసంసారధర్మైరసంస్పృష్టః। శ్రుతేశ్చ। "న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యః" "జరాం మృత్యుమత్యేతి" “విజరో విమృత్యుః"। "సత్యకామః సత్యసంకల్ప ఏష సర్వేశ్వరః పుణ్యం కర్మ కారయతి"। "అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి"। "ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే" ఇత్యాద్యా అసంసారిణ ఏకస్యాఽఽత్మనో నిత్యముక్తస్య సిద్ధౌ శ్రుతయః। స్మృతయశ్చ సహస్రశో విద్యన్తే। న చార్థవాదాః శక్యన్తే కల్పయితుమ్। అనన్యయోగిత్వే సతి విజ్ఞానోత్పాదకత్వాత్। న చోత్పన్నం విజ్ఞానం బాధ్యతే। అప్రతిషేధాచ్చ। న చేశ్వరో నాస్తీతి నిషేధోఽస్తి।

తస్యాపీశ్వరః ఫలదానేన నియన్తా చేదిష్యతే తర్హి నియన్తుః స్వవ్యతిరిక్తనియమ్యత్వాఙ్గీకారాదీశ్వరస్యాప్యన్యో నియన్తా ప్రసజ్యేత నియన్తృత్వావిశేషాత్। అతోఽనవస్థాప్రసఙ్గబాధితమనుమానమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—సచాఽఽత్మభూతః సర్వస్యేతి। కల్పితభేదమాత్రేణ నియమ్యనియామకభావోపపత్తేర్న తాత్త్వికభేదావకాశః। తాత్త్వికభేదేవత్త్వే చ ఘటాదివత్కార్యత్వాదిప్రసఙ్గస్తతోఽతిరిక్తనియమ్యత్వవ్యాప్త్యభావాన్నానవస్థాప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః। రాజవదీశ్వరః ఫలదాతా చేత్తర్హి నిగ్రహానుగ్రహకర్తృత్వాద్రాగాదిమాన్స్యాత్తత్రాఽఽహ—సర్వక్రియాఫలేతి। యథా లౌకికసాక్షీ కస్యచిజ్జయహేతురన్యస్య పరాజయహేతురపి న రాగాదిమాన్కథ్యతే। యథోపలబ్ధభాషిత్వాత్। తథేశ్వరః క్రియాదిసాక్షీ రాగాదిమాన్న భవిష్యతి। అననురూపాదాతృత్వాత్। రాజాఽప్యసాధూన్దణ్డయన్సాధూన్పరిరక్షన్న రాగాదిమాన్కథ్యత ఇతి భావః। సాక్షిత్వే తర్హీశ్వరస్యేక్షణక్రియా స్యాత్తత్రాఽఽహ—నిత్యేతి। నిత్యవిజ్ఞానస్వభావస్యానిర్వాచ్యవిషయావచ్ఛేదేన సాక్షిత్వం కల్పితమిత్యర్థః। సర్వస్య

జీవస్యాఽఽత్మభూతశ్చేదీశ్వరస్తర్హి సంసారధర్మైర్లిప్యేత సంసార్యభేదాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—సంసారేతి। న కేవలముపపత్తేరీశ్వరసిద్ధిః శ్రుతేరపీత్యుక్తం తాః శ్రుతీరుదాహరతి—న లిప్యత ఇత్యాదినా। స్మృతయశ్చ—"యథా సర్వగతం సౌక్ష్మ్యాదాకాశం నోపలిప్యతే"। "సమం సర్వేషు భూతేషు"। "ఈశ్వరః సర్వభూతానామ్" ఇత్యాద్యాః। యదుక్తమర్థవాదత్వాదప్రామాణ్యం తత్రాఽఽహ—న చేతి। ఈశ్వరవిషయాణి వాక్యాని న కర్మవిధిసంనిధిసమామ్నాతాని। అతోఽనన్యశేషత్వే సతి సతి బోధకత్వాత్స్వార్థే ప్రమాణాని కర్మవిధివాక్యవదిత్యర్థః। కించార్థవాదత్వేఽపి నాప్రామాణ్యం పదసమన్వయబలేన జాయమానస్య జ్ఞానస్య బాధాదర్శనాత్స్వతఃప్రామాణ్యాదస్య బాధయితా నోపపద్యత ఇత్యాహ—న చోత్పన్నమితి। ఇతశ్చ నాప్రామాణ్యమిత్యాహ—అప్రతిషేధాచ్చేతి। యథా ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చైవామూర్తం చేతి ప్రస్తుత్య నేతి నేతీతి పరస్తాత్ప్రతిషేధతి

ప్రాప్త్యభావాదితి చేన్నోక్తత్వాత్। న హింస్యాదితివత్ప్రాప్త్యభావాప్రతిషేధో నాఽఽరభ్యత ఇతి చేన్న। ఈశ్వరసద్భావే న్యాయస్యోక్తత్వాత్। అథవాఽప్రతిషేధాదితి కర్మణః ఫలదాన ఈశ్వరకాలానాం న ప్రతిషేధోఽస్తి। న చ నిమిత్తాన్తరనిరపేక్షం కేవలేన కర్త్రైవ ప్రయుక్తం ఫలదం దృష్టమ్। నచ వినష్టోఽపి యాగః కాలాన్తరే ఫలదో భవతి। సేవ్యబుద్ధివత్సేవకేన సర్వజ్ఞేశ్వరబుద్ధౌ తు సంస్కృతాయాం యాగాదికర్మణా వినష్టేఽపి కర్మణి సేవ్యాదివేశ్వరాత్ఫలం కర్తుర్భవతీతి యుక్తమ్।న తు పునః పదార్థా వాక్యశతేనాపి దేశాన్తరే కాలాన్తరే వా స్వం స్వం స్వభావం జహతి నహి దేశకాలాన్తరేషు చాగ్నిరనుష్ణో భవతి। ఏవం కర్మణోఽపి కాలాన్తరే ఫలం ద్విప్రకారమేవోపలభ్యతే। బీజక్షేత్ర సంస్కారపరిరక్షావిజ్ఞానవత్కర్త్రపేక్షఫలం కృష్యాది విజ్ఞానవత్సేవ్యబుద్ధిసంస్కారాపేక్షఫలం

నైవమీశ్వరం ప్రస్తుత్య ప్రతిషేధ ఉపలభ్యత ఇత్యర్థః। ప్రతిషేధాభావః సత్త్వాన్న భవతి కింత్వప్రాప్తత్వాత్। యథా రాగతః ప్రాప్తా భూతహింసా నిషిధ్యతే నైవమీశ్వరస్య ప్రాప్తిరస్తీత్యన్యథాసిద్ధిమాశఙ్క్య పరిహరతి—ప్రాప్తీత్యాదినా। అప్రతిషేధాదితిసంగ్రహవాక్యం ప్రకారాన్తరేణ వ్యాచష్టే—అథవేతి। స్వర్గకామో యజేతేత్యాదిశాస్త్రం యాగస్య ఫలదాయినీం శక్తిం ద్యోతయతి న సహకార్యన్తరం నిషేధయతి। వాక్యభేదప్రసఙ్గాదిత్యర్థః। ఇతశ్చ శాస్త్రమయోగవ్యవచ్ఛేదకం వాచ్యం నాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకమ్।

స్రక్చన్దనవనితాదినిమిత్తనిరపేక్షస్య కర్మణః ఫలహేతుత్వానుపలమ్భాత్। అతో యథా మానాన్తరసిద్ధం స్రక్చన్దనవనితాదేర్నిమితత్వమిష్టం తథేశ్వరస్యాప్యేష్టవ్యమిత్యాహ—న చ నిమిత్తాన్తరనిరపేక్షతిమి। ఇతశ్చేశ్వరః ఫలదాతా వక్తవ్యః ప్రధ్వస్తస్య యాగస్య కారణత్వాసంభవాత్। నియతపూర్వక్షణసత్త్వం హి కారణత్వమ్। న చాపూర్వద్వారేణోపపద్యతే। అసతి ద్వారవతి ద్వారత్వానుపపత్తేః। న చౌషధపానాదిదృష్టాన్తః। ఔషధాద్యవయవానాం సంస్కృతానాం ఫలకాలపర్యంన్తమనువర్తమానానామేవ కాలాన్తరీయఫలహేతుత్వాదిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ— న చ వినష్ట ఇతి। కథం తర్హీశ్వరో వాఽపి నష్టస్య ఫలదాతోపపద్యతే తత్రాఽఽహ— సేవ్యబుద్ధివదితి। ఏతత్కర్మానేనానుష్ఠితమితి కర్మణేశ్వరస్య బుద్ధావారోహ ఏవ కర్మణాం సంస్కారస్తద్వశాద్వినేష్టఽపి కర్మణీశ్వరాత్ఫలం యుక్తమ్। యథాఽనేనాహం సేవిత ఇతి సేవ్యబుద్ధౌ సంస్కృతాయాం కాలాన్తరే వినష్టాయామపి సేవాయాం సేవ్యాద్రాజాదేః ఫలం భవతి తద్వదిత్యర్థః। యద్యపి లౌకికానాం కర్మణాం ఫలసాధనత్వం చేతనాధీనం దృష్టం తథాఽపి వైదికస్య యాగాదేః ఫలం దాతారం వినాఽపి వాక్యప్రామాణ్యాద్భవిష్యతీతి నాఽఽశఙ్కనీయమిత్యాహ—-నతు పునరితి। అన్వయయోగ్యానాం పదార్థానాం సంసర్గబోధకమేవ వాక్యం నతు తద్బలాద్దృష్టః పదార్థస్వభావస్త్యక్తుం శక్యత ఇత్యర్థః। బీజక్షేత్రయోః

చ సేవాది। యాగాదేః కర్మణస్తథాఽవిజ్ఞానవత్కర్త్రపేక్షఫలత్వానుపపత్తౌ కాలాన్తరఫలత్వాత్కర్మదేశకాలనిమిత్తవిపాకవిభాగజ్ఞబుద్ధిసంస్కారాపేక్షం ఫలం భవితుమర్హతి। సేవాదికర్మానురూపఫలజ్ఞసేవ్యబుద్ధిసంస్కారాపేక్షఫలస్యేవ। తస్మాత్సిద్ధః సర్వజ్ఞ ఈశ్వరః సర్వజన్తుబుద్ధికర్మఫలవిభాగసాక్షీ సర్వభూతాన్తరాత్మా। యత్సాక్షాదపరోక్షాద్య ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి శ్రుతేః। స ఏవ చాత్రాఽఽత్మా జన్తూనాం నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాత్రిత్యాద్యాత్మాన్తరప్రతిషేధశ్రుతస్తత్త్వమసీతి చాఽఽత్మత్వోపదేశాత్। న హి మృత్పిణ్డః కాఞ్చనాత్మత్వేనోపదిశ్యతే। జ్ఞానశక్తికర్మోపాస్యోపాసకశుద్ధాశుద్ధముక్తాముక్తభేదాదాత్మభేద ఏవేతి చేన్న। భేదదృష్ట్యపవాదాత్। యదుక్తం సంసారిణ ఈశ్వరాదనన్యా ఇతి। తన్న కిం తార్హి భేద ఏవ సంసార్యాత్మనామ్। కస్మాల్లక్షణభేదాదశ్వమహిషవత్। కథం లక్షణభేద ఇత్యుచ్యతే। ఈశ్వరస్య తావన్నిత్యం సర్వవిషయం జ్ఞానం సవితృప్రకాశవత్। తద్విపరీతం సంసారిణాం ఖద్యోతస్యేవ। తథైవ శక్తిభేదోఽపి। నిత్యా సర్వవిషయా చేశ్వరశక్తిర్విపరీతేతరస్య। కర్మ చ చిత్స్వరూపాత్మసత్తామాత్రనిమిత్తమీశ్వరస్య। ఔష్ణ్యస్వరూపద్రవ్యసత్తామాత్రనిమిత్తదహనకర్మవత్। రాజాయస్కాన్తప్రకాశకర్మవచ్చ

స్వాత్మావిక్రియారూపమ్। విపరీతమితరస్య। ఉపాసీతేతివచనాదుపాస్య ఈశ్వరో గురురాజవత్। ఉపాసకశ్చేతరః శిష్యభృత్యవత్। అపహతపాప్మాదిశ్రవణాన్నిత్యశుద్ధ ఈశ్వరః। పుణ్యో వై పుణ్యేనేతివచనాద్విపరీత ఇతరః। అత ఏవ నిత్యముక్త ఏవేశ్వరో నిత్యాశుద్ధియోగా-

---

సంస్కారస్తత్పరిరక్షా చ తద్విజ్ఞానవాన్యః కర్తా తదపేక్షఫలం కృష్యాది దృష్టమ్। సేవాదికం చం విజ్ఞానవాన్యః సేవ్యస్తద్బుద్ధిసంస్కారాపేక్షం ఫలం దృష్టమ్। యథా యాగాదేః కర్మణః కాలాన్తరఫలత్వాదవిజ్ఞానవత్కర్తృపక్షఫలత్వానుపపత్తౌ కర్మాదివిభాగజ్ఞకర్త్రపేక్షఫలత్వం భవితుమర్హతీత్యర్థః। లౌకికకర్మస్వనేకవిధేష్వపి మధ్యే సేవాయాగాదేరనురూపో దృష్టాన్త ఇత్యభిప్రేత్య పునరాహ—సేవాదీతి। సేవాదికర్మానురూపం ఫలం జానాతిః యః సేవ్యస్తద్బుద్ధౌ యః సంస్కారస్తదపేక్షఫలస్య సేవాదేర్యథా న స్వాతన్త్ర్యం తద్వదిత్యర్థః। ఏవం తావన్నిరీశ్వరవాదినం ప్రతీశ్వరం ప్రసాధ్య సేశ్వరవాదినామభిమతవాస్తవభేదనిరాసాయ ప్రక్రమతే—స ఏవేతి। జీవ ఈశ్వరాద్భిన్నస్తద్విరుద్ధధర్మాక్రాన్తత్వాత్। యో యద్విరుద్ధధర్మాక్రాన్తః స తతో భిన్నః। యథాఽశ్వాన్మహిష ఇత్యనుమానముద్భావ్య తస్య భేదనిన్దానుపపత్త్యనుగృహీతాభేదశ్రుతివిరోధాత్కాలాత్యయాపదిష్టత్వమాహ—జ్ఞానశక్త్యాక్తీత్యాదినా। సంగ్రహవాక్యం వివృణోతి—యదుక్తమిత్యాదినా। స్వాత్మనోఽవిక్రియారూపం జగదుపాదా-

---

త్సంసారీతరః। అపిచ యత్ర జ్ఞానాదిలక్షణభేదోఽస్తి తత్ర భేదో దృష్టః। యథాఽశ్వమహిషయోస్తథా జ్ఞానాదిలక్షణభేదాదీశ్వరాదాత్మనాం భేదోఽస్తీతి చేన్న। కస్మాత్। అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద తే క్షయ్యలోకా భవన్తి। మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతీతి భేదదృష్టిర్వ్యపోహ్యతే। ఏకత్వప్రతిపాదిన్యశ్చ శ్రుతయః సహస్రశో విద్యన్తే। యదుక్తం జ్ఞానాదిలక్షణభేదాదిత్యత్రోచ్యతే। నానభ్యుపగమాత్। బుద్ధ్యాదిభ్యో వ్యతిరిక్తా విలక్షణాశ్చేశ్వరాద్భిన్నలక్షణా ఆత్మానో న సన్తి। ఏక ఏవేశ్వరశ్చాఽఽత్మా సర్వభూతానాం నిత్యముక్తోఽభ్యుపగమ్యతే। బాహ్యశ్చక్షుర్బుద్ధ్యాదిసమాహారసంతానాహంకారమమత్వాదివిపరీతప్రత్యయప్రబన్ధావిచ్ఛేద

లక్షణో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తవిజ్ఞానాత్మేశ్వరగర్భో నిత్యవిజ్ఞానావభాసశ్చిత్తచైత్యబీజబీజిస్వభావః కల్పితోఽనిత్యవిజ్ఞాన ఈశ్వరలక్షణవిపరీతోఽభ్యుపగమ్యతే। యస్యావిచ్ఛేదే సంసారవ్యవహారః। విచ్ఛేదే చ మోక్షవ్యవహారః। అన్యశ్చ మృత్ప్రలేపవత్ప్రత్యక్షప్రధ్వంసో దేవపితృమనుష్యాదిలక్షణో భూతవిశేషసమాహారో న పునశ్చతుర్థోఽన్యో భిన్నలక్షణ ఈశ్వరాదభ్యుపగమ్యతే। బుద్ధ్యాదికల్పితాత్మవ్యతిరేకాభిప్రాయేణ తు లక్షణభేదాదిత్యాశ్రయాసిద్ధ హేతుః। ఈశ్వరాదన్యస్యాఽఽత్మనోఽసత్త్వాత్। ఈశ్వరస్యైవ విరుద్ధల-

---

నాదిలక్షణం కర్మేశ్వరస్యేత్యర్థః। దూషణాన్తరాభిధిత్సయాఽనువదతి–యదుక్తమితి। జీవాః కిం బుద్ధ్యాదివిశిష్టాశ్చిత్ప్రతిబిమ్బా ధర్మిత్వేన గృహ్యన్తే కింవా దేవమనుష్యాదిశబ్దవాచ్యాః సచితికా దేహాః కింవా తృతీయో విలక్షణనిరుపాధికభేదభిన్నశ్చేతన ఆద్యే సిద్ధసాధనత్వమాహ—నానభ్యుపగమాదిత్యాదినా। చిత్తం జ్ఞానం చైత్యాః సుఖాదయో బీజమవిద్యాది బీజి శరీరం తత్స్వభావవిశిష్టస్య విశేషణతాదాత్మ్యాదిత్యర్థః। యస్య విశిష్టరూపస్యావిచ్ఛేదే తత్ప్రవిష్టచిత్స్వరూపస్య సంసారంవ్యవహారో యస్య చ విచ్ఛేదే ప్రతిబిమ్బరూపస్య బిమ్బసంపత్త్యా మోక్షవ్యవహారో భవతి స కల్పితరూపః పృథగభ్యుపగమ్యతేఽతః సిద్ధసాధనమిత్యర్థః। ద్వితీయవికల్పేఽపి సిద్ధసాధనత్వమాహ–అన్యశ్చేతి। తృతీయవికల్పే బుద్ధ్యాదికల్పితేభ్యో విశిష్టాత్మభ్యో వ్యతిరేకేణ నిరుపాధికస్వరూపాభిప్రాయేణ పక్షీకరణే హేతురాశ్రయాసిద్ధస్తాదృశస్యాఽఽశ్రయస్య మానవికలత్వాదిత్యర్థః। ఈశ్వరాదన్య ఆత్మా నాస్తీతి వదతా సర్వోపాధిస్థ ఈశ్వర ఏవాఽఽత్మేత్యుక్తం భవతి। తదా చ బద్ధత్వముక్తత్వాదివిరుద్ధధర్మత్వం సుఖదుఃఖాదియోగశ్చాసఙ్గస్య విరుద్ధః ప్రసజ్యేతేత్యతోః వాస్తవమసంసారిత్వం కల్పితేన సంసారిత్వేన న విరుధ్యంత ఇతి దర్శయితుం యస్య యస్యాన్తఃకరణాదివికారస్యోదయాదేః సంనిధిమాత్రేణాఽఽత్మా నిమిత్తం తస్య తస్య లోకైరహంకారాదిభిర్విపరీతరూపస్యాధ్యారోపణాదాత్మనః సంసారిత్వమిత్యాహ—

క్షణత్వమయుక్తమితి చేత్సుఖదుఃఖాదియోగశ్చ। న। నిమిత్తత్వే సతి లోకవిపర్యయాధ్యారోపణాత్సవితృవత్। యథా హి సవితా

నిత్యప్రకాశరూపత్వాల్లోకాభివ్యక్త్యనభివ్యక్తినిమిత్తత్వే సతి లోకదృష్టివిపర్యయేణోదయాస్తమయాహోరాత్రాదికర్తృత్వాధ్యారోపభాగ్సవత్యేవమీశ్వరే నిత్యవిజ్ఞానశక్తిరూపే లోకజ్ఞానాపోహసుఖదుఃఖస్మృత్యాదినిమిత్తత్వే సతి లోకవిపరీతబుద్ధ్యాఽధ్యారోపితం విపరీతలక్షణత్వం సుఖదుఃఖాదయశ్చ న స్వతః। ఆత్మదృష్ట్యనురూపాధ్యారోపాచ్చ। యథా ఘనాదివిప్రకీర్ణేఽమ్బరే యేనైవ సవితృప్రకాశో న దృశ్యతే స ఆత్మదృష్ట్యనురూపమేవాధ్యస్యతి సవితేదానీమిహ న ప్రకాశయతీతి సత్యేవ ప్రకాశేఽన్యత్ర భ్రాన్త్యా। ఏవమిహ బౌద్ధాదివృత్త్యుద్భవాభిభవాకులభ్రాన్త్యాఽధ్యారోపితః సుఖదుఃఖాదియోగ ఉపపద్యతే। తత్స్మరణాచ్చ తస్యైవేశ్వరస్యైవ హి స్మరణమ్" మత్తః స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనం చ" "నాఽఽదత్తే కస్యచిత్పాపమ్" ఇత్యాది। అతో నిత్యముక్త ఏకస్మిన్సవితరీవ లోకావిద్యాధ్యారోపితమీశ్వరే సంసారిత్వమ్। శాస్త్రాదిప్రామాణ్యాదభ్యుపగతమసంసారిత్వమిత్యవిరోధ ఇతి। ఏతేన ప్రత్యేకం జ్ఞానాదిభేదః ప్రత్యుక్తః। సాక్ష్యచైతన్యసర్వగ

న నిమిత్తత్వే సతీత్యాదినా। ఈశ్వరే సుఖాద్యారోప ఇత్యుక్తే మాయోపాధికే బ్రహ్మణీశ్వర శబ్దవాచ్యే సుఖాద్యధ్యాసశఙ్కా స్యాత్తన్నివృత్త్యర్థమాహ–నిత్యవిజ్ఞానశక్తిరూపం ఇతి। యథాఽగ్న్యాదిశక్తిః శక్త్యన్తరమన్తరేణ స్వస్వభావాదేవ కార్యోత్పాదనానుకూలా తథా నిత్యవిజ్ఞానం స్వభావసంనిధిమాత్రేణాన్తఃకరణాదిప్రవృత్తినిమిత్తమితి శక్తిమయముచ్యతే। తస్మిన్నాన్యత్రన్త్యాదీశ్వరపదలక్ష్యే విరుద్ధానేకధర్మాధ్యాసో న విరుధ్యత ఇత్యర్థః। లోకస్య జ్ఞానాపోహౌ విస్మరణమ్। న స్వత ఇతి। న పరమార్థతో విరుద్ధానేకధర్మవత్త్వమిత్యర్థః। భ్రాన్తస్య స్వదృష్ట్యనురూపాధ్యాసారోపదర్శనాచ్చ నాధ్యాసో వస్తుక్షతికర ఇత్యాహ— ఆత్మదృష్టీతి। బౌద్ధాదివృత్తీనాముద్భవాభిభవావ్యామాకులస్య వైచిత్ర్యమాపన్నస్య వృత్తీనామేవోద్భవాభిభవౌ న తద్వ్యాపకచైతన్యస్యేతివివేకశూన్యలోకస్య భ్రాన్త్యేతి యోజనా। చైతన్యస్య జ్ఞానసుఖాద్యుత్పాదే నిమిత్తత్వం న కేవలమన్వయవ్యతిరేకసిద్ధమ్। తత్స్మరణాచ్చ భగవద్వాక్యాచ్చ సిద్ధమిత్యర్థః। ఈశ్వరే సంసారిత్వమీశ్వరః సంసారీతిప్రసిద్ధ్యభావాద్విశిష్టానుగతచిత్స్వరూప ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। ఏతేనేతి। సిద్ధసాధనత్వాదిదూషణేన ప్రతిశరీరజ్ఞానసుఖాదీనామాశ్రయభేదస్తాత్త్వికః ప్రత్యుక్తో మన్తవ్యః। కించ వ్యావర్తకధర్మవశాద్వ్యావృత్తిః సిధ్యతి। సాంఖ్యమతే చ పురుషాణాం చైతన్యమాత్రరూపాణాం న వ్యావర్తకో ధర్మోఽస్తి। వైశేషికమతే త్వత్యన్తవిశేషకల్పనాఽన్యోన్యాశ్రయపరాహతా। అతో నిర్విశేషత్వాత్పుంసాం న భేదస్తాత్త్వికః ఇత్యాహ—సాక్ష్యేతి। కశ్చి-

---

బ్రహ్మ హ దేవేభ్యో విజిగ్యే తస్య బ్రహ్మణో వి-

జయే దేవా అమహీయన్త। త ఐక్షన్తాస్మాకమేవాగం

విజయోఽస్మాకమేవాయం మహిమేతి॥౧౪॥౧॥

త్వాద్యవిశేషే చ భేదహేత్వభావాత్। విక్రియావత్త్వే చానిత్యత్వాత్। మోక్షే చ విశేషానభ్యుపగమాదభ్యుపగమే చానిత్యత్వప్రసఙ్గాత్। అవిద్యావదుపలభ్యత్వాచ్చ భేదస్య తత్క్షయేఽనుపపత్తిరితి సిద్ధమేకత్వం తస్మాచ్ఛరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధివిషయవేదనాసంతానస్యాహంకారసంబన్ధాదజ్ఞానబీజస్య నిత్యవిజ్ఞానాన్యనిమిత్తస్యాఽఽత్మతత్త్వయాథాత్మ్యవిజ్ఞానాద్వినివృత్తావజ్ఞానబీజస్య విచ్ఛేద ఆత్మనో మోక్షసంజ్ఞా విపర్యయే చ బన్ధసంజ్ఞా। స్వరూపాపేక్షత్వాదుభయోః। బ్రహ్మ హ, ఇత్యేతిహ్యార్థః। పురా కిల దేవాసురసఙ్గ్రామే జగత్స్థితిపరిపిపాలయిషయాఽఽత్మానుశాసనానువర్తిభ్యో దేవేభ్యోఽర్థిభ్యోఽర్థాయ విజిగ్యేఽజైషీదసురాన్బ్రహ్మణ ఇచ్ఛానిమిత్తో విజయో దేవానాం బభూవేత్యర్థః। తస్య హ బ్రహ్మణో విజయే దేవా అమహీయన్త। యజ్ఞాదిలోకస్థిత్యపహారిష్వసురేషు పరాజితేషు దేవా వృద్ధిం పూజాం వా ప్రాప్తవన్తః॥౧౪॥౧॥

ద్దుఃఖీ కశ్చిత్సుఖీ దుఃఖాదివిక్రియావ్యవస్థాన్యథానుపపత్త్యాఽఽశ్రయభేదస్తాత్త్వికః కల్ప్యతే తత్రాఽఽహ—విక్రియావత్త్వే చేతి।
సుఖాదివిక్రియాణాముపాధిధర్మత్వాన్నాఽఽత్మభేదసాధకత్వం వ్యధికరణాసిద్ధత్వాదిత్యర్థః। కించ న సర్వైరేవ మోక్షే విక్రియాదివిశేష ఇష్యతే। స్వరూపావస్థానం చ మోక్షస్తతః సవిశేషత్వం న స్వాభావికమిత్యాహ—మోక్షే చేతి। కించ జాగ్రత్స్వప్నయోరవిద్యావద్భిర్భ్రాన్తైరుపలమ్భాత్సుషుప్తిసమాధ్యోర్భ్రాన్త్యభావేఽనుపలమ్భా

న్మిథ్యాత్వం భేదస్య సిద్ధమిత్యాహ—అవిద్యావదితి। జీవానాం క్రమేణానేకశరీరానుయాయిత్వాత్ప్రాతిభాసికస్య శరీరాదిసంతానస్య మిథ్యాభిమానవిషయత్వాచ్చుక్తిరూప్యవదజ్ఞానబీజస్య విచ్ఛేద ఆత్మనో మోక్షసంజ్ఞేతి సంబన్ధః। ఆత్మన ఇతి కస్మాదుచ్యతే విశిష్టస్య బన్ధమోక్షౌ కిం నేష్యేతే తత్రాఽఽహ— స్వరూపాపేక్షత్వాదితి। విశిష్టస్య మోక్షేఽన్వయాసంభవాదన్వయే వా సంసారానివృత్తిప్రసఙ్గాదన్యస్య చ బన్ధేఽన్యస్య చ మోక్షే సాధనవైయర్థ్యాదుపాధివైశిష్ట్యద్వారేణ స్వరూపస్యైవోపాధిప్రతిబిమ్బకల్పస్య బన్ధమోక్షౌ। ప్రతిబిమ్బో హి వాచ్యరూపేణ మిథ్యా లక్ష్యరూపేణ తు బిమ్బమేవ స్వరూపావస్థానం ముక్తిరుపపద్యతే। తదుక్తమ్—

"ఉపాధినా సార్ధముపాధిజన్యమౌపాధికం సర్వమవేహి మిథ్యా।

భాగం మృషా చిత్ప్రతిబిమ్బకేఽపి బిమ్బం పునః సత్యమశేషమేవ" ఇతి ॥౧౪॥౧॥

తద్ధైషాం విజజ్ఞౌ తేభ్యో హ ప్రాదుర్బభూవ తన్న వ్యజా-

నత కిమిదం యక్షమితి ॥౧౫॥౨॥

తేఽగ్నిమబ్రువఞ్జాతవేద ఏతద్విజానీహి కిమిదం యక్ష-

మితి తథేతి ॥౧౬॥౩॥

తదభ్యద్రవత్తమభ్యవదత్కోఽసీత్యగ్నిర్వా అహమస్మీత్యబ్ర-

వీజ్జాతవేదా వా అహమస్మీతి ॥౧౭॥౪॥

తస్మింస్త్వయి కిం వీర్యమిత్యపీదం సర్వం దహేయం

యదిదం పృథివ్యామితి ॥౧౮॥౫॥

తస్మై తృణం నిదధావేనద్ధహేతి। తదుపప్రేయాయ సర్వ-

జవేన తన్న శశాక దగ్ధుం స తత ఏవం నివవృతే

నైతదశకం విజ్ఞాతుం యదేతద్యక్షమితి ॥౧౯॥౬॥

త ఐక్షన్తేతి మిథ్యాప్రత్యయత్వాద్ధేయత్వఖ్యాపనార్థమామ్నాయః। ఈశ్వరనిమిత్తే విజయే స్వసామర్థ్యనిమిత్తోఽస్మాకమేవాయం విజయోఽస్మాకమేవాయం మహిమేత్యాత్మనో జయాది శ్రేయోనిమిత్తం సర్వాత్మానమాత్మస్థం సర్వకల్యాణాస్పదమీశ్వరమేవాఽఽత్మత్వేనాబుద్ధ్వా పిణ్డమాత్రాభిమానాః సన్తో యం మిథ్యాప్రత్యయం చక్రుస్తస్య పిణ్డమాత్రవిషయత్వేన మిథ్యాప్రత్యయత్వాత్సర్వాత్మేశ్వరయాథాత్మ్యావబోధేన హాతవ్యతాఖ్యాపనార్థస్తద్ధైషామిత్యాద్యాఖ్యాయికామ్నాయః। తద్బ్రహ్మ హ కిలైషాం దేవానామభిప్రాయం మిథ్యాహంకారరూపం విజజ్ఞౌ విజ్ఞాతవత్। జ్ఞాత్వా చ మిథ్యాభిమానశాతనేన తదనుజిఘృక్షయా దేవేభ్యోఽర్థాయ తేషామేవేన్ద్రియగోచరే నాతిదూరే ప్రాదుర్బభూవ। మహేశ్వరశక్తిమాయోపాత్తేనాత్యన్తాద్భుతేన ప్రాదుర్భూతం కిల కేనచిద్రూపవిశేషేణ। తత్కిలోపలభమానా అపి దేవా న వ్యజానత న విజ్ఞాతవన్తః। కిమిదం యదేతద్యక్షం పూజ్యమితి ॥౧౪॥౨॥

తద్విజ్ఞానాయాగ్నిమబ్రువన్। తృణనిధానేఽయమభిప్రాయోఽత్యన్తసంభావితయోర-

---

త ఐక్షన్తేతి దేవానామీక్షణస్య మిథ్యాప్రత్యయత్వాన్మిథ్యాభిమానస్య హేయత్వఖ్యాపనార్థో బ్రహ్మణః ప్రాదుర్భావ ఇతి యోజనా। సూత్రమిదం వ్యాఖ్యాతి–ఈశ్వరనిమిత్త ఇత్యాదినా। జయాది శ్రేష్ఠత్వే నిమిత్తం మన్యమానా ఇతి శేషః॥౧౪॥౨॥

అథ వాయుమబ్రువన్వాయవేతద్విజానీహి కింమేతద్య -

క్షమితి తథేతి ॥౨౦॥౭॥

తదభ్యద్రవత్తమభ్యవదత్కోఽసీతి వాయుర్వా అహమ-

స్మీత్యబ్రవీన్మాతరిశ్వా వా అహమస్మీతి ॥౨౧॥౮॥

తస్మిꣳస్త్వయి కిం వీర్యమిత్యపీదꣳ సర్వమాదదీ-

య యదిదం పృథివ్యామితి ॥౨౨॥౯॥

తస్మై తృణం నిదధావేతదాదత్స్వేతి తదుపప్రేయాయ

సర్వజవేన తన్న శశకాఽఽదాతుం స తత ఏవ నివ-

వృతే నైతదశకం విజ్ఞాతుం యదేతద్యక్షమితి ॥౨౩॥

॥౧౦॥అథేన్ద్రమబ్రువన్మఘవన్నేతద్విజానీహి

కిమేతద్యక్షమితి తథేతి తదభ్యద్రవత్తస్మాత్తిరో-

దధే ॥౨౪॥౧౧॥స తస్మిన్నేవాఽఽకాశే స్త్రియ-

గ్నిమారుతయోస్తృణదహనాదానాశక్త్యాఽఽత్మసంభావనా శాతితా భవేదితి। ఇన్ద్ర ఆదిత్యో వజ్రభృద్వా। అవిరోధాత్। ఇన్ద్రోపసర్పణే బ్రహ్మ తిరోదధ ఇత్యత్రాయమభిప్రాయః। ఇన్ద్రోఽహమిత్యధికతమోఽభిమానోఽస్య సోఽహమగ్న్యాదిభిః ప్రాప్తం వాక్సంభాషణమాత్రమప్యనేన న ప్రాప్తోస్మీత్యభిమానం కథం న నామ జహ్యాదితి। తదనుగ్రహాయైవాన్తర్హితం తద్బ్రహ్మ
బభూవం ॥౧౬॥౩॥ ॥౧౭॥౪॥౧౮॥౫॥౧౯॥౬॥౨౦॥౭॥౨౧॥౮॥౨౨॥ ॥౯॥౨౩॥౧౦॥౨౪॥౧౧॥

స శాన్తాభిమాన ఇన్ద్రోఽత్యర్థం బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసుర్యస్మిన్నాకాశే బ్రహ్మణః ప్రాదుర్భావ ఆసీత్తిరోధానం చ తస్మిన్నేవ స్త్రియమతిరూపిణీం విద్యామా-

---

॥౧౬॥౩॥౧౭॥౪॥౧౮॥౫॥౧౯॥౬॥౨౦॥౭॥౨౧॥॥౮॥౨౨॥౯॥౨౩॥౧౦॥౨౪॥౧౧॥

మాజగామ బహుశోభమానాముమాꣳ హైమవతీం తాꣳ
హోవాచ కిమేతద్యక్షమితి ॥౨౫॥౧౨॥ ఇతి
తృతీయః ఖణ్డః ॥౩॥ సా బ్రహ్మేతి హోవాచ బ్రహ్మణో
వా ఏతద్విజయే మహీయధ్వమితి తతో హైవ విదాం-
చకార బ్రహ్మేతి ॥౨౬॥౧॥ తస్మాద్వా ఏతే
దేవా అతితరామివాన్యాన్దేవాన్యదగ్నిర్వాయురి-
న్ద్రస్తే హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పృశుస్తే హ్యేనత్ప్రథమో
విదాంచకార బ్రహ్మేతి ॥౨౭॥౨॥

తస్మాద్వా ఇన్ద్రోఽతితరామివాన్యాన్దేవాన్స హ్యేనన్నేదిష్ఠం
పస్పర్శ స హ్యేనత్ప్రథమో విదాంచకార బ్రహ్మేతి ॥౨౮॥
॥౩॥ తస్యైష ఆదేశో యదేతద్విద్యుతో వ్యయుతదా ౩

జగామ। అభిప్రాయద్బోధహేతుత్వాద్రుద్రత్వుుమా హైమవతీయ సా శోభమానా విద్యైవ
విరూపోఽపి విద్యావాన్బహు శోభతే ॥౨౫॥౧౨॥ ఇతి తృతీయః ఖణ్డః ॥౩॥

తాం చ పృష్ట్వా తస్యా ఏవ వచనాద్విదాంచకార విదితవాన్। అత ఇన్ద్రస్య
బోధహేతుత్వాద్విద్యవోమా। విద్యాసహాయవానీశ్వర ఇతి స్మృతిః।
యస్మాదిన్ద్రవిజ్ఞానపూర్వకర్మగ్నివాయ్విన్ద్రాస్తే హ్యేనన్నేదిష్ఠమతిసమీపం బ్రహ్మవిద్యయా

బ్రహ్మ ప్రాప్తాః సన్తః పస్పృశుః స్పృష్టవన్తః। తే హి ప్రథమః ప్రథమం విదాంచకార విదాంచక్రురిత్యేతత్। తస్మాదతితరామతీత్యాన్యానతిశయేన దీప్యన్తేఽన్యాన్దేవాంస్తతోఽపీన్ద్రోఽతితరాం దీప్యతే। ఆదౌ బ్రహ్మవిజ్ఞానాత్॥౨౬॥౧॥॥౨౭॥౨॥౨౮॥3॥

తస్యైష ఆదేశస్తస్య బ్రహ్మణ ఏష వక్ష్యమాణ ఆదేశ ఉపాసనోపదేశ ఇత్యర్థః। యస్మాద్దేవేభ్యో విద్యుదివ సహసైవ ప్రాదుర్భూతం బ్రహ్మ ద్యుతిమత్తస్మాద్విద్యుతో విద్యోతనం యథా యదేతద్బ్రహ్మ వ్యద్యుతద్విద్యోతితవత్। ఆ ఇవేత్యుప-

---

॥౨౫॥౧౨॥ ఇతి తృతీయః ఖణ్డః॥3॥ విద్యేతి సత్త్వప్రధానా శక్తిశ్చిత్తాదాత్మ్యపత్త్యా బోధహేతుః॥౨౬॥౧॥౨౭॥౨॥౨౮॥3॥

తస్మాదిత్యస్యాపేక్షితం పాఠవ్యాసేన వ్యాచష్టే— యస్మాదిత్యాదినా। అర్థ-

---

ఇతీన్న్యమీమిషదా 3 ఇత్యధిదైవతమ్॥౨౯॥౪॥

అథాధ్యాత్మం యదేతద్గచ్ఛతీవ చ మనోఽనేన చైత-

దుపస్మరత్యభీక్ష్ణꣳ సంకల్పః॥30॥౫॥ తద్ధ

తద్వనం నామ తద్వనమిత్యుపాసితవ్యం స య ఏతదేవం

మార్థ ఆశబ్దః। యథా ఘనాన్ధకారం విదార్య విద్యుత్సర్వతః ప్రకాశత ఏవం తద్బ్రహ్మ దేవానాం పురతః సర్వతః ప్రకాశవద్వ్యక్తీభూతమతో వ్యద్యుతదివేత్యుపాస్యమ్। యథా

సకృద్విద్యుతమితి చ వాజసనేయకే। యస్మాచ్చేంన్షోపసర్పణకాలే న్యమీమిషత్। యథా కశ్చిచ్చక్షుర్నిమేషణం కృతవానితి। ఇతీదిత్యనర్థకౌ నిపాతౌ। నిమిషితవదివ తిరోభూతమిత్యేవమధిదైవతం దేవతాయా అధి యద్దర్శనమధిదైవతం తత్ ॥౨౯॥౪॥

అథానన్తరమధ్యాత్మమాత్మనోఽధ్యాత్మముచ్యత ఇతి వాక్యశేషః। యదేతద్యథోక్తలక్షణం బ్రహ్మ గచ్ఛతీవ ప్రాప్నోతీవ విషయీ కరోతీవేత్యర్థః। న పునర్విషయీ కరోతి మనసోఽవిషయత్వాద్బ్రహ్మణోఽతో మనో న గచ్ఛతి। యేనాఽఽహుర్మనో మతమితి హి చోక్తమ్। గచ్ఛతీవేతి తు మనసోఽపి మనస్త్వాత్। ఆత్మభూతత్వాచ్చ బ్రహ్మణస్తత్సమీపే మనో వర్తత ఇత్యుపస్మరత్యనేన మనసైవ తద్బ్రహ్మ విద్వాన్యస్మాత్తస్మాద్బ్రహ్మ గచ్ఛతీవేత్యుచ్యతే। అభీక్ష్ణం పునః పునశ్చ। సంకల్పో బ్రహ్మప్రేషితస్య మనసః। అత ఉపస్మరణసంకల్పాదిభిర్లిఙ్గైర్బ్రహ్మ మనోఽధ్యాత్మభూతముపాస్యమిత్యభిప్రాయః॥౩౦॥౫॥

తస్య చాధ్యాత్మముపాసనే గుణో విధీయతే తద్ధ తద్వనం తదేతద్బ్రహ్మ తచ్చ తద్వనం చ తత్పరోక్షం వనం సంభజనీయమ్। వనతేస్తత్కర్మణస్తస్మాత్తద్వనం నామ। బ్రహ్మణో గౌణం హీదం నామ। తస్మాదనేన గుణేన తద్వనమిత్యుపాసితవ్యమ్। స యః కశ్చిదేతద్యథోక్తమేవం యథోక్తేన గుణేన వనమిత్యనేన నామ్నాఽభిధేయం బ్రహ్మ

వాదోపసంహారోఽయం విద్యుపక్రమార్థమ్। విద్యుద్దృష్టాన్తేనాత్యన్తదీప్తిమత్త్వం నిమేషణదృష్టాన్తేన దేవైరపి దుర్జ్ఞేయత్వమితి గుణద్వయం దేవానధికృత్య వివక్షితమ్। అత ఏవ తద్గుణద్వయవిశిష్టోపాసనమాధిదైవికముచ్యతే॥౨౯॥౪॥
అహంగ్రహేణైవైతత్కర్తవ్యమిత్యభిప్రేత్యాఽఽధ్యాత్మికబ్రహ్మరూపమాహ—
ఆత్మేత్యాదినా॥౩౦॥౫॥

వనతేస్తత్కర్మణ ఇతి। వన సంభజన ఇత్యస్య ధాతోః సంభజనార్థస్య రూపం వనమితి। తత్రప్రసిద్ధం వనం న గృహ్యంత ఇత్యర్థః। గౌణమితి। అవయవశక్తిలభ్యం న రూఢ్యా సముదాయ-

---

వేదాభిహైనః సర్వాణి భూతాని సంవాఞ్ఛన్తి ॥౩౧॥
॥౬॥ ఉపనిషదం భో బ్రూహీత్యుక్తా త ఉపనిషద్బ్రహ్మీ
వావ త ఉపనిషదమబ్రూమేతి ॥౩౨॥౭॥ తస్యై తపో
దమః కర్మేతి ప్రతిష్ఠా వేదాః సర్వాఙ్గాని(ణి?) సత్య -
మాయతనమ్ ॥౩౩॥౮॥ యో వా ఏవామేవం వేదా-
పహత్య పాప్మానమనన్తే స్వర్గే లోకే జ్యేయే ప్రతి-

వేదోపాస్తే। తస్యైతత్ఫలముచ్యతే। సర్వాణి భూతాన్యేనముపాసకమభిసంవాఞ్ఛన్తీహాభిసంభజన్తే సేవన్తే స్మేత్యర్థః। యథాగుణోపాసనం హి ఫలమ్ ॥౩౧॥౬॥

ఉపనిషదం భో బ్రూహీత్యుక్తాయామప్యుపనిషది శిష్యేణోక్త ఆచార్య ఆహ—-ఉక్తా కథితా తే తుభ్యముపనిషదాత్మోపాసనం చ। అధునా బ్రాహ్మీ వావ తే తుభ్యం బ్రహ్మణో బ్రాహ్మణజాతేరుపనిషద్మమ వక్ష్యామ ఇత్యర్థః। వక్ష్యతి హి। బ్రాహ్మీ నోక్తా। ఉక్తా త్వాత్మోపనిషత్। తస్మాన్న భూతాభిప్రాయోఽబ్రూమేత్యయం శబ్దః ॥౩౨॥౭॥

తస్యా వక్ష్యమాణాయా ఉపనిషదస్తపో బ్రహ్మచర్యాది దమ ఉపశమః కర్మాగ్నిహోత్రాదీత్యేతాని ప్రతిష్ఠాఽఽశ్రయః। ఏతేషు హి సత్సు బ్రాహ్మ్యుపనిషత్ప్రతిష్ఠితా భవతి। వేదాశ్చత్వారోఽఙ్గాని చ సర్వాణి। ప్రతిష్ఠేత్యనువర్తతే। బ్రహ్మశ్చయా హి విద్యా। సత్యం యథాభూతవచనమపీడాకరమాయతనం నివాసః సత్యవత్సు హి సర్వం యథోక్తమాయతన ఇవావస్థితమ్ ॥౩౩॥౮॥

తామేతాం తపఆద్యఙ్గాం తత్ప్రతిష్ఠాం బ్రాహ్మీముపనిషదం సాయతనామాత్మజ్ఞానహేతుభూతామేవం యథావద్యో వేదానువర్తతేఽనుతిష్ఠతి। తస్యైతత్ఫలమాహ—అపహత్య పాప్మానమ్। అపక్షయ్య(క్షీయ) ధర్మాధర్మావిత్యర్థః।

అనన్తేఽయారేఽవిద్యమానాన్తే। స్వర్గే లోకే సుఖప్రాయే నిర్దుఃఖాత్మని పరే బ్రహ్మణి। జ్యేయే మహతి

శక్త్యేత్యర్థః॥౩౧॥౬॥

బ్రాహ్మణజాతేరుపనిషదమితి। బ్రాహ్మణజాత్యనుష్ఠేయాం విద్యామాత్మజ్ఞానసాధనభూతాభిత్యర్థః॥౩౨॥౭॥ బ్రహ్మేతి వేదస్తన్మూలత్వాత్తదాశ్రయా॥౩౩॥౮॥

తపఆదీని వేదాఙ్గాన్యన్యాఙ్గాని యస్యాః॥౩౪॥౯॥

సత్యకామః స్వయం సిద్ధః సర్వేశో యః స్వశక్తితః।

స ఏవాన్తఃప్రవిష్టోఽహముపాస్యః సర్వదేహినామ్॥౧॥

తిష్ఠతి ప్రతితిష్ఠతి॥౩౪॥౯॥ ఇతి

చతుర్థః ఖణ్డః॥౪॥

ఇతి సామవేదీయా తలవకారశాఖోక్తా కేనోపనిషత్సమాప్తా।

సర్వమహత్తరే ప్రతితిష్ఠతి సర్వవేదాన్తవేద్యం బ్రహ్మాఽఽత్మత్వేనావగమ్య తదేవ బ్రహ్మ ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః॥౩౪॥౯॥ ఇతి చతుర్థః ఖణ్డః॥౪॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యగోవిన్దభగవత్పాదః

జ్యశిష్యశ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవతః

కృతౌ తలవకారోపనిషదపరపర్యాయకేనోపనిషద్భాష్యే

క్షుద్రగణవాక్యవివరణం సమాప్తమ్॥

ఇతి చతుర్థః ఖణ్డః॥౪॥

ఇతి
శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవతః

కృతౌ సామవేదీయతలవకారశాఖోపనిషత్క్షుద్రగణే వాక్యవివరణే భాష్యే

శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమదానన్దజ్ఞానవిరచితా

వ్యాఖ్యా సమాప్తా।

ఓం తత్సద్బ్రహ్మణే నమః।

శంకరానన్దకృతా కేనోపనిషద్దీపికా।

కేనేషితోపనిషదం వ్యాకరిష్యే పదాధ్వనా।

రమ్యాం తలవకారాణాం శాఖాయామాత్మబోధినీమ్॥౧॥

బ్రహ్మణః ప్రత్యక్షాదిప్రమాణైరనవగమ్యత్వాత్తదస్తిత్వస్య చ ప్రమాణసిద్ధత్వాచ్చిత్రేణాపి కర్మణా ప్రాణాద్యుపాసనేన బ్రహ్మజ్ఞానోత్పాదమన్తరేణ బ్రహ్మావాప్తేః సంపాదయితుమశక్యత్వాదశుద్ధాన్తఃకరణస్య చ బ్రహ్మజ్ఞానోత్పాదస్యాసంభావితత్వాదతః కర్మాణి ప్రాణాద్యుపాసనాని చోక్త్వా బ్రహ్మవిద్యాముపక్రమతే। తత్రాపి ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం గురుశిష్యసంవాదమివాఽఽహ। శిష్యః పృచ్ఛతి—కేనాసతా సతా కేనాచేతనేన చేతనేన వా భిన్నేనాభిన్నేన వేషితమిష్టం కస్యేచ్ఛానిమిత్తమిత్యర్థః। పతతి సర్వాసు దిక్షు గచ్ఛతి మన ఇతి వక్ష్యమాణేన సంబన్ధః। సామాన్యతః ప్రేరవితారం పృష్ట్వా విశేషతస్తం పృచ్ఛతి—ప్రేషితం ప్రేరితం ధనుష్మతేవ జ్యాఘాతాద్బాణజాతం కో హ్యేతద్దేశాద్దేశాన్తరం నయతీత్యర్థః। మనః సంకల్పవికల్పోపలక్షితమన్తఃకరణం జ్ఞానశక్తిరిత్యర్థః। కేన వ్యాఖ్యాతమ్। ప్రాణః పఞ్చవృత్తిరధ్యాత్మాదిభేదభిన్నః క్రియాశక్తిరిత్యర్థః। ప్రథమోఽవ్యాకృతాభిమానిన ఈశ్వరస్య చేతనాచేతనాత్మకం విక్షేపం జనయతః సర్వప్రవృత్తినిమిత్తం ప్రథమః పుత్రః ప్రైతి ప్రకర్షేణోర్ధ్వాదిదిక్షు గచ్ఛతి యుక్తః సంబద్ధః కేన ప్రేరిత ఇత్యర్థః। కేన వ్యాఖ్యాతమ్। ఇషితాం ప్రేరితాం వాచం వాగిన్ద్రియరూపామనేకశబ్దజననీమిమాం తాత్వాద్యష్టస్థానస్థాం వదన్తి। అస్య వాగిన్ద్రియస్య వక్తుమశక్యత్వేఽపి కేనచిన్నున్నవాగిన్ద్రియాస్తదుచ్చార్యమాణాం వర్ణపదవాక్యాత్మికాం వాచం వ్యక్తముచ్చారయన్తి। చక్షుఃశ్రోత్రం చక్షుశ్చ శ్రోత్రం చ క ఉ కో నామ దేవః సర్వవ్యవహారకారణభూతో యునక్తి సంనద్ధం కరోతి ప్రేరయతీత్యర్థః॥౧॥

గురురాహ—శ్రోత్రస్య శబ్దోపలబ్ధేరసాధారణకారణస్య శ్రోత్రం యథాఽస్మాకమసాధారణవ్యవహారస్య కారణం శ్రోత్రం తథా శ్రోత్రస్యాపి శబ్దగ్రహణసామర్థ్యస్యాసాధారణం కారణమ్। మనసః సర్వోపలబ్ధౌ సాధారణకారణస్య మనః సాధారణకారణత్వసామర్థ్యకారణమ్। యద్దేత్యర్థముక్తైః శ్రోత్రాదిభిర్వక్ష్యమాణైశ్చక్షురన్తైః సంబధ్యతే। అథవా యద్యో వాచో వాగిన్ద్రియస్య వర్ణోచ్చారణశక్తేర్వ ప్రసిద్ధస్య వాచం వాగ్వాగిన్ద్రియసామర్థ్యకారణమ్।

యదు య ఉ స ఉ ఏవ ప్రాణస్య పఞ్చవృత్తేర్జీవనకారణస్య ప్రాణీ జీవనకారణత్వసామర్థ్యకారణమ్। చక్షుషో రూపోపలబ్ధేరసాధారణకారణస్య చక్షుశ్చక్షుఃసామర్థ్యకారణమ్। ఏవంభూతో యః స ఏవేత్యన్వయః। మనఆదేః సామాన్యతో విశేషతశ్చ ప్రేరయితేతి శేషః। అయమర్థః—అస్తి మనఆదీనాం ప్రేరయితా మనఆదివిలక్షణశ్చేతనశ్చేతనానాం భేదగన్ధశూన్య ఇతి। అతో జ్ఞాత్వాఽవిద్యాం సకార్యామతిముచ్య సర్వాత్మనా పరిత్యజ్య ధీరా బుద్ధిమన్తో బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసంపన్నాః। అథవోపసర్గయోగే ధాతోరన్యార్థత్వం ప్రాయేణేతి న్యాయేన ధీరా అతిముచ్యాహం బ్రహ్మాస్మీతి తమవగత్య
ప్రేత్యాస్మాల్లోకాల్లోకశబ్దాభిధేయకార్యకారణసంఘాతాభిమానాదస్మాత్ప్రతిప్రాణిప్రత్యక్షాత్ప్రేత్య ప్రకర్షేణ గత్వా తదభిమానం పరిత్యజ్యేత్యర్థః। అమృతా మరణకారణావిద్యాతత్కార్యశూన్యాః। భవన్తి స్పష్టమ్॥౨॥

నను యేన ప్రేరితం మనఆదికం గచ్ఛతి తదిదమితి శృఙ్గగ్రాహికయా కస్మాన్న ప్రదర్శ్యత ఇత్యత ఆహ—న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతి రూపాదిహీనత్వాత్తస్య తస్మిన్విషయే చక్షుర్న గచ్ఛతి। నను చక్షురగ్రాహ్యాణామపి స్వర్గాపూర్వాదీనాం వాగ్విషయత్వం దృష్టమిత్యత ఆహ—న వాగ్గచ్ఛతి స్పష్టమ్। తత్రేత్యనువర్తతే। నను వాగగ్రాహ్యాణామపి చమ్పకకేతక్యాదిగన్ధభేదానాం మనసా గ్రహో దృష్ట ఇత్యత ఆహ—నో మన ఉక్తమ్। గచ్ఛతి తత్రేత్యనువర్తతే। యత ఏవం తతః శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాద్యుక్తోపదేశమన్తరేణాస్యాఽఽత్మనో దర్శన ఉపాయాన్తరం న విద్మః స్వబుద్ధ్యా న జానీమః। నాపి వివిధశాస్త్రగుర్వాద్యుపదేశేభ్య ఇత్యాహ—న విజానీమో విశిష్టేభ్యః శాస్త్రేభ్యః శాస్త్రగుర్వాదిభ్య ఇదానీమపి నాధిగచ్ఛామః। యథా యేన ప్రకారేణైతచ్ఛ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినోక్తం మనఆదేః ప్రేరకమనుశిష్యాన్మాదృశో గురురప్యాదృశం శిష్యం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రభిత్యాదినోపదిశ్యాను పశ్చాచ్ఛ్వేతో వర్తులశృఙ్గో గౌరితివద్విశేషణం కుర్యాత్తముపాయం న విద్మో న విజానీమ ఇత్యన్వయః। నను లోకే ద్వయీ మతిర్జ్ఞాతిమజ్ఞాతం చ తత ఆభ్యామన్యతరవిశేషణేన విశేషణీయమిత్యత ఆహ—అన్యదేవ తద్విదితాత్తచ్ఛ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినోక్తం విదితాజ్జ్ఞానవిషయాత్సర్వస్మాదన్యదేవ పృథగేవ న తు జ్ఞానవిషయః। నను తర్హ్యవిదితమజ్ఞాతస్వరూపమిత్యత ఆహ—అథో అప్యవిదితాజ్జ్ఞానావిషయాదజ్ఞాతాదన్యదేవ। నన్విదం భవద్బుద్ధికల్పితమిత్యత ఆహ-ఇత్యనేన ప్రకారేణ శుశ్రుమ శ్రుతవన్తో వయమ్। పూర్వేషాం పిత్రాదీనామ్। తే చ న మూర్ఖా ఇత్యేవమాహ—యే ప్రసిద్ధాః శమదమాదిసాధనసంపన్నాః శాస్త్రహృదయజ్ఞా నోఽస్మాకం సహాధ్యాయినాం శిష్యాణాం తచ్ఛ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినోక్తం వ్యాచచక్షిరే విస్పష్టమాసమన్తాత్కథితవన్తః। అనేన గురుముఖాదేవాఽఽత్మావగతిర్భవతి న తు ప్రకారాన్తరేణేత్యర్థాదుక్తమ్॥౩॥

అతో వాగాద్యగమ్యత్వేనైవావగన్తవ్యం న త్వన్యథేత్యేతన్మన్త్రపఞ్చకేనాఽఽహ— యత్ప్రసిద్ధమాత్మస్వరూపం వాచా వర్ణపదాదిరూపయా వేదలోకవాక్యాత్మికయాఽనభ్యుదితమప్రకాశితం శృఙ్గగ్రాహికయా। యేన ప్రసిద్ధేన వాగ్వాగిన్ద్రియం వర్ణాదివాక్సహితమభ్యుద్యతే సర్వత ఉచ్యతే స్వవ్యవహారక్షమా భవతీత్యర్థః। కేనేషితాం వాచమిత్యస్యేదముత్తరమ్। తదేవ వాచా ప్రకాశితం వాచః ప్రేరకం న త్వన్యత్। బ్రహ్మ బృహద్దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యం త్వమస్మచ్ఛిష్యో బ్రహ్మణో భేదరహితో విద్ధి జానీహి। నను కిమర్థం తదేవ జ్ఞాతవ్యం యతో బహువిధభేదమహమనహం వా తదిత్యుపాసతే జనాః। తద్వదహమపి భవదుక్తాదన్యజ్జ్ఞాస్యామీత్యత ఆహ—నేదమిదం బహువిధభేదమహమనహం వా గృహీతం వాగాదివిషయభూతం న బ్రహ్మేతి శేషః। ఇదంశబ్దార్థమాహ—యత్ప్రసిద్ధముపాసకానామిదం ప్రసిద్ధం జ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయభేదవదుపాసత ఉపాసనం కుర్వతే యథావత్స్వరూపావబోధశూన్యాః॥౪॥

వాగగమ్యస్యాపి కమ్బుకకేతక్యాదిగన్ధభేదస్య మనసా గ్రహో దృష్ట ఇత్యత ఆహ— యత్ప్రసిద్ధం మనసో మనో మనసాఽన్తఃకరణేన న మనుతే కోఽపి నాధిగచ్ఛతి। న చ తదకించిత్కరమిత్యాహ—యేన మనసాఽవిజ్ఞాతేనాఽఽహుః కథయన్త్యస్మాకం వ్యాఖ్యాతారో మన ఉక్తం మతం జ్ఞాతం సర్వకార్యక్షమమిత్యర్థః। అనేన కేనేషితమిత్యాదిప్రథమప్రశ్నస్యోత్తరం సిద్ధమ్। యద్యపి వాఙ్మనసయోరగోచరత్వేనైవ చక్షుః శ్రోత్రప్రాణానామగోచరత్వం సిద్ధం తథాఽపి పఞ్చప్రశ్నానాం ప్రత్యేకముత్తరం దాతుం వక్ష్యమాణం పర్యాయత్రయమవగన్తవ్యమ్। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే వ్యాఖ్యాతమ్॥౫॥

యత్ప్రసిద్ధం చక్షుషశ్చక్షుశ్చక్షుషా రూపగ్రాహకేణేన్ద్రియేణ న పశ్యతి నావలోకయతి యేన చక్షుషశ్చక్షుషా చక్షూంష్యక్షీణి పశ్యత్యవగచ్ఛతి చక్షుషః సర్వకార్యకారణమిత్యర్థః। చక్షుఃశ్రోత్రం క ఉ దేవో యునక్తీతియోగస్య విభాగేనాఽఽద్యస్యోత్తరం దత్తమ్। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే వ్యాఖ్యాతమ్॥౬॥

యత్ప్రసిద్ధం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం శ్రోత్రేణ శబ్దోపలబ్ధిసాధనేన న శృణోతి నాధిగచ్ఛతి। యేన శ్రోత్రస్య శ్రోత్రేణ శ్రోత్రం శబ్దోపలబ్ధికారణమిదమాకాశస్య ప్రదేశవిశేషాత్మకం శ్రుతమధిగతమ్। స్వకార్యక్షమం కృతమిత్యర్థః। చక్షుఃశ్రోత్రం క ఇత్యస్యావిశిష్టస్యానేనోత్తరం దత్తమ్। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే వ్యాఖ్యాతమ్ ॥౭॥

యత్ర్ప్రసిద్ధం ప్రాణస్య ప్రాణరూపం ప్రాణేన పఞ్చవృత్తినా న ప్రాణితి ప్రాణచేష్టాంన కరోతి యేన ప్రాణస్య ప్రాణేన ప్రాణః ప్రసిద్ధపఞ్చవృత్తిః ప్రణీయతే ప్రకర్షేణ నీయతే స్వచేష్టాం కార్యత ఇత్యర్థః। అనేన కేన ప్రాణ ఇత్యాదేరుత్తరం దత్తమ్। శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినా తు సామాన్యతః। అత్ర తు విశేషత ఇతి న పునరుక్తమ్। అథవా తదుత్తరం తత్రైవ కణ్ఠతః। అత్ర తు వాగాద్యవిషయత్వప్రతిపాదనేనార్థ్యమితి న పునరుక్తమ్। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే। వ్యాఖ్యాతమ్॥౮॥

ఇతి శ్రీశంకరానన్దభగవతః కృతౌ కేనోపనిషద్దీపికాయాం ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

పూర్వం యథావత్సిద్ధమాత్మస్వరూపం గుర్వాద్యుపదిష్టముపదిశ్యేదానీం శిష్యబుద్ధిమనుసరన్నాహ— యది పక్షాన్తరే మన్యసే వస్తుతో విద్యమానమపి జానామి సువేద సుష్ఠు భవదాదిభిరుక్తం మమాఽఽత్మస్వరూపం జానామి। ఇత్యనేన ప్రకారేణ యది మన్యస ఇత్యన్వయః। తథా బ్రహ్మతత్త్వం జానీష ఇత్యాహ— దహరమేవాపి నూనమ్। అపి సంభావనాయామ్। నాస్త్యేవ భవతో బ్రహ్మజ్ఞానమ్। అథ చ చేతనత్వాజ్జ్ఞానవానహమస్మీతి సంభావయసి తథాఽపి నూనం నిశ్చితం తద్విషయస్యాల్పత్వాదల్పమేవ నతు బృహత్। త్వం జ్ఞానిత్వాభిమానీ వేత్థాల్పమేవ జానీషే। కిమ్। బ్రహ్మణో రూపం దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యస్య స్వరూపం దహరజ్ఞానత్వే హేతుర్యద్యస్మాదస్య త్రివిధపరిచ్ఛేదశూన్యస్య త్వం కార్యకారణసంఘాతాభిమానీ పరిచ్ఛిన్నో జ్ఞానైకః। ఏవంభూతాత్త్వత్తోఽన్యద్యత్ప్రసిద్ధం త్వయా జ్ఞేయం కార్యబ్రహ్మస్వరూపమస్య బ్రహ్మణః సర్వపరిచ్ఛేదశూన్యస్య దేవేష్విన్ద్రాగ్న్యాదిషు। అథ ను యస్మాదస్య దేవేషు యత్ప్రసిద్ధమస్య త్వం చేతి భేదస్తస్మాదేవ మీమాంస్యమేవ విచారణీయమేవ తే తవ త్వయేత్యర్థః। ఏవముక్తో మీమాంసాం కృత్వా శిష్య ఆహ– మన్యేఽవగచ్ఛామి విదితమవగతం మయేతి శేషః॥౧॥

స్వయంవిది[త]త్వే హేతుమాహ—నాహం మన్యే సువేదేతి నో న వేదేతి వేద చ। అహం సువేదేతి నైవ మన్యే। యది సమ్యఙ్న జ్ఞాతం తర్హి కిం న జ్ఞాతమేవేత్యత ఆహ—నో న వేదేతి। తర్హి కిం సందిగ్ధమిత్యత ఆహ—వేద చ। జానామ్యపి చకారాజ్జానన్నపి మేదబుద్ధేరభావాన్న జానామి। [న]సువేదేత్యనేన బ్రహ్మణోఽతిదుర్బోధత్వం దర్శితమ్। నో న వేదేత్యనేన శాస్త్రైకగమ్యత్వముక్తతః। వేదేత్యనేన సంశయాదిరాహిత్యముక్తమ్। చకారేణ సర్వ భేదభక్షకః సాక్షాత్కార ఉక్తః। అతిదుర్బోధశాస్త్రైకగమ్యాసందిగ్ధసర్వభేదశూన్యబ్రహ్మాహమస్మీత్యర్థః। యో

మత్తోఽన్యోఽపి నోఽస్మాకం శిష్యాణాం మధ్యే తన్మయోక్తం సువేదేతి న న వేదేత్యపి న వేద చేతి వేద జానాతి స తద్బ్రహ్మ శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినోక్తం వేద జానాతి యస్మాదయమవగన్తా మదుక్తం వేద భవానేతమవగచ్ఛతి। నో న వేదేతి వేద చ న జానామీతి న జానామీత్యపి న। చకార ఇతినోకారయోరనువృత్త్యర్థః। దర్శితా చ తయోర్యోజనా। తస్మాద్బ్రహ్మ వేదేత్యభిప్రాయః॥౨॥

నను న జానామీతి జ్ఞానవతా జ్ఞేయం జానామీతి జ్ఞానవతా చాజ్ఞేయం భవద్వాచో భఙ్గ్యా బ్రహ్మ సిధ్యతి న చైవం ప్రామాణికమిత్యత ఆహ—యస్య బ్రహ్మ విదుషోఽమతమనధిగతం కర్తృకర్మాదిభావేన తస్య కర్తృకర్మాదిభావానధిగతవతో మతమధిగతమ్। ఇదానీం వైపరీత్యమాహ—మతం కర్తృకర్మాదిభావేనాధిగతం యస్య బ్రహ్మ విదుషో న వేద న జానాతి స కర్తృకర్మాదిభేదజ్ఞానవాన్। తత్రైవ హేతుమాహ—యతోఽవిజ్ఞాతమనధిగతం విజానతాం వివిధజ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయాదిబుద్ధిమతాం దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యరూపత్వాద్బ్రహ్మణస్తతః। విజ్ఞాతం విశేషేణ యథావిద్యమానస్వరూపేణాధిగతమవిజానతాం వివిధజ్ఞాత్రాదిభేదబుద్ధిరహితానామ్॥3॥

అవిజానతాం విజ్ఞాతం చేత్తర్హి సుషుప్తిమూర్ఛాదౌ సర్వోఽపి కృతకృత్యః స్యాదిత్యత ఆహ—ప్రతిబోధవిదితం సర్వప్రత్యయసాక్షిత్వేనావగతం మతం విజ్ఞాతం న తు సర్వప్రత్యయోపరమే సుషుప్త్యాదౌ। నను కిమనేన జ్ఞానేనేత్యత ఆహ— అమృతత్వం హి విన్దత ఆత్మనా హి యస్మాదాత్మనాఽఽత్మజ్ఞానేనామృతత్వమవిద్యాతత్కార్యాదిమరణశూన్యత్వం స్వయంప్రకాశమానన్దాత్మస్వరూపమిత్యర్థః। విన్దతే లభతే। హేత్వర్థస్యాఽఽత్మనేతి వ్యాఖ్యానమ్। విన్దతే వీర్యం సామర్థ్యమవిద్యానివృత్తికారణం చరమసాక్షాత్కారరూపం లభతే। ఉక్తవీర్యలాభాదుక్తామృతత్వప్రాప్తిః ప్రసిద్ధైవేత్యాహ—విద్యయాఽధిష్ఠానయాథాత్మ్యసాక్షాత్కారేణ కర్మగన్ధానపేక్షేణ విన్దతేఽమృతమధిష్ఠానవిపరీతగ్రహణతజ్జదుఃఖరూపమరణకారణశూన్యమవిక్రియమధిష్ఠానం లభతే॥౪॥

నను విద్యా చేచ్ఛరీరాన్తర ఏవ న త్వత్రైవ సతి శరీర ఇత్యత ఆహ—ఇహాస్మిన్నేవాధికారిశరీరే చేద్యద్యవేదీజ్జ్ఞాతవాన్। అథ తదా సత్యం సచ్చిదానన్దరసం బ్రహ్మాస్తి విద్యతే న చేదిహావేదీదిహాధికారిశరీరే యద్యహం బ్రహ్మాస్మీతి శరీరే సాక్షాత్కారం న కృతవాంస్తదా మహత్యతిప్రౌఢా త్రివిధదుఃఖసంతానజననీ వినష్టిర్వినాశరుప। శ్రుత్యా సానుక్రోశమేతదుక్తమ్। ఏతచ్ఛరీరమన్తరేణ సమూలఘోరసంసారవినాశకాత్మజ్ఞానస్య

దుర్లభత్వాత్తతోఽస్మిన్నత్రైవ తదర్థం యత్న ఆస్థేయోఽన్యథా సతతం సంసారసాగరే నిమజ్జనమేవ స్యాదితి। ఇదానీమాత్మనః సర్వత్రాహమస్మీత్యవలోకనం కరణీయమిత్యేతదాత్మజ్ఞానస్య సంసారవ్యాధ్యౌషధస్య స్వరూపమాహ సా। భూతేషు భూతేషు ప్రాణిషు। వీప్సా నిఖిలచతుర్విధప్రాణిసంగ్రహార్థా। విచిత్య వయం స్మ ఇత్యధిగత్య ధీరా బుద్ధిమన్తో విద్వాంసః। ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవన్తి వ్యాఖ్యాతమ్॥౫॥

ఇతి శ్రీశంకరానన్దభగవతః కృతౌ కేనోపనిషద్దీపికాయా ద్వితీయః ఖణ్డః॥౨॥

విశుద్ధాన్తఃకరణైరేవ బ్రహ్మవిద్యయైవ సర్వాతిశయవత్సర్వాత్మభూతం బ్రహ్మ విజ్ఞేయం న త్వన్యథేత్యేతదర్థమియమాఖ్యాయికాఽఽరభ్యతే—బ్రహ్మ సత్యజ్ఞానానన్దాదిలక్షణం హ కిల దేవేభ్యో దేవానామనుగ్రహార్థాయ విజిగ్యే వివిధం దేవానాం లోకద్వయప్రతికూలమసురకులం జితవత్। తస్య దేవానుగ్రహప్రవృత్తస్య హ కిల బ్రహ్మణః సత్యజ్ఞానానన్దాదిలక్షణస్య విజయే వివిధజయనిమిత్తం దేవా ఇన్ద్రాగ్నివాయుప్రభృతయోఽమహీయన్త పూజితా అభూవన్। తేఽవిజ్ఞాతబ్రహ్మప్రభావా ఐక్షన్త ప్రత్యక్షం వక్ష్యమాణప్రకారేణేక్షణమకుర్వన్। తదీక్షణప్రకారమాహ—అస్మాకమేవ కార్యకరణసంఘాతాభిమానినామిన్ద్రాగ్న్యాదీనామేవ న త్వన్యస్య కస్యచిత్। అయమస్మత్ప్రత్యక్షవిషయో విజయో వివిధోఽసురపరాభవలక్షణ ఉత్కర్షః। అస్మాకమేవాయం వ్యాఖ్యాతమ్। మహిమా మహత్త్వరూపః సర్వజన్తుభ్యః స్తుతిపూజాదిలాభలక్షణః। ఇత్యనేన ప్రకారేణ॥౧॥

తద్బ్రహ్మ దేవానాం విజయకృద్ధ కిలైషాం దేవానామజ్ఞానినాం గర్వారూఢమభిప్రాయం విజజ్ఞౌ విశేషేణ జ్ఞాతవత్తేభ్యస్తేషాం గర్వారుఢానాం దేవానామజ్ఞానినామనుగ్రహార్థం హ కిల ప్రాదుర్బభూవ కిమపి రూపం ధృత్వా నయనపథమాగతం తద్బ్రహ్మ న వ్యజానత దేవా ఇదం తదితి విశేషేణ న జ్ఞాతవన్తః। తదజ్ఞానమాహ—కిం విచారే। ఇదం ప్రత్యక్షం యక్షం పూజ్యమతిదివ్యరూపత్వాత్। ఇత్యనేన ప్రకారేణ॥౨॥

ఏవం సంశయావిష్టహృదయాస్తే గర్వావిష్టా దేవా అగ్నిం దేవానామగ్రేసరం వహ్నిమబ్రువన్నుక్తవన్తః। తదుక్తిమాహ- జాతవేదో జాతాని వేదాంసి వివిధాని జ్ఞానాని సర్వవేదాత్మకాని యస్మాదగ్నేః స జాతవేదాస్తస్య సంబోధనం హే జాతవేద ఏతదస్మాభిరుచ్యమానం పురఃస్థితం విజానీహి విశేషేణావగచ్ఛ।

కిమేతద్యక్షమేతత్పురతఃస్థితం యక్షం కిం దేవాదిషు కతమదిత్యర్థః। ఇత్యనేన ప్రకారేణ। ఏవం తైరుక్తః స తథా దేవోక్తాఙ్గీకారే। యద్భవద్భిరుచ్యతే తత్కరిష్యామీత్యర్థః। ఇత్యనేన ప్రకారేణోక్త్వేతి శేషః॥3॥

తత్పురఃస్థితం యక్షమవగన్తుమభ్యద్రవత్సంముఖత్వేన సమీపం గతవాన్। తద్యక్షం తం సమీపం ప్రాప్తం జిజ్ఞాసుం సావజ్ఞమభ్యవదదాభిముఖ్యేనోక్తవత్। తదుక్తిమాహ—కః ప్రశ్నే। మత్సమీపమాగతస్త్వమసి భవసిఃఇత్యనేన ప్రకారేణ। ఏవం పృష్టః స ఆహ—అగ్నిరగ్నినామా వై ప్రసిద్ధః సర్వేషామహం త్వత్సమీపమాగతోఽస్మి భవామి। ఇత్యనేన ప్రకారేణాబ్రవీదుక్తవాన్। విశేషనామ్నా పునరాత్మానమాహ—జాతవేదా వా అహమస్మీతి స్పష్టమ్॥४॥

ఏవముక్తే పునః సావజ్ఞం తద్యక్షమాహ—తస్మిన్నుక్తనామ్ని త్వయి మత్పురతో వర్తమానే వరాకే। కిమాక్షేపే। న కిమపీత్యర్థః। వీర్యం సామర్థ్యమిత్యనేన ప్రకారేణ। ఏవమాక్షిప్తోఽపి స స్వగర్వవశాత్తదీయం ప్రశ్నం మన్వాన ఆహ— అపి సంభావనాయామ్। ఇదం శుష్కమార్ద్రం చ జగత్సర్వం నిఖిలం దహేయం దహనం కుర్యామ్। అత్యుక్తివారణార్థం సర్వశబ్దార్థమాహ—యత్రప్రసిద్ధమిదం స్థావరజఙ్గమాత్మకం మూర్తం పృథివ్యాం బ్రహ్మాణ్డకటాహభువి। ఇత్యనేన ప్రకారేణ॥౫॥

తస్మై తస్యాగ్నేరనుగ్రహార్థం తృణమత్యల్పం శుష్కం స్థావరరూపం నిదధౌ నితరాం పురతః స్థాపితవత్। తత్స్థాపయిత్వేదం జగౌ। ఏతచ్ఛుష్కం తృణం మయా పురతః స్థాపితం దహ భస్మీ కురు। ఇత్యనేన ప్రకారేణ యక్షేణోక్తోఽగ్నిః పురతః స్థితం తృణముపప్రేయాయ సమీపం ప్రకర్షేణ గతవాన్సర్వజవేన స్వకీయేన సర్వజవేన తద్యక్షస్థాపితం శుష్కం తృణం న శశాక దగ్ధుం భస్మీకర్తుం శక్తో న బభూవ। సోఽగ్నిర్జాతవేదా అపగతగర్వస్తత ఏవ శుష్కతృణాదహనాదేవ నిమిత్తాత్ప్రాప్తలజ్జో నివవృతే ఝుటిత్యేవ దేవాన్గన్తుం తస్మాన్నివృత్తిం చకార। ఆగత్య చ దేవానువాచ। తదుక్తిమాహ—నైతదశకం విజ్ఞాతుం యదేతద్యక్షమేతత్పురతః స్థితం యత్రప్రసిద్ధం సామయతస్తదే దితి విశేషతో విజ్ఞాతుం శక్తో నామయమ్। ఇత్యనేన ప్రకారేణ॥౬॥

అథాగ్నేర్నివృత్తస్య వాక్యశ్రవణానన్తరం వాయుం సర్వజగతః ప్రాణ ప్రభఞ్జనమబ్రువన్నుక్తవన్తః। వాయో హే వాయో। ఏతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితి తథేతి తదమ్యద్రవత్తమభ్యవదత్కోఽసీతి। వాయుర్వా అహమస్మీత్యబ్రవీన్మాతరిశ్వా వా

అహమస్మీతి। తస్మింస్త్వయి కిం వీర్యమిత్యపీదం సర్వమాదదీయ యదిదం పృథివ్యామితి తస్మై తృణం నిదధావేతదాదత్స్వేతి తదుపప్రేయాయ సర్వజవేన తన్న శశాకాఽఽదాతుం స తత ఏవ నివవృతే నైతదశకం విజ్ఞాతుం యదేతద్యక్షమితి। వాయుర్వాయునామా। ఇదం సామాన్యమ్। విశేషరూపం త్వాహ—మాతరిశ్వా మాతర్యాకాశే శ్వసిమి గచ్ఛామీతి మాతరిశ్వనామా। ఆదదీయాఽఽదాయాన్తరిక్షే గమనం కుర్యామ్। ఆదత్స్వాఽఽదాయైతస్యా భూమేరస్య తృణస్య చ కస్యంచిదత్యల్పమప్యన్తరం కురు। ఆదాతుం సర్వతః స్వీకర్తుం వ్యాఖ్యాతమన్యత్॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥

అథ నివృత్తస్య విగతగర్వస్య వాయోర్వచనశ్రవణానన్తరమిన్ద్రం పరమైశ్వర్యసంపన్నం త్రిలోకనాథమబ్రువన్నుక్తవన్తః। మఘవన్నో ఇన్ద్ర। ఏతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితి తథేతి తదభ్యద్రవత్। వ్యాఖ్యాతమ్। తస్మాత్స్వసమీపప్రాప్తాదిన్ద్రాత్తిరోదధేఽన్తర్ధానం చకార। శుద్ధాన్తఃకరణైరపి స్వస్వకర్మభిరనవగమ్యం దర్శయితుమిన్ద్రో హి బ్రహ్మసమీపం ప్రాప్తః కరగ్రహణావసరే తన్న దృష్టవానిత్యర్థః॥౧౧॥

స విస్మయమా ఇన్ద్రస్తస్మిన్నేవ యత్ర యక్షం స్థితం తత్రైవ న త్వన్యత్రాఽఽకాశేఽవకాశే తదేవ యక్షం ధ్యాయంస్తస్థావితి శేషః। ఏవం స్థితే మఘోని విశుద్ధాన్తఃకరణే యక్షదర్శనోత్సుకే తదన్తర్ధానాదపగతాన్తర్ధానాద్యైశ్వర్యాభిమానే సంపన్నాధికారిగుణే స్త్రీప్రాదుర్బభూవ। స తాం స్త్రియం బ్రహ్మవిద్యాం మూర్తిమతీం దదర్శేతి శేషః। తతో నిరీక్ష్య తామాజగామ యక్షస్య వార్తాం ప్రష్టుమాగతవాన్। ఆగత్య చ బహుశోభమానాం సకలావిద్యాపిశాచీవైలక్షణ్యేనాధికకాన్తిమతీముమాం సకలసంసారవృక్షోచ్ఛేదకత్వేనోత్కృష్టాం ప్రభాం బ్రహ్మవిద్యామిత్యర్థః। హైమవతీం హిమరూపః సర్వదా శీతలః స్వయంప్రకాశమాన ఆనన్దాత్మాఽన్తర్స్థితయక్షస్వరూపః స యస్య నిత్యమస్త్యుపనిషద్విభాగస్య స హిమవాంస్తస్యేయం దుహితా హైమవతీ తామ్। అథవోమా భగవతః పినాకపాణేః ప్రాణప్రియా సా హి కాన్దిశీకాన్భృశం విషణ్ణాఞ్జన్తూన్మాతేవ నానారూపైరాశ్వాసయతి। తదుచితమిన్ద్రస్యాపి తాదృశస్య తస్యా దర్శనమ్।

సా చ హిమవతో గిరిరాజస్య దుహితా ప్రసిద్ధా తామ్। అథవా హేమ కనకం తస్యాఽఽభరణాని హైమాని కటకముకుటాదీని తాని యస్యాః సన్తి సా హైమవతీ తాం ప్రసిద్ధాం విదుషాముమాం హ కిలోవాచోక్తవాన్। తదుక్తిమాహ—కిమేతద్యక్షమితి వ్యాఖ్యాతమ్ ॥౧౨॥

ఇతి శ్రీశంకరానన్దభగవతః కృతౌ కేనోపనిషద్దీపికాయాం తృతీయః ఖణ్డః॥3॥

సా తం బ్రహ్మ బృహద్దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యం భవతాం విజయకారణమిత్యనేన ప్రకారేణ హ కిలోవాచోక్తవతీ। బ్రహ్మేతి నామధేయముక్త్వా తస్య మహిమానమప్యాహ—బ్రహ్మణ ఉక్తస్య వై ప్రసిద్ధస్యైతద్విజయే మహీయధ్వం విజయనిమిత్తమేతన్మహీయధ్వమిదం భవతాం మహత్త్వం యేన లోకే స్తుతిపూజాదిమన్త ఏతాదృశాః స్యురిత్యనేన ప్రకారేణ। శిక్షా చేయం బ్రహ్మణో విజయే సతి యూయం మహీయధ్వం మా స్వాతన్త్ర్యాభిమానం కురుతేత్యర్థః। ఏవముమయోక్త ఇన్ద్రస్తతస్తస్యా ఉమాయా వచనాద్ధ కిలైవ తత ఏవ న త్వన్యస్మాద్విదాంచకార జ్ఞాతవాన్। తజ్జ్ఞానప్రకారమాహ—బ్రహ్మ యద్యక్షమన్తర్హితం తద్బ్రహ్మేత్యనేన ప్రకారేణ॥౧॥

తస్మాద్యతో వాయ్వగ్నీ సంవాదం కృతవన్తౌ బ్రహ్మణేన్ద్రశ్చోమావచనేన నిశ్చికాయ తతో వై ప్రసిద్ధా ఏతే[దేవా అ] గ్నీన్ద్రవాయవోఽతితరామివాధికమతిక్రమ్యేవ వర్తన్తేఽన్యానగ్నీన్ద్రవాయువ్యతిరిక్తాన్దేవాంశ్చన్ద్రవరుణాదీన్। ఏత ఇత్యుక్తాన్నామత ఆహ—యద్యః ప్రసిద్ధోఽగ్నిర్వాయురిన్ద్రః ప్రసిద్ధాని త్రీణ్యపి నామాని త్రయాణాం తేఽగ్నీన్ద్రవాయవః సర్వేభ్యోఽత్యధికా హి యస్మాదేనద్యక్షరూపమాత్మానం నేదిష్ఠమతిశయేన సమీపం పస్పృశుః స్పర్శనం చక్రుర్బ్రహ్మణః సమీపం గతా ఇత్యర్థః। తేఽగ్నీన్ద్రవాయవః సర్వదేవాధికా హి యస్మాదేనద్దేవానాం పురతః స్థితం యక్షం బ్రహ్మ ప్రథమః ప్రథమా దేవేభ్యో ముఖ్యా ఇత్యర్థః। విదాంచకార విదాంచకుః। ఛత్రిన్యాయం దర్శయితుం శేకవచనేన నిర్దేశః। తజ్జ్ఞానానుకరణం బ్రహ్మేతి స్పష్టమ్॥౨॥

ఇదానీం ఛత్రిన్యాయం వివృణోతి—తస్మాద్యతోఽగ్నీన్ద్రవాయుషు బ్రహ్మసమీపగామిష్విన్ద్ర ఏవోమోపదేశాద్బ్రహ్మ జ్ఞాతవాన్। తతో వై ప్రసిద్ధ ఇన్ద్రః పరమైశ్వర్యసంపన్నోఽతితరామివాతిశయేనాతి+++మిత్యన్యాన్స్వవ్యతిరిక్తాన్దేవానగ్నివాయుప్రముఖాన్। స ఇన్ద్రః। హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పర్శ స ద్యేనత్ప్రథమో విదాంచకార బ్రహ్మేతి స్పష్టమ్॥౩॥

తస్యేన్ద్రేణావగతస్య బ్రహ్మణ ఏష వక్ష్యమాణ ఆదేశ ఉపదేశః। యత్ప్రసిద్ధం బ్రహ్మరూపం శాస్త్రేషు స్వయంప్రకాశమేతదుద్బుద్ధేర్ద్రష్టృ వక్ష్యమాణస్వరూపం విద్యుతః ప్రసిద్ధాయాస్తడితః। వ్యద్యుతద్విశేషేణ ద్యోతనమకరోత్। ఆ ౩। ఆకారప్లుతిరాశ్చర్యార్థా। ఆశ్చర్యం తేజోధాతువిలక్షణమపి బ్రహ్మ విద్యుతః సకాశాద్విస్పష్టం ప్రకాశం కృతవదివ

స్వయంప్రకాశమిత్యర్థః। ఇత్యనేన ప్రకారేణాఽఽదేశ ఇత్యన్వయః। యథా స్వయం విద్యుతోఽపి విశేషప్రకాశవదివ। తదిత్థం చక్షురాదీని సాన్తఃకరణాని న్యమీమిషన్ని మేషోపలక్షితం స్వస్వవ్యాపారం కారితవత్। ఆ ౩ ఆకారప్లుతిః పూర్వవదాశ్చర్యం సర్వక్రియాహీనోఽపి సర్వదేవనిష్పాద్యాం క్రియాం కారితవానివేత్యనేన ప్రకారేణాఽఽదేశ ఇత్యన్వయః। అధిదైవతం హిరణ్యగర్భమధికృత్యేతిద్వయాభ్యాం వాక్యాభ్యాముపదిష్ట ఆదేశోఽధిదైవతమ్॥౪॥

అథాధిదైవతాదేశకథనానన్తరమధ్యాత్మమాత్మానమధికారిశరీరమురరీకృత్యోచ్యమాన ఉపదేశోఽధ్యాత్మం యత్ప్రసిద్ధమధిదైవం విద్యుతోఽపి విశేషప్రకాశవదివైతద్బుద్ధేర్ద్రష్టృ సర్వగతం ప్రతి గచ్ఛతీవ చ యాతీవ చకారాత్స్పృశతీవ చ మనోఽన్తఃకరణమనేన చాన్తఃకరణేనైవైతద్విద్యుతోఽపి విశేషప్రకాశవదివ బ్రహ్మోపస్మరత్యహం బ్రహ్మాస్మీతి సామీప్యేన శాస్త్రోక్తం స్మరత్యభీక్ష్ణం నిరన్తరం సంకల్ప ఇదం బ్రహ్మాహం సాక్షాత్కరోమీత్యేవంరూపోఽభిలాషః సోఽప్యనేనేత్యభిప్రాయః॥౫॥

తదుక్తం బ్రహ్మ హ కిల తద్వనం నామ తస్య తస్య ప్రాణిజాతస్య వననీయం సంభజనీయమేతదేవ నామధేయమ్। తస్యేదానీం నామానుగుణోపాసనమాహ—తద్వనం నామధేయమిత్యనేన ప్రకారేణ తదుపాసితవ్యం విజాతీయప్రత్యయశూన్యేన సజాతీయప్రత్యయప్రవాహేణ సాక్షాత్కర్తవ్యమ్। ఇదానీం గుణోపాసనస్య ఫలమాహ—స ఉపాసకలక్షణసంపన్నో యః కశ్చనైతత్స్వయంప్రకాశం సర్వవ్యాపారనిమిత్తం మనఃసంకల్పస్మరణగమనేషు కారణం బ్రహ్మ। ఏవముక్తేన ప్రకారేణ తద్వనం నామధేయమితి వేద జానాత్యుపాస్త ఇత్యర్థః। అభి హైనం సర్వాణి భూతాని గచ్ఛన్తి హ కిలైనం తద్వననామోపాసకం నిఖిలాని స్థావరజఙ్గమాని భూతాని దర్శనస్పర్శనాదినాఽభిగచ్ఛన్తి సంగచ్ఛన్తి సంవాఞ్ఛన్తి సర్వత ఇచ్ఛాం కుర్వన్తి॥౬॥

ఇదానీమాఖ్యాయికాం పరిత్యజ్య పునః శిష్యప్రశ్నమవతారయతి— ఉపనిషదం బ్రహ్మవిద్యాం విద్యయా విన్దతేఽమృతమితి భవతైవోక్తం భో హే గుసే బ్రూహి కథయ కిము బ్రహ్మవిద్యాఽఽహోస్విదన్యాఽపీతి ప్రశ్నార్థః। ఇత్యనేన ప్రకారేణ। బ్రహ్మవిద్యా చేదుక్తైవ తస్యాః సాధనాని చేత్తపఆదీని వక్ష్యామీత్యనేనాభిప్రాయేణ గురురాహ—ఉక్తా శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యారభ్యాభీక్ష్ణం సంకల్ప ఇత్యన్తేన గుణోపాసనాసహితేన వాక్యసందర్భేణ కథితా। తే తుభ్యమ్। ఉపనిషత్ తాదాత్మ్యలక్షణేన సామీప్యేన నితరాం బ్రహ్మ గమయిత్వాఽహంమమాది—గ్రన్థీఞ్శిథిలీకృత్యావిద్యాం ససంస్కారాం సాదయతి వినాశయతీత్యుపనిషద్బ్రహ్మవిద్యా। బ్రాహ్మీం వా బ్రహ్మణా సత్యజ్ఞానలక్షణేన సంబద్ధా

బ్రాహ్మీ తామేవ నతు తత్సంబద్ధాం తపఆదికామ్। అత ఉపనిషదం వ్యాఖ్యాతమ్। అబ్రూమోక్తవన్తః। అతోఽన్యాం కథయిష్యామ ఇత్యభిప్రాయః॥౭॥

తస్యై, ఉక్తాయా బ్రాహ్మ్యా ఉపనిషద ఉత్పత్త్యర్థమ్। తపస్తపఃశబ్దాభిధేయం స్వధర్మానుగుణశరీరసంతాపకరం మనఇన్ద్రియైకాగ్ర్యాదిషు। దమ ఇన్ద్రియనిగ్రహః కర్మ స్వవర్ణాశ్రమోచితం శ్రౌతం స్మార్తం చేత్యాదికమన్యదపి శమబ్రహ్మచర్యాది। ఇదానీమస్యా ఉపనిషదః స బ్రాహ్మ్యుపనిషద(?)ఉపాసనమాహ—ప్రతిష్ఠాః ప్రతితిష్ఠన్త్యేత్రైరితి ప్రతిష్ఠా ఇయం తపఆద్యుపనిషత్కామధేనుర్బ్రహ్మవిద్యోపనిషద్వత్సా చతుష్పాదిత్యర్థః। తతః ప్రతిష్ఠాః పాదాః। ఇదానీం తాన్విశేషత ఆహ—వేద ఋుగాద్యాశ్చత్వారః। వేదానాం షడ(సర్వా)ఙ్గాని విద్యాకామధేనోః పరిశిష్టాని నిఖిలాఙ్గాని। సత్యం కాలత్రయేఽపి బాధశూన్యం బ్రహ్మ భూరివేతరస్యా గోరాయతనం ప్రచారోపవేశనాదిస్థలమ్॥౮॥

యో ముముక్షుర్బ్రహ్మవిద్యార్థీ తపఆదిసంపాదనోద్యతో వై ప్రసిద్ధోఽనుత్పన్నబ్రహ్మసాక్షాత్కారః శ్రద్ధాలురేతాం తపఆదికామధేనుం బ్రహ్మవిద్యావత్సామేవం వేదపాదాదిరూపేణ వేద జానాత్యుపాస్త ఇత్యర్థః। సోఽపహత్య స్వస్మాదపచ్ఛేదపురఃసరం వినాశ్య పాప్మానం బ్రహ్మవిద్యోత్పత్తిప్రతిబన్ధహేతుమనన్తే వినాశరహితే స్వర్గే స్వర్గవాసిభిర్గేయ ఆనన్దాత్మని లోకే స్వయంప్రకాశే జ్యేయే జ్యాయసి సర్వస్మాదభ్యధికే బ్రహ్మణీత్యర్థః। ప్రతితిష్ఠతి సంజాతచరమసాక్షాత్కారః ప్రకర్షేణ పునరుత్థానశూన్యత్వేనావస్థానం కరోతి। ప్రతితిష్ఠతి వ్యాఖ్యాతమ్। పదాభ్యాస ఉపనిషత్సమాప్త్యర్థః॥౯॥

ఇతి శ్రీశంకరానన్దభగవతః కృతౌ కేనోపనిషద్దీపికాయాం చతుర్థః ఖణ్డః॥౪॥

సమాప్తేయం శంకరానన్దకృతా తలవకారోపనిషదపరపర్యాయకేనోపనిషద్దీపికా॥

ఓం తత్సద్బ్రహ్మణే నమః।

నారాయణవిరచితా కేనోపనిషద్దీపికా।

కేనేషితోపనిషది ఖణ్డాశ్చత్వార ఈప్సితాః।
క్షుద్రగ్రన్థసమాహారే సా ద్వాత్రింశత్తమీ మతా॥

తలవకారశాఖా సామవేదే నవాధ్యాయ్యామ్। తత్ర ప్రాక్కర్మాణ్యుక్తాని తతః సమస్తకర్మాశ్రయస్య ప్రాణస్యోపాసనాని తతః కర్మాఙ్గసామోపాసనాని తతో గాయత్రసామవిషయం దర్శనం వంశాన్తముక్తమష్టభిః। తతస్తైః శుద్ధసత్త్వం ప్రతి కేనేషితమిత్యాద్యా బ్రహ్మవిషయోపనిషన్నవమాధ్యాయ ఆరభ్యతే। దృష్టాదృష్టార్థేభ్యో బాహ్యసాధనేభ్యో విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయా జిజ్ఞాసేయమ్। కేనేషితమిత్యాది। శిష్యాచార్యప్రశ్నప్రతివచనరూపేణ కథనం సుఖప్రతిపత్త్యర్థం కేవలతర్కాగమ్యత్వదర్శనార్థం చ। కేన కర్త్రేషితమిష్టమభిప్రేతం సత్కస్యేచ్ఛామాత్రేణ మనః పతతి స్వవిషయం ప్రతి గచ్ఛతి। ఇషేరాభీక్ష్ణ్యార్థస్య గత్యర్థస్య చేహాసంభవాదిచ్ఛార్థస్యైతద్రూపమ్। ఇడాగమశ్ఛాన్దసః। తస్యైవ ప్రపూర్వస్య నియోగార్థే ప్రేషితమితి। న యథాప్రసిద్ధమేవ కార్యకారణసంఘాతస్య ప్రేరయితృత్వం కింతు సంఘాతవ్యతిరిక్తస్య స్వతన్త్రస్యేచ్ఛామాత్రేణ మనఆదిప్రేరయితృత్వమిత్యస్యార్థస్య ప్రదర్శనార్థం కేనేషితం ప్రేషితమితి విశేషణద్వయమ్। ఈశ్వరవిషయోఽయం ప్రశ్నః।

యదుక్తమ్—

"ఈశ్వరః సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి।

భ్రామయన్సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయా" ఇతి।

ప్రవృత్తిలిఙ్గాచ్చ విశేషార్థః ప్రశ్న ఉపపన్నః। రథాదీనాం హి చేతనావదధిష్ఠితానాం ప్రవృత్తిర్దృష్టా తద్ధి లిఙ్గం చేతనావతోఽధిష్ఠాతురస్తిత్వే। మనఆదీని చేతనావదధిష్ఠితాని కరణత్వాద్వాసీవదితి ప్రయోగః। మనుతేఽనేనేతి మనోఽన్తఃకరణమ్। ఇషితం ప్రేషితమిత్యుపమార్థే న త్వనయోరర్థావిహ సంభవతః। నహి శిష్యానివ మనఆదీని విషయేభ్యః ప్రేరయత్యాత్మా। వివిక్తనిత్యచిత్స్వరూపమాత్రతయా తు నిమిత్తమాత్రం ప్రవృత్తౌ। ప్రాణ ఇతి నాసిక్యః ప్రకరణాత్। కేన యుక్తో నియుక్తః ప్రేరితః సన్ప్రైతి గచ్ఛతి స్వవ్యపారం ప్రతి। ప్రథమః। ఆద్యః। తత్ప్రవృత్తిపూర్వకత్వాత్సర్వేన్ద్రియప్రవృత్తీనామ్। చలిక్రియా హి సర్వేషాం ప్రాణనిమిత్తైవ। తేన ప్రాణస్య ప్రాథమ్యమ్। స్వతస్త్విన్ద్రియాణాం విషయావభాసకత్వమాత్రం న చలిక్రియారూపా ప్రవృత్తిః।

సా తు ప్రాణనిమిత్తైవ తేషామ్। కేన దేవేనేషితామిష్టాం కస్యేచ్ఛామాత్రేణ వాచం శబ్దలక్షణాం వదన్తి లౌకికవాచా వదనం కింనిమిత్తం ప్రాణినామ్। చక్షుఃశ్రోత్రమిన్ద్రియమ్। క ఉ ప్రశ్నే। దేవో యునక్తి ప్రేరయతి। కారణానామధిష్ఠాతా చేతనావానన్యః స కింలక్షణ ఇత్యర్థః॥౧॥

ప్రతివచనం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాది। అయమత్ర పదార్థః। శ్రోత్రం తావత్స్వవిషయవ్యఞ్జనసమర్థం దృష్టం తచ్చ సామర్థ్యం శ్రోత్రస్య చైతన్యే హ్యాత్మజ్యోతిషి నిత్యేఽసంహతే సర్వాన్తరే సతి భవతి నాసతీతి। "ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాఽఽస్తే శేతే" "తస్య భాసా" "యేన సూర్యస్తపతి" ఇత్యాదిశ్రుతేః। శ్రోత్రాద్యేవ। సర్వస్యాఽఽత్మభూతం చేతనమితి ప్రసిద్ధమ్। తదిహ నివర్త్యతే। అస్తి కిమపి విద్వద్బుద్ధిగమ్యం సర్వాన్తరతమం కూటస్థమజమరమమృతమభయం శ్రోత్రాదేరపి శ్రోత్రాది తత్సామర్థ్యనిమిత్తమితి ప్రతివచనమ్। శబ్దార్థశ్చోపపన్నః। కథం శృణోత్యనేనేతి శ్రోత్రం తస్య శబ్దావభాసకత్వం శ్రోత్రతత్త్వమ్। తతశ్చ శబ్దోపలబ్ధృరూపతయాఽవభాసకత్వం న స్వతః శ్రోత్రస్యాచిద్రూపత్వాత్। ఆత్మనశ్చ చిద్రూపత్వాద్యచ్ఛ్రోత్రస్యోపలబ్ధృత్వేనావభాసకత్వం తదాత్మనిమిత్తమితి శ్రోత్రమాత్మేత్యుచ్యతే। యథోదకస్యౌష్ణ్యమగ్నినిమిత్తమితి దగ్ధురప్యుదకస్య దగ్ధాఽగ్నిరుచ్యతే। ఉదకమప్యగ్నిసంయోగాదగ్నిరుచ్యతే। తద్వత్। అనిత్యం యస్యాన్యసంయోగాదుపలబ్ధృత్వం తత్కరణం శ్రోత్రాది। ఉదకస్యేవ దగ్ధృత్వమ్। తత్ర హి తన్నిత్యం యత్ర నిత్యముపలబ్ధృత్వమగ్నావివౌష్ణ్యం స నిత్యోపలబ్ధిస్వరూపత్వాద్దగ్ధేవోపలబ్ధోచ్యతే। శ్రోత్రాదిషు శ్రోత్రత్వాద్యుపలబ్ధిరనిత్యా। నిత్యా చాఽఽత్మని। అతః శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాద్యక్షరార్థానుగమాదుపపన్నం

నిర్విశేషస్యోపలబ్ధిరూపస్యాఽఽత్మనో మనఆదిప్రవృత్తినిమిత్తత్వమ్। మనసోఽన్తఃకరణస్య మనో న హ్యన్తఃకరణమన్తరేణ చైతన్యజ్యోతిషాఽఽదీపితం స్వవిషయసంకల్పాధ్యవసానాదిసమర్థం స్యాత్। తస్మాన్మనసోఽపి మనః। బుద్ధ్యాదిత్రయమప్యన్తర్భావ్య మనస ఇతి నిర్దేశః। యద్వాచో హ వాచమ్। యచ్ఛబ్దో యస్మాదర్థః శ్రోత్రాదిభిః సర్వైః సంబధ్యతే। యస్మాచ్ఛ్రోత్రస్య శ్రోత్రం యస్మాన్మనసో మనో యస్మాద్వాచో వాక్తస్మాత్తజ్జ్ఞాత్వా మనఆద్యతిముచ్యోజ్ఝిత్వాఽమృతా భవన్తీత్యన్వయః। వాచమితి ద్వితీయా ప్రథమార్థే స ఉ ప్రాణ ఇత్యనురోధాత్। పృష్టస్యాఽఽత్మనః ప్రధానవిభక్త్యా ప్రథమయా నిర్దేష్టుముచితత్వాచ్చ। స యస్త్వయా పృష్టః స ప్రాణాఖ్యస్య వృత్తివిశేషస్య ప్రాణః। తత్కృతం హి ప్రాణస్య ప్రాణనసామర్థ్యమ్। న హ్యాత్మనాఽనధిష్ఠితస్య ప్రాణనముపపత్తిమత్। "కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాద్యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్" "ఊర్ధ్వం ప్రాణమున్నయత్యపానం ప్రత్యగస్యతి" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః। నను శ్రోత్రాదీన్ద్రియప్రస్తావాద్ఘ్రాణప్రాణస్య గ్రహణం యుక్తం న త్వవిశేషేణ। సత్యమ్। సామాన్యగ్రహణే తస్యాప్యన్తర్భావాదదోషః। సర్వస్యైవ హి కరణకల్పస్య యదర్థప్రయుక్తా ప్రవృత్తిస్తద్బ్రహ్మేతి ప్రకరణార్థో వివక్షితః। తథా చక్షుషో రూపప్రకాశకస్య యద్గ్రహణసామర్థ్యం తదాత్మచైతన్యాధిష్ఠితస్యైవ। అతశ్చక్షుషశ్చక్షుః। ప్రష్టుః పృష్టస్యార్థస్య జ్ఞాతుమిష్టత్వాదత్ర తజ్జ్ఞాత్వేతి శేషః। అతిముచ్యోజ్ఝిత్వా సామర్థ్యాచ్ఛ్రోత్రాదికరణకలాపమ్। యత్కృతః సంసారస్తం శ్రోత్రాదావాత్మభావం త్యక్త్వా శ్రోత్రాదేః శ్రోత్రాదిలక్షణం బ్రహ్మాఽఽత్మేతి జ్ఞాత్వాఽత ఏవ తే ధీరా ధీమన్తో న హి విశిష్టధీమత్త్వమన్తరేణ శ్రోత్రాద్యాత్మభావః శక్యః పరిత్యక్తుమ్। ప్రేత్య వ్యావృత్యాస్మాల్లోకాన్మమాహంభావలక్షణాత్త్యక్తసర్వేషణా భూత్వేత్యర్థః। అమృతా అమరణధర్మాణో భవన్తి। అథవాఽతిముచ్యేత్యనేనైవైషణాత్యాగస్య సిద్ధత్వాదస్మాల్లోకాత్ప్రేత్యాస్మాచ్ఛరీరాదపేత్య మృత్వేత్యర్థః॥౨॥

యస్మాచ్ఛ్రోత్రాద్యాత్మభూతం బ్రహ్మాతో న తత్ర తస్మిన్బ్రహ్మణి చక్షుర్గచ్ఛతి స్వాత్మని గమనాసంభవాత్। అత ఏవ న వాగ్గచ్ఛతి యథాఽగ్నిర్దాహకః ప్రకాశకశ్చాపి సన్న హ్యాత్మానం దహతి ప్రకాశయతి వా తద్వత్। శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినోక్తేఽప్యాత్మతత్త్వే సూక్ష్మత్వేనాప్రతిపన్నత్వాత్పునః పర్యనుయుయుక్షా వాక్చక్షుషోః సర్వేన్ద్రియార్థత్వాచ్చక్షురాదీని తత్ర స్వాత్మభూతే న జ్ఞానముత్పాదయన్తీత్యర్థః। తర్హి సుఖాదివదన్తఃకరణేన గృహ్యతామత ఆహ—నో మనో గచ్ఛతి। అతో న విద్మో బాహ్యకరణైర్న విజానీమోఽన్తఃకరణేన సుఖాదివద్యథైతన్మనఆదికరణజాతమనుశిష్యాదుపదిశేద్బ్రహ్మ। యద్ధి కరణగోచరం తదన్యస్మా ఉపదేష్టుం శక్యం జాతిగుణక్రియాదివిశేషణైః। న తు జాత్యాదివిశేషణవద్బ్రహ్మ తస్మాద్విషమం శిష్యానుపదేశేన ప్రత్యాయయితుం తస్మాదుపదేశే తదర్థగ్రహణే చ యత్నాతిశయః కర్తవ్య ఇతి భావః। అథవా శ్రోత్రాదీనాం శ్రోత్రాదిలక్షణం బ్రహ్మ విశేషేణ దర్శయేత్యుక్త ఆహ—న తత్ర చక్షురిత్యాది। పూర్వవత్సర్వమత్ర తు విశేషః।

యద్ధైతదనుశిష్యాత్ప్రతిపాదయేదన్యోఽపి శిష్యమితోఽన్యవిధినేతి భావః। సర్వథా బ్రహ్మ బోధయేత్యుక్తే యద్యపి ప్రత్యక్షాదిభిర్న శక్యతే ప్రత్యాయయితుమాగమేన తు శక్యత ఇత్యాశయేనాఽఽహ—అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధీతి। విదితం వ్యక్తం వ్యాకృతం తతోఽన్యదవిదితమవ్యక్తమవ్యాకృతమవిద్యా తతోఽప్యధ్యుపరి లక్షణయాఽన్యదిత్యర్థః। యద్ధి యస్మాదుపరి భవతి తత్తతోఽన్యదితి ప్రసిద్ధమ్। యద్విదితం తదల్పం మత్యం దుఃఖాత్మకం చేతి హేయమ్। అవిదితముపాదేయం కార్యార్థం హి కారణముపాదీయతే। తేన హేయోపాదేయాభ్యామన్యద్బ్రహ్మ। ఏతేన స్వాత్మవ్యతిరిక్తబ్రహ్మవిషయా యా జిజ్ఞాసా సా నివర్తితా భవతి। న హి స్వాత్మా హేయో నాప్యుపాదేయోఽన్యద్ధ్యన్యేనోపాదీయతే న తు స్వయమేవ స్వయం హీయతే వోపాదీయతే వా తేన స్వాత్మైవ బ్రహ్మేత్యుపదిష్టమ్। ఇతి శుశ్రుమేతి। బ్రహ్మైవమాచార్యోపదేశపరమ్పరయైవాధిగన్తవ్యం న తర్కతః ప్రవచనమేధాబహుశ్రుతతపోయజ్ఞాదిభ్యశ్చేత్యేవం శుశ్రుమ శ్రుతవన్తో వయం పూర్వేషామాచార్యాణాం వచనమ్। య ఆచార్యా నోఽస్మభ్యం తద్బ్రహ్మ వ్యాచచక్షిరే విస్పష్టం కథితవన్తః॥3॥

అన్యదేవేత్యనేనాఽఽత్మా బ్రహ్మేతి ప్రతిపాదితే శఙ్కా స్యాత్। కథమాత్మా శరీరీ బ్రహ్మ తతోఽన్య ఉపాస్యో విష్ణురీశ్వర ఇన్ద్రః ప్రాణో వా బ్రహ్మ భవితుమర్హతి న త్వాత్మా లోకప్రత్యయవిరోధాదితి తామపనేతుమాహ—యద్వాచేతి। యచ్చైతన్యమాత్రం స్వసత్తాకం వాచా వాగితి జిహ్వామూలాదిష్వష్టసు స్థానేషు విషమాగ్నేయం వర్ణానామభివ్యఞ్జకం కరణం వర్ణాశ్చార్థసంకేతపరిచ్ఛిన్నా ఏతావన్త ఏవం క్రమప్రయుక్తా ఇత్యేవం తదభివ్యఙ్గ్యః శబ్దః పదం వాక్యం వాగిత్యుచ్యతే। "అకారో వై సర్వా వాక్సైవా స్వరస్పర్శాన్తస్థోష్మభిర్వ్యజ్యమానా వాఙ్నానారూపా భవతి" ఇతి శ్రుతేః। మితమమితం స్వరః సత్యానృతే ఏవ వికారో యస్యాస్తయా వాచా పదత్వేన పరిచ్ఛిన్నయా కరణవత్యాఽనభ్యుదితమప్రకాశితమ్। యేన బ్రహ్మణా వివక్షితేఽర్థే సకరణా వాగభ్యుద్యతే చైతన్యజ్యోతిషా ప్రకాశ్యతే సా హి వక్తురుక్తిరూపా నిత్యా చైతన్యజ్యోతిఃస్వరూపా "న హి వక్తుర్వాచో విపరిలోపో విద్యతే" ఇతి శ్రుతేః। తదేవాఽఽత్మస్వరూపం బ్రహ్మ నిరతిశయం భూమాఖ్యం బృహత్త్వాద్బ్రహ్మేతి విద్ధి జానీహి త్వమ్। చక్షుషశ్చక్షురిత్యాదిశ్రోతవ్యవహారాన్వ్యదస్యాఽఽత్మానమేవ నిర్విశేషం బ్రహ్మ విద్ధీత్యేవశబ్దార్థః। నేదం బ్రహ్మ యదిదముపాధిభేదవిశిష్టమనాత్మేశ్వరాద్యుపాసతే ధ్యాయన్తి। ఉక్తం హీశ్వరేణ వసిష్ఠం ప్రతి-

"శృణు బ్రహ్మవిదాం శ్రేష్ఠ దేవార్చనమనుత్తమమ్।

న దేవః పుణ్డరీకాక్షో న చ దేవస్త్రిలోచనః॥

న దేవో దేవరూపో హి న దేవశ్చిత్రరూపకః।
అకృత్రిమమనాద్యన్తం దేవనం దేవ ఉచ్యతే॥

ఆకారాదిపరిచ్ఛిన్నే మితే వస్తుని తత్కృతః।
అకృత్రిమమనాద్యన్తం దేవనం చిచ్ఛివం విదుః"॥ఇతి।

అజ్ఞాతశివతత్త్వానామాకారాద్యర్చనం కృతమ్।
యోజనాధ్వన్యశక్తస్య క్రోశాధ్వా పరికల్ప్యతే॥" ఇతి చ।

తత్ర పూజావిధిరప్యుక్తః—

"బోధః శామ్యం శమ ఇతి పుష్పాణ్యగ్ర్యాణి తత్ర చ।
శివం చిన్మాత్రమమలం పూజ్యం పూజావిదో విదుః" ఇతి॥

తదేవ విద్ధీత్యుక్తేఽపి నేదం బ్రహ్మేత్యనాత్మనోఽబ్రహ్మత్వం పునరుచ్యతే నియమార్థమన్యబ్రహ్మబుద్ధిపరిసంఖ్యానార్థం చ॥౪॥

అన్యదేవ తదితిబ్రాహ్మణోక్తార్థో యద్వాచేత్యాదిమన్త్రే దృఢీ క్రియతే। యన్మనసేతి। కామాదివృత్తిమన్మనస్తేన యచ్చైతన్యజ్యోతిర్మనసోఽవభాసకం న మనుతే న సంకల్పయతి నాపి నిశ్చినోతి మనసోఽవభాసకత్వేన నియన్తృత్వాత్సర్వవిషయం ప్రతి ప్రత్యగేవేతి స్వాత్మని న ప్రవర్తతేఽన్తఃకరణమ్। అన్తస్థేన హి చైతన్యజ్యోతిషాఽవభాసితస్య మనసో మననసామర్థ్యం తేన సర్వవృత్తికం మనో యేన బ్రహ్మణా మతం విషయీకృతం వ్యాప్తమాహుః కథయన్తి బ్రహ్మవిదః। తస్మాత్తదేవ మానస ఆత్మానం ప్రత్యక్చేతయితారం త్వం బ్రహ్మ విద్ధి॥౫॥

న పశ్యతి న విషయీ కరోతి యేనాన్తఃకరణవృత్తిసంయుక్తేన చక్షూంషి తద్వృత్తీః పశ్యతి చైతన్యాత్మజ్యోతిషా విషయీ కరోతి వ్యాప్నోతి లోకః॥౬॥

యచ్ఛ్రోత్రేణ దిగ్దేవతాధిష్ఠితేనాఽఽకాశకార్యేణ మనోవృత్తిసంయుక్తేన న విషయీ కరోతి లోకః। యచ్చైతన్యాత్మజ్యోతిషా చ శ్రోత్రం శ్రుతం విషయీకృతం తదేవ॥౭॥

యత్ప్రాణేన పార్థివేన నాసాపుటస్థేనాన్తఃకరణప్రణవృత్తిభ్యాం సహితేన న ప్రాణితి గన్ధవన్న విషయీ కరోతి లోకః। యేన చైతన్యాత్మజ్యోతిషావభాస్యత్వేన స్వవిషయం ప్రతి ప్రాణః ప్రణీయతే తదేవ ॥౮॥

ఇతి నారాయణవిరచితాయాం కేనోపనిషద్దీపికాయాం ప్రథమః ఖణ్డః॥౧॥

ఏవం హేయోపాదేయవిపరీతస్త్వమాత్మా బ్రహ్మేతి ప్రత్యాయితః శిష్యోఽహమేవ బ్రహ్మేతి సుష్ఠు వేదాహం మామితి గృహ్ణీయాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽచార్యః శిష్యబుద్ధివిచాలనార్థమాహ— యదితి। అహం సుష్ఠు వేదేతి చేన్మన్యసే నైతద్యుక్తం సర్వస్య వేదితురాత్మా బ్రహ్మ నహి వేదితా వేదితుర్వేదితుం శక్యోఽగ్నిరివ దగ్ధుమగ్నేః। న చాన్యో వేదితా బ్రహ్మణోఽస్తి యస్య వేద్యమన్యత్స్యాద్బ్రహ్మ "నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాతృ" ఇత్యన్యస్య విజ్ఞాతుర్నిషేధాత్। తస్మాత్సుష్ఠు వేదాహం బ్రహ్మేతి ప్రతిపత్తిర్మిథ్యైవ తస్మాద్యుక్తమేవాఽఽహాఽఽచార్యో యదీత్యాది। కదాచిద్యథాశ్రుతదుర్విజ్ఞేయమపి క్షీణదోషః సుమేధాః కశ్చిత్ప్రతిపద్యతే కశ్చిన్నేతి సాశఙ్కముక్తం యదీత్యాది। మహతీహ సూక్ష్మేక్షికా వర్తతే। బ్రహ్మణా బోధితోఽపి విరోచనో యథావన్న ప్రతిపేదే। ఇన్ద్రశ్చతుర్థపర్యాయే ప్రథమోక్తమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపేదే। లోకేఽప్యేకస్మాద్గురోః శృణ్వతాం కశ్చిద్యథావత్ప్రతిపద్యతే కశ్చిదయథావత్కశ్చిద్విపరీతం కశ్చిన్న ప్రతిపద్యతే కిం పునర్వక్తవ్యమతీన్ద్రియ ఆత్మతత్త్వే। సర్వే చాత్ర తార్కికా విప్రతిపన్నాః।తస్మాదవిదితం బ్రహ్మేతి సునిశ్చితోక్తేఽపి విషమప్రతిపత్తిత్వాద్యది మన్యస ఇతి సాశఙ్కం వచనం యుక్తమేవాఽఽచార్యస్య। దహరం దభ్రమల్పమేవాపి లూనం త్వం వేత్థ జానీషే బ్రహ్మణో రూపమ్। కిమనేకాని రూపాణి మహాన్తి దభ్రకాణి చ యేనాఽఽహ దభ్రమేవేత్యాది। బాఢమ్। అనేకాని హి నామరూపోపాధికృతాని బ్రహ్మణో రూపాణి న స్వతః। స్వతస్తు "అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథాఽరసం నిత్యమగన్ధవచ్చ యత్" ఇతి శబ్దాదిభిః సహ రూపాణి ప్రతిషిధ్యన్తే। న కేవలం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాద్యధ్యాత్మోపాధిపరిచ్ఛిన్నముపదిష్టమేవ బ్రహ్మణో రూపమల్పం వేత్థ। కింతు యదస్య బ్రహ్మణో దేవేషు రూపమధిదైవమితి యావత్। అధిదైవోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్య

బ్రహ్మణో యద్రూపం వేత్థ తదపి దభ్రమేవ వేత్థేత్యహం మన్యే। యదధ్యాత్మం యదపి చ దేవేష్వధిదైవతోపాధిపరిచ్ఛిన్నం తదపి తత్త్వతో న సహసా వేదితుం శక్యమ్। యత్తు విధ్వస్తసర్వోపాధివిశేషం శాన్తమనన్తమేకమద్వైతం భూమాఖ్యం నిత్యం బ్రహ్మ తత్కథం సువేద్యమిత్యభిప్రాయః। యత ఏవమథ తు హీనం తస్మాన్మన్యేఽద్యాపి మీమాంస్యం విచార్యమేవ తవ బ్రహ్మ। ఏవమాచార్యోక్తః శిష్య ఏకాన్త ఉపవిష్టః సన్యథోక్తమాచార్యేణాఽఽగమమర్థతో విచార్య తర్కతశ్చ నిర్ధార్య స్వానుభవం కృత్వాఽఽచార్యసకాశముపగమ్యోవాచ మన్యే విదితమితి। అథ త్వం మన్యసే మయా విదితం బ్రహ్మేతి। అథవా దేవేష్వగ్న్యాదిషు సూక్ష్మబుద్ధిష్వపి యో మన్యతే సువేదాహమితి సోఽప్యస్య బ్రహ్మణో రూపం దభ్రమేవ వేత్తి నూనం కిం పునర్వ్యక్తవ్యమల్పబుద్ధిషు మానవేషు తస్మాన్మీమాంస్యమేవేత్యుక్తః శిష్య ఆహ మన్యే విదితమిత్యేవం యోజ్యమ్। అథవాఽధ్యాత్మమధిదైవం చ యదస్య బ్రహ్మణో రూపం సోపాధికం త్వయా విదితం తద్ధహరమల్పమేవ న తు పరం భూమాఖ్యం తత్తు తే మీమాంస్యమేవాస్తీత్యుక్తః శిష్య ఉపాధిం పరిత్యజ్యానుభవేన నిశ్చిత్యాఽఽహ మన్యే విదితమిత్యేవం యోజ్యమ్। అథన్వితి హేతుర్మీమాంసాయాః। సువిదితరూపం కస్మాద్ధభ్రమన్యదేవ తద్విదితాదిత్యుక్తత్వాత్। మన్యే విదితమితి శిష్యమీమాంసానన్తరోక్తిరాగమాచార్యానుభవలక్షణప్రత్యయత్రయస్యైకవిషయత్వేన సంగత్యర్థమ్॥౧॥

ఆచార్యాత్మానుభవయోస్తుల్యత్వే హేతుమాహ— మన్యే సువేదేతి। అహేత్యవధారణే నైవ మన్యే సువేద బ్రహ్మేతి।నైవ తర్హి త్వయా విదితం బ్రహ్మేత్యుక్త ఆహ—నో న వేదేతి వేద చేతి। నాహ మన్యే సువేదేతి విదితాదన్యత్వముక్తం నో న వేదేతి చావిదితాదన్యత్వముక్తం వేద చేతి వేదైవ। నను విప్రతిషిద్ధమిదం న సువేద వేద చేతి। ఏకస్మిన్విషయే వేదనావేదనయోర్విరోధాత్। నైష దోషః। విదితావిదితాన్యత్వేన స్వప్రకాశావేదనపరత్వాత్। ఫలవ్యాప్యత్వాసంభవేఽపి చరమాన్తఃకరణవృత్తివ్యాప్తత్వాఙ్గీకారాత్। ఆత్మప్రకాశే ప్రకాశాన్తరానపేక్షణాత్। విషయాకారాన్తఃకరణవృత్తిప్రతిబిమ్బితం చైతన్యం ఫలం ఘట ఇవాఽఽత్మప్రకాశే స్వప్రకాశత్వేన ప్రతిబిమ్బానపేక్షణాత్। ఇదానీమాత్మనే(నో) బ్రహ్మవిద్యాయా దృఢనిశ్చయతాం దర్శయన్నర్హతి యో న ఇతి నోఽస్మాకం సబ్రహ్మచారిణాం మధ్యే య ఉక్తం తద్వచనం తత్త్వతో వేద స ఏవ తద్బ్రహ్మ వేద నాన్యః। కిం పునస్తద్వచనమత ఆహ—నో న వేదేతి వేద చేతి। అన్యదేవేత్యాదినోక్తం వస్త్వనుమానానుభవాభ్యాం సంయోజ్య నిశ్చితం నో న వేదేతి వేద చేత్యనేన వాక్యేనాఽఽచార్యబుద్ధిసంవాదార్థం మన్దబుద్ధిగ్రహణవ్యపోహార్థం చ మయోక్తం బ్రహ్మ। ఏతద్వాక్యమర్థతో యో వేద స ఏవ బ్రహ్మ వేద నాన్య ఇత్యర్థః॥౨॥

ఆఖ్యాయికోపసంహారార్థం శ్రుతిః స్వేన రూపేణ సమస్తసంవాదనిర్వృత్తమర్థమవధారయతి—యస్యామతమితి। యస్యామతమాత్మతత్త్వనిశ్చయఫలావసానావబోధతయా వివిదిషా నివృత్తా తస్య మతం తేన జ్ఞాతమ్। “మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ" ఇతి క్తః। "క్తస్య చ వర్తమానే" ఇతి కర్తరి షష్ఠీ। విద్వదవిదుషోర్యథోక్తౌ పక్షావవధారయతి—అవిజ్ఞాతమితి। అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతాద్విదితాదన్యదేవ బ్రహ్మ విజానతాం సమ్యగ్దర్శినామ్। విజ్ఞాతం విదితం బ్రహ్మవిజానతామసమ్యగ్దర్శినామ్। ఇన్ద్రియమనోబుద్ధ్యుపాధిష్వాత్మదర్శినాం బ్రహ్మోపాధివివేకానుపలమ్భాద్బుద్ధ్యుపాధేశ్చ విజ్ఞాతత్వాద్విజ్ఞాతం బ్రహ్మేత్యుపపద్యతే భ్రాన్తిః। న త్వత్యన్తమూఢానామియం భ్రాన్తిరతోఽసమ్యగ్దర్శనపూర్వపక్షత్వేనోపన్యస్యతే హేత్వర్థే వోత్తరార్ధః॥ 3॥

యది బ్రహ్మేత్యన్తమేవావిజ్ఞాతం తర్హి లౌకికానాం బ్రహ్మవిదాం చావిశేషః ప్రాప్తోఽవిజ్ఞాతం విజానతామితి చ పరస్పరవిరుద్ధమ్। కథం చ బ్రహ్మ సమ్యగ్విదితం భవతీత్యేవమర్థమాహ—ప్రతిబోధేతి। బోధం బోధం ప్రతి విదితం బోధశబ్దేన బౌద్ధాః ప్రత్యయా ఉచ్యన్తే। యస్య సర్వే ప్రత్యయా విషయీ భవన్తి స ఆత్మా సర్వబోధాన్ప్రతిబుధ్యతే సర్వప్రత్యయదర్శీ చిచ్ఛక్తిస్వరూపమాత్రః ప్రత్యయైరేవ ప్రత్యయేష్వవిశిష్టతయా లక్ష్యతే నాన్యద్ద్వారాన్తరమాత్మవిజ్ఞానాయ। అతః ప్రత్యయప్రత్యగాత్మతయా యదా విదితం బ్రహ్మ తదా తన్మతం తత్సమ్యగ్దర్శనమిత్యర్థః। యద్వా గురూపదేశః ప్రతిబోధస్తేన విదితం మతమ్। అమృతత్వం హి విన్దత ఇతి హేతువచనమ్। విషయాత్మవిజ్ఞానే(నం?) హి మృత్యుమారభత ఇత్యాత్మవిజ్ఞానమమృతత్వనిమిత్తమితి యుక్తం హేతువచనమ్। కథమాత్మవిజ్ఞానేనామృతత్వం విన్దతేఽత ఆహ—ఆత్మనేతి। స్వేన రూపేణ విన్దతే లభతే వీర్యం బలం సామర్థ్యమ్। ధనసహాయమన్త్రౌషధితపోయోగకృతం వీర్యం మృత్యుం నాభిభవితుం శక్నోతి। అనిత్యవస్తుకృతత్వాత్। ఆత్మవిద్యాకృతం తు వీర్యమాత్మనైవ విన్దతే నాన్యేనేత్యతస్తదేవ వీర్యం మృత్యుం శక్నోత్యభిభవితుమ్। యత ఏవమాత్మవిద్యాకృతం వీర్యమాత్మనైవ విన్దతేఽతో విద్యయాఽఽత్మవిషయయా విన్దతేఽమృతమ్। “నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్యతే(భ్యః)” ఇతి శ్రుతేః సామర్థ్యం హేతురమృతత్వే॥४॥

కష్టా ఖలు సంసారగతిరత ఇహైవ చేద్యది మనుష్యోఽధికృతః సమర్థః సన్న వేదీదాత్మానం యథోక్తలక్షణం విదితవాన్। అథ సత్యం పరమార్థతత్త్వమస్త్యవాప్తం తస్య జన్మ సఫలమితి భావః। చేన్నా వేదీన్మహతీ వినష్టిర్మహాన్వినాశో జన్మమరణప్రబన్ధావిచ్ఛేదలక్షణః స్యాత్। జ్ఞాతే కిం స్యాదత ఆహ—భూతేషు భూతేషు చరాచరేషు విచిత్య పృథక్కృత్యైకమాత్మతత్త్వమాత్మభావేనోపలభ్య ధీరా ధీమన్తో వివేకినః ప్రేత్య

వ్యావృత్యాస్మాల్లోకాచ్ఛరీరాద్వ్యావృత్తమమత్వాహంకారాః సన్తోఽమృతా నిత్యవిజ్ఞానామృతత్వస్వభావా భవన్తి॥౫॥

ఇతి నారాయణవిరచితాయాం కేనోపనిషద్దీపికాయాం ద్వితీయః ఖణ్డః॥౨॥

సమాప్తౌ బ్రహ్మవిద్యాఽత ఊర్ధ్వమర్థవాదేన బ్రహ్మణో దుర్విజ్ఞేయతోచ్యతేఽధికయత్నాయ। శమాద్యర్థో వాఽఽమ్నాయోఽభిమానశాతనాత్। వ్యావృత్తబాహ్యమిథ్యాప్రత్యయగ్రాహ్యత్వాద్బ్రహ్మణః। "నేదం యదిదముపాసతే" ఇత్యపోదితత్వాత్సగుణబ్రహ్మోపాసనార్థో వా। తస్యైవ బ్రహ్మణః సగుణత్వేనాధ్యాత్మమధిదైవం చోపాసనం విధాతవ్యమిత్యర్థః। బహ్మ, ఈశ్వరః కో హ్యన్యస్తృణం వజ్రీకర్తుం క్షమః। హ, ఇతి హ్యే। దేవాసురసఙ్గ్రామే దేవేభ్యోఽర్థాయ విజిగ్యేఽజైషీదసురాన్। బ్రహ్మణ ఇచ్ఛానిమిత్తో దేవానాం విజయో బభూవేత్యర్థః। తస్యేతి। బ్రహ్మణో విజయే బ్రహ్మకర్తృకే స్వోత్కర్షే సతి యజ్ఞాదిలోకస్థిత్యపహారిష్వసురేషు పరాజితేషు దేవా వృద్ధిం పూజాం వా ప్రాప్తవన్తః। త ఐక్షన్తాఽఽలోచితవన్తో మిథ్యాప్రత్యయత్వాద్ధేయఖ్యాపనార్థోఽయమామ్నాయః। కిమాలోచితవన్త ఈశ్వరనిమిత్తే విజయే సతి స్వసామర్థ్యనిమిత్తోఽస్మాకమేవాయం విజయోఽస్మాకమేవాయం మహిమేతి సర్వకల్యాణాస్పదమీశ్వరమాత్మానమబుద్ధ్వా పిణ్డమాత్రాభిమానాః సన్తః॥౧॥

తద్ధ్బహ్మ హ కిలైషాం దేవానామభిప్రాయం మిథ్యాహంకారరూపం విజజ్ఞౌ జ్ఞాతవత్। జ్ఞాత్వా చ మిథ్యాభిమానశాతనేన తదనుజిఘృక్షయా తేభ్యో దేవేభ్యోఽర్థాయ తేషామేవేన్ద్రియగోచరే నాతిదూరే ప్రాదుర్బభూవ మహేశ్వరశక్తిమాయోపాత్తేనాత్యన్తాద్భుతేన కేనచిద్రూపేణ ప్రాదుర్భూతం తత్కిలోపలభమానా అపి దేవా న వ్యజానత న విజ్ఞాతవన్తః కిమిదం యదేతద్యక్షం పూజ్యమితి యజేరౌణాదికః సః॥౨॥

తే తద్విజ్ఞానాయాగ్నిమబ్రువన్। అభ్యద్రవచ్ఛీఘ్రం గతః। తమభ్యవదద్బ్రహ్మ। కిమ్। కోఽసీతి। పృష్టోఽగ్నిరగ్నిర్వై జాతవేదా వా ఇతి నామద్వయేనాఽఽత్మానం శ్లాఘయన్నగ్నిరబ్రవీత్। ఏవముక్తవన్తం బ్రహ్మోవాచ। తస్మిన్నేవం ప్రసిద్ధగుణనామవతి త్వయి కిం వీర్యం

సామర్థ్యమితి। సోఽబ్రవీదపీదమిత్యాది। పృథివ్యామిత్యుపలక్షణమన్తరిక్షస్థస్యాపి। తస్మా ఏవమభిమానవతే బ్రహ్మ తృణం నిదధౌ పురః స్థాపితవత్। ఏతత్తృణమాత్రం మమాగ్రతో దహ న చేద్ధగ్ధుం సమర్థో ముఞ్చ సర్వత్ర దగ్ధృత్వాభిమానమిత్యుక్తస్తత్తృణముపప్రేయాయ తృణసమీపం గతవాన్సర్వజవేన సర్వోత్సాహకృతేన వేగేన గత్వా న శశాక నాశకద్దగ్ధుం సోఽగ్నిస్తత ఏవ తృణదాహాశక్తేరేవ వ్రీడిత్వా నివవృతే నివృత్తః సన్దేవానవోచన్నైతదితి ॥౩॥౪॥౫॥౬॥

అథానన్తరం వాయుమబ్రువన్నిత్యాది పూర్వవత్। తానాధ్గమనాద్వ యుః। మాతర్యన్తరిక్షే శ్వయతి వర్ధత ఇతి మాతరిశ్వా। ఆదదీయ గృహ్ణీయామ్। తృణనిధానేఽయమభిప్రాయః— అత్యన్తసంభావితయోరగ్నిమారుతయోస్తృణదహనాదానాశక్త్యాఽఽత్మసంభావనా శాతితా భవేదితి। తస్మాదిన్ద్రాత్తిరోదధే। తిరోధానేఽప్యభిప్రాయ ఇన్ద్రోఽహమిత్యధికతమోఽభిమానో యస్య సోఽహమగ్న్యాదిభిః ప్రాప్తం వాచా సంభాషణమాత్రమప్యనేన న ప్రాప్తోఽస్మీత్యభిమానం కథం న నామ జహ్యాదితి। తదనుగ్రహాయైవాన్తర్హితం బభూవ। స శాన్తాభిమాన ఇన్ద్రోఽత్యర్థం బ్రహ్మ జిజ్ఞాసుర్యస్మిన్నాకాశే బ్రహ్మణః ప్రాదుర్భావ ఆసీతిరోధానం చ తస్మిన్నేవాఽఽకాశే తస్థౌ కిం తద్యక్షమితి ధ్యాయన్న నివవృతేఽగ్న్యాదివత్। తత ఇన్ద్రస్య యక్షే భక్తిం దృష్ట్వా విద్యా ప్రాదురాసీత్। స స్త్రియమతిరూపిణీం విద్యామాజగామ రుద్రస్యోమా హైమవతీ బహుశోభమానాఽభిప్రాయబోధహేతుత్వాద్విద్యైవ సా తాం హ ప్రసిద్ధాముచాచ కిమిదం యక్షమ్। ఇతి వాక్యసమాప్తౌ॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥

ఇతి నారాయణవిరచితాయాం కేనోపనిషద్దీపికాయాం తృతీయః ఖణ్డః॥౩॥

సా తం బ్రహ్మేతి హెూవాచ। సా హి నిత్యమేవేశ్వరేణ సర్వజ్ఞేన సహ వర్తత ఇతి జ్ఞాతుం సమర్థా। బ్రహ్మణ ఈశ్వరస్య వై విజయే మహీయధ్వమీశ్వరేణ హి జితా అసురా యూయం తత్ర నిమిత్తమాత్రం తస్యైవ విజయే మహిమానం ప్రాప్నుథ। ఏతదితి క్రియావిశేషణమ్। యుష్మాకం తు మిథ్యాభిమానోఽస్మాకమేవాయం విజయ ఇతి। తతస్తస్మాదేవామావాక్యాద్ధైవ విదాంచకార బ్రహ్మేతీన్ద్రః। తతో హైవేత్యవధారణం బ్రహ్మావబోధే స్వాతన్త్ర్యనిరాసాయ॥౧॥

తస్మాద్వా ఇతి। యస్మాదగ్నివాయ్విన్ద్రా బ్రహ్మణా సంవాదదర్శనాదినా సామీప్యముపగతాస్తస్మాత్స్వైర్గుణైరతితరామివ శక్తిగుణాదిమహాభాగ్యైరన్యాదేవానతిశేరత ఇవ। ఇవశబ్దోఽవధారణే। అతిశేరత ఏతే హి దేవా యస్మాదేనద్బ్రహ్మ నేదిష్ఠమన్తికతమం పస్ప్రృశుః స్పృష్టవన్తః। యథోక్తైర్బ్రహ్మణః సంవాదాదిప్రకారైస్తే హి యస్మాచ్చ హేతోరేతద్బ్రహ్మ ప్రథమః ప్రథమాః ప్రధానభూతాః సన్తో విదాంచకార విదాంచక్రురేతద్బ్రహ్మేతి॥౨॥

యస్మాదగ్నివాయూ అపీన్ద్రవాక్యాదేవ విదాంచక్రతుః। ఇన్ద్రేణ హ్యుమావాక్యాత్ప్రథమం శ్రుతం బ్రహ్మ। తస్మాద్వా ఇన్ద్రోఽతితరామివాతిశయేన శేత ఇవాన్యాన్దేవాన్స హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పర్శ। యస్మాత్స హ్యేనత్ప్రథమో విదాంచకార బ్రహ్మేత్యుక్తార్థమ్॥౩॥

తస్య ప్రకృతస్య బ్రహ్మణ ఏష ఆదేశ ఉపదేశో నిరుపమస్య బ్రహ్మణో యేనోపమా స ఏవ పదార్థ ఇత్యర్థః। కిం తత్। యదేతత్ప్రసిద్ధం లోకే విద్యుతో వ్యద్యుతత్ప్రత్యయార్థోఽవివక్షితో దేవేభ్యో బ్రహ్మ తిరోభూతమ్। అథవా విద్యుత స్తేజ ఇత్యధ్యాహార్యం వ్యద్యుతద్విద్యోతితవదా ఇవ విద్యుత స్తేజః సకృద్విద్యోతితవదివేత్యర్థః। ఇతిశబ్ద ఆదేశప్రతినిర్దేశార్థః। ఇత్యయమాదేశ ఇతి। ఇచ్ఛబ్దః సముచ్చయార్థః। అయం చాపరస్తస్యాఽఽదేశః। కః। న్యమీమిషత్। స్వార్థే ణిచ్। ఉపమార్థ ఏవాఽఽకారః। చక్షుషో విషయం ప్రతి ప్రకాశతిరోభావ ఇవేత్యర్థః। అథవోపమానద్వయేన బ్రహ్మణో జ్ఞానశక్తిక్రియాశక్తీ క్రమేణ దర్శితే ఇత్యధిదైవతం దేవతావిషయం బ్రహ్మణ ఉపమానదర్శనమ్॥౪॥

అథాధ్యాత్మం ప్రత్యగాత్మవిషయ ఆదేశ ఉచ్యతే। యదేతద్బ్రహ్మ గచ్ఛతీవ చ మన ఉపఢౌకత ఇవ విషయీ కరోతీవ చైష ఆదేశః। తత్ప్రాయఃపిణ్డవన్మనోవృత్తిమాత్రస్య స్ఫురణావిష్టత్వాత్। అన్యథాఽఽకారమాత్రస్య జడత్వేనైవ భానానుపపత్తేః। సాధకస్య విషయాసక్తావపి బ్రహ్మవిస్మరణేఽయం హేతురిత్యాహ—అనేన చ మనసో బ్రహ్మగమనేనైతద్బ్రహ్మోప స్వసమీప ఏవం స్మరతి చిన్తయతి న విస్మరత్యభీక్ష్ణం నిరన్తరమ్। సంకల్పః సంకల్పయతీతి సంకల్పః సంకల్పవికల్పౌ మనోవృత్తీ కుర్వన్నపి సాధక ఏషోఽధ్యాత్మముపదేశః। యద్వైషోఽభీక్ష్ణం సంకల్పో మనసో బ్రహ్మవిషయ ఇత్యుపదేశః। అధిదైవం విద్యుదున్మేషణవద్ద్రుతం ప్రకాశధర్మి బ్రహ్మాధ్యాత్మం చ మనః ప్రత్యయసమకాలాభివ్యక్తిధర్మీత్యేష ఆదేశః। ఏవమాదిశ్యమానం హి బ్రహ్మ మన్దబుద్ధిగమ్యం భవతి। న హి నిరుపాధికమేవ బ్రహ్మ మన్దబుద్ధిభిరాకలయితుం శక్యమ్॥౫॥

తస్య నామాఽఽహ—తద్ధ తద్వనం నామ బ్రహ్మ। తతః కిమత ఆహ—తద్వనమిత్యుపాసితవ్యమితి నామ్నోపాసనాయాయముపదేశః। తస్య ప్రాణిజాతస్య వనం సంభజనీయం “వన సంభక్తౌ" సంభక్తిః సమ్యక్సేవా। తద్గుణోపాసనేన తదేవ ఫలం భవతీత్యాహ— స య ఏతదేవమితి। వేదోపాస్తే। అభిసంవాఞ్ఛన్తి హ ప్రార్థయన్త ఏవ యథా బ్రహ్మ॥౬॥

ఏవమనుశిష్టః శిష్య ఆహ—ఉపనిషదం భో ఇతి। ఆచార్య ఆహ—ఉక్తేతి। కా పునః సేత్యత ఆహ—బ్రాహ్మీమితి। బ్రహ్మణః పరమాత్మన ఇయం తామ్। ఏతావత్యేవేయముపనిషదన్యనిరపేక్షాఽమృతత్వాయోక్తా। ఇతిశబ్దో విద్యాసమాప్తౌ॥౭॥

ఉపనిషదం భో బ్రూహీతిప్రశ్నసార్థకత్వాయోక్తాయా ఉపనిషదః ప్రాప్త్యుపాయభూతాని తపఆదీని విద్యాఙ్గరూపకేణాఽఽహ— తస్యా ఇతి। కాయేన్ద్రియమనసాం సమాధానం తపః। ఉపశమో దమః। అగ్నిహోత్రాది కర్మ। ఇతిశబ్ద ఆద్యర్థే। అమానిత్వమదమ్భిత్వమిత్యాదీన్యపి। ప్రతిష్ఠా పాదౌ పాదావివాస్యా విద్యాయాస్తేషు హి సత్సు ప్రతితిష్ఠతి బ్రహ్మవిద్యా పద్భ్యామివ పురుషః। తపఆదీనాం విద్యాసాధనత్వం శ్వేతాశ్వతరమన్త్ర ఉక్తమ్—

"యస్య దేవే పరా భక్తిర్యథా దేవే తథా గురౌ।

తస్యైతే కథితా హ్యర్థాః ప్రకాశన్తే మహాత్మనః"॥ ఇతి।

స్మృతౌ చ—

"జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాం క్షయాత్పాపస్య కర్మణః"। ఇతి।

వేదాః సాఙ్గాశ్చత్వారః సర్వాణి శిరఃపాణ్యాదీన్యఙ్గాని। సత్యమమాయితాఽకౌటిల్యం చ వాఙ్మనఃకాయానాం తదాయతనమాశ్రయో విద్యాయాస్తపఆదిష్వేవ ప్రతిష్ఠాత్వేన ప్రాప్తస్య సత్యస్య పునరాయతనత్వేన గ్రహణం సాధనాతిశయత్వప్రదర్శనార్థమ్।

"అశ్వమేధసహస్రం తు సత్యం చ తులయా ధృతమ్।

అశ్వమేధసహస్రాత్తు సత్యమేకం విశిష్యతే" ఇతి స్మృతేః॥౮॥

అమృతత్వం హి విన్దత ఇత్యుక్తమపి బ్రహ్మవిద్యాఫలమన్తే నిగమయతి— యో వా ఇతి। ఏతాం కేనేషితమిత్యాద్యాం బ్రహ్మ హ దేవేభ్య ఇత్యాదినా స్తుతామ్। పాప్మానమవిద్యాకామకర్మలక్షణం సంసారబీజమ్। అనన్తేఽపర్యన్తే స్వర్గే లోకే సుఖాత్మని బ్రహ్మణి జ్యేయే జ్యాయసి సర్వమహత్తరే। స్వ ఆత్మని ప్రతితిష్ఠతి న పునః పునః సంసారమాపద్యతే। ద్విరుక్తిః సమాప్త్యర్థా॥౯॥

ఇతి నారాయణవిరచితాయాం కేనోపనిషద్దీపికాయాం చతుర్థః ఖణ్డః॥౪॥

నారాయణేన రచితా శంకరోక్త్యుపజీవినా।

అస్పష్టపదవాక్యానాం కేనేషితప్రదీపికా॥౧॥

సమాప్తేయం నారాయణకృతా తలవకారోపనిషదపరపర్యాయకేనోపనిషద్దీపికా॥